

Det teologiske Menighetsfakultet

Erfaringsbasert master i KRL/ Religion og Etikk

Antisemittisme og antijudaisme i Vestfold 1918-1942

En undersøkelse av lokale antisemittiske og antijudeiske holdninger i avispressen slik de kommer til uttrykk gjennom nyhetsstoff, lederartikler, leserbrev og teologiske tekster i denne perioden.

AVH-502 – Masteravhandling (55 studiepoeng)

Våren 2010

Thomas Nilsen

Veileder: Professor Gunnar Harald Heiene

Forord

Antisemittismen og antijudaisme er en del av vår kollektive historie. Gjennom denne oppgaven har jeg forsøkt å belyse omfanget av dette i mitt hjemfylke, Vestfold, i årene 1918 til 1942.

Jeg vil takke min veileder, Gunnar Harald Heiene, for godt samarbeid og gode innspill. Han har tatt seg god tid til å gi råd og komme med ideer til oppgavens videre fremdrift i løpet av prosessen.

Jeg vil dessuten takke Tor Ivar Hansen for gjennomlesning av manuskriptet og konstruktive innspill, og Bernt Bakkevik for støtte, innspill og gjennomlesning i den siste innspurten. Dessuten til de av mine venner og familie som har vært tålmodige og oppmuntrende i løpet av denne perioden. En spesiell takk går til Elisabeth Nilsson og hennes bestemor Gudrun Louise Korstvedt Olsen, for å ha delt av sin kunnskap om og kjærighet til Larvik.

Ansatte ved Tønsberg og Nøtterøy Bibliotek, Sandefjord bibliotek og Larvik Bibliotek takkes for god service, og for å ha stilt mengder med mikrofilm av gamle lokalaviser til rådighet. En spesiell takk går til Trygve Kikut, ansatt ved Tønsberg bibliotek, for hans hjelp med søk i lokalavisprosjektets database.

Tønsberg 14. mai 2010

Innholdsfortegnelse:	Sidetall
Kapittel 1: Innledning	6
1.1 Bakgrunn	6
1.2 Tema og problemstilling	7
1.3 Avgrensing	8
1.4 Metodiske utfordringer	10
1.5 Historiografi	12
1.6 Kilder	13
1.7 Begrepsavklaring	15
Kapittel 2: Det jødiske samfunnet inntil 1940	18
2.1 Innledning	18
2.2 Jødiske innbyggere i fylket	18
2.3 Tønsberg	21
2.4 Nøtterøy	25
2.5 Sandefjord	25
2.6 Larvik	26
2.7 Vestfold jødene delaktighet i jødisk foreningsliv	28
2.8 Antisemittisme i hverdagen	29
2.9 Oppsummering	29
Kapittel 3: Pressen om jødene 1918 til 1932	31
3.1 Innledning	31
3.2 Nøytralitet og fremmedfrykt	31
3.3 Verdenskrigens slutt, revolusjon i øst og den bolsjevikiske trussel	33
3.4 Rapporter om overgrep på jødene	37
3.5 Antisemittisme i 1920-årene	39
3.6 <i>Tønsberg Blads</i> Berlin-korrespondent	43
3.7 Oppsummering	45
Kapittel 4: Pressen om Nasjonalsosialisme og Antisemittisme i 1933 til 1942	47
4.1 Innledning	47
4.2 Hitler til makten og de første meldinger om jødeforfølgelse	47
4.3 De lange knivers natt	51
4.4 Nürnberg – lovene og OL	53
4.5 Krystallnatten - sannheten åpenbares	55
4.6 Horisonten mørklegges	58
4.7 Holdninger til jødiske flyktninger	60
4.8 Palestina og den sionistiske bevegelse	63
4.9 Bygdenes Blad 1936 – 1942	65
4.10 Leserbrev 1933 – 1940	69
4.11 Pressen under hakekorsflagget og solkorset	72
4.12 Vestfold Presse	72
4.13 Lokalavisene om jødene under nyordningen	73
4.14 Oppsummering	76

Kapittel 5: Motstand og Sympati med nasjonalsosialismen	79
5.1 Innledning	79
5.2 17.mai 1933 – fest med flaggbrenning	80
5.3 Høsten 1938 – antisemittisk plakataksjon	85
5.4 Oppsummering	87
Kapittel 6: Kirken, antijudaisme og jødeforfølgelsen	88
6.1 Innledning	88
6.2 Det teologiske bakteppet i Norge	89
6.3 Et eksempel på antijudaisme i pressen	90
6.4 Kirken og mellomkrigstiden	93
6.5 Israelsmisjonen	103
6.6 Kirkekampen i fylket	106
6.7 Kirkekampen og jødene	108
6.7 Oppsummering	110
Kapittel 7: Prester i nasjonalsosialismens tjeneste	113
7.1 Innledning	113
7.2 Nasjonal Samling og partiets fiendebilde	113
7.3 Prestene som gikk inn i NS – tjeneste	116
7.4 Den trofaste	118
7.5 Den lydige som mente det gode	120
7.6 Feltpresten i Den norske legion	122
7.7 Oppsummering	123
Kapittel 8: Jødene utraderes	125
8.1 Innledning	125
8.2 Antisemittiske holdninger mot de lokale jødene før 1940	126
8.3 En ny hverdag	127
8.4 Syng dere, barn, så lenge dere lever	132
8.5 De som flyktet	138
8.6 De jødiske boene skifter eiere	140
8.7 Likvidasjonsstyret og et utvalg av jødiske bo	143
8.8 Gift arisk	152
8.9 Tilbakeføringskontorets arbeid 1945 til 1947	154
8.10 Oppsummering	156
Kapittel 9: De illegale avisene om jødeforfølgelsen i 1942 – 43	158
9.1 Innledning	158
9.2 De illegale avisene i fylket	159
9.3 Jødeforfølgelsen i de illegale avisene	159
9.4 Oppsummering	161
Kapittel 10: Konklusjon	162
Kilder og Litteratur	167

Forkortelser brukt i oppgaven:

NS: Nasjonal Samling

NSUF: Nasjonal Samlings Ungdomsfylking

NSDAP: Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei

RA: Riksarkivet

NOU: Norsk offentlig utredning

SD: Sicherheitsdienst

Kapittel 1:

Innledning

Det er uhyggelig å lese beretningene fra Tyskland om den nazistiske terror mot Jødene. Og uhyggelig er det å vite at dette jødehat ligger latent hos alle folk, selv om det ikke for tiden kommer til uttrykk på en slik rå og brutal måte som i Tyskland. Det er et av tidens store spørsmål hva man skal gjøre med jødene for å unngå lignende eksesser i fremtiden.¹

1.1 Bakgrunn

I årene 1933 til 1945 var verden vitne til en av historiens mest systematiske forfølgelse av en folkegruppe, som endte med folkemordet på jødene. Dette folkemordet som fikk navnet Holocaust, på hebraisk Shoah, rammet også jødene i Vestfold. Denne oppgaven tar for seg holdningene til jødene i denne delen av landet. I 1940 bodde det jødiske familier i flere av fylkets kommuner. Her drev de forretninger og barna gikk på skole. Deres tilværelse ble katastrofalt forandret høsten 1942, og i 1945 var det bare et fåtall som i live kunne vende tilbake. Av de jødiske forretningsmennene var det bare Herman Sachnowitz som gjenopptok driften. Nazistenes løsning på ”jødeproblemet” rammet denne lille minoriteten hardt.

I mellomkrigstiden vokste den moderne antisemittismen seg sterkere i deler av Europa og ideene fikk sine tilhengere i Vestfold. Den tok opp arven fra antijudaismen som hadde hjemsøkt det kristne Europa gjennom ulike perioder av historien, nå forsterket av nasjonalismen.² Jødene ble ofte oppfattet som fremmede i de nye nasjonalstatene i denne perioden, uavhengig om de valgte assimilasjon eller integrasjon. Kirken hadde også utfordringer i hvordan de skulle forholde seg til jødene.³ Enkelte teologer mente at kirken var under angrep fra mange hold, og jødene ble ofte oppfattet som representanter for de kreftene som lokket ”folket” vekk fra det ”Gudskapte”.⁴

I oktober 1942 gikk politiet i Vestfold til aksjon mot jødene etter ordre fra Statspolitiet.⁵ Denne aksjonen var svært effektiv, og innen utgangen av året var flertallet av de jødiske innbyggerne deportert eller flyktet og deres eiendommer under kontroll av Likvidasjonsstyret

¹ *Vestfold Presse*: 14. november 1938: Leder- *Terror*. Få dager før hadde krystallnatten funnet sted.

² Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 290

³ I denne oppgaven er det teologer fra den norske evangelisk- lutherske statskirken som blir undersøkt.

⁴ Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 295

⁵ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side 177

for inndratte jødiske formuer som var underlagt finansdepartementet.⁶ Fylket hadde ikke lenger ”et jødeproblem.” Terje Emberland sier at denne prosessen ikke var en direkte følge av indre norske prosesser, men at den praktiske gjennomføringen ofte ble overlatt til Nasjonal Samling og det norske byråkratiet og politiet.⁷ Videre at tyskernes norske samarbeidspartnere ”servilt fulgte opp ordrene”.⁸ Om den norske deltakelsen skriver han:

Kan en av forklaringene være at det norske samfunnet allerede var så preget av latent antisemittisme at jødene, etter snart hundre års nærvær, fortsatt ble betraktet som et fremmedelement? At de som gruppe fortsatt var ekskludert fra det nasjonale vi og derfor i stor grad ble overlatt til sin skjebne?⁹

Av Norges 2200 jødiske innbyggere, ble 770 deportert. 30 av disse overlevde.¹⁰ Av de 42 jødiske innbyggere i Vestfold kom kun 12 fra det med livet i behold. To overlevde dødsleiren Auschwitz, ni flyktet til Sverige og to var gift arisk og reddet på denne måten livet. Er Terje Emberlands nasjonale betraktninger også gjeldende for Vestfold i en lokal kontekst? Kunne NS og tyske myndigheter lokalt spille på en latent antijudaisme og antisemittisme som gjorde det enklere å løse ”jødespørsmålet” i Norge?

1.2 Tema og problemstilling

Temaet for denne oppgaven er antisemittisk og antijudeiske holdninger til jødene i Vestfold i perioden 1918 til 1942 slik det kom til uttrykk i den lokale pressen, i artikler og innlegg skrevet av redaktører, journalister, ”vanlige folk” og prester i fylket. Videre skal det undersøkes om den antisemittiske propagandaen som de tyske okkupasentene og Nasjonal Samling i 1941 og 1942 utsatte befolkningen for, hadde fellestrekk med holdninger i mellomkrigstiden og derfor kan ha vært rotfestet i deler av befolkningen. Bakgrunnen for problemstillingen er det statistiske faktum at fylket hadde 50 medlemmer av det mosaiske trossamfunn i 1930,¹¹ og to i 1946.¹² Dette betyr at 96 % av fylkets jødiske innbyggere enten var drept eller ikke hadde returnert. I 1950 oppgis antallet jøder til 5.¹³ Det var NS som på vegne av de tyske okkupasentene hadde kontrollen med det norske statspolitiet og

⁶ Mendelsohn, Oskar: *Jødene i Norge gjennom 300 år*, Bind 2, side 91

⁷ Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 419

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.: S. 420

¹⁰ Ibid.: S. 419

¹¹ Folketellingen 1930

¹² Folketellingen 1946

¹³ Folketellingen 1950

lensmannskontorene som utførte det praktiske arbeidet rundt arrestasjonen og avviklingen av eiendeler og verdier som hadde tilhørt jødene.¹⁴

Hovedproblemstillingen blir derfor: Hvordan kom de antisemittiske og antijudeiske holdningene i befolkningen og i kirken til uttrykk i avisene i perioden 1918 til 1942?

Dette åpner opp for en rekke del problemstillinger og spørsmål Hvordan levde jødene i Vestfold og var de integrert i lokalmiljøene? Hva var lokalbefolkningens reaksjoner på nasjonalsosialismen som var den fremste eksponent for antisemittismen i 1930 årene? Hvordan forholdt avisene i Vestfold seg til nasjonalsosialismen, jødene og jødeforfølgelsen før og etter Hitlers maktovertagelse i 1933? I hvilken grad var det fellestrekk mellom den antisemittismen som lå til grunn til grunn for jødeaksjonen i 1942 og holdninger som ble uttrykt skriftlig i massemedier i Vestfold i mellomkrigstiden? Hvordan forholdt kirken og Israelsmisjonen seg til nasjonalsosialismen, jødene og jødeforfølgelsen før og etter okkupasjonen? Når flertallet av kirkens prester fordømte jødeforfølgelsen i hebreerbrevet, hvordan stilte NS-lojale prester i Vestfold seg til jødene og var deres valg et resultat av antisemittisme? Hvilke endringer medførte okkupasjonen for jødene frem til deportasjonen i 1942? Spilte NS en sentral rolle i jødeaksjonen i Vestfold og hadde partiets medlemmer egne interesser? Var det lokale aktører som hadde interesse av at dette ble gjennomført? Og til sist hva fikk befolkningen vite om jødenes skjebne under krigen gjennom den illegale pressen?

I tillegg vil likvidasjonsstyret for inndratte jødiske formuer og tilbakeføringskontorets dokumenter i Riksarkivet for perioden 1942 til 1947 bli gjennomgått. Dette for å gi et bilde av hva som skjedde med de jødiske boene og om det var lokale interesser og aktører i avviklingen av disse.

1. 3 Avgrensning

I en masteroppgave er det nødvendig å avgrense i tidsrom og kildetilfang. Jeg vil i det følgende begrunne de avgrensningene som har blitt gjort.

I denne oppgaven skal det gjøres en lokal tilnærming til jødene, antijudaisme og antisemittisme. Den geografiske avgrensingen er derfor Vestfold fylke, og perioden er 1918-

¹⁴Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 516-517

1942. I denne perioden utviklet antisemittismen seg til å bli en del av et politisk system som hadde som mål å løse jødespørsmålet. Dette innebærer at de hjemmehørende jødernes opplevelse i tyske tilintetgjørelsesleire utenfor fylket i perioden 1942-1945 ikke vil bli berørt.

For å belyse hvilken oppslutning antisemittismen hadde i Vestfold, er det nødvendig å se på den politiske striden mellom borgelige partier og arbeiderbevegelsen. Reaksjonen mot utenlandsk kapital ble også knyttet til jødespørsmålet.¹⁵ I antisemittismen i mellomkrigstiden er det jødernes ”innflytelse” over de liberalistiske, kommunistiske og marxistiske bevegelse en hyppig påstand i pressen.¹⁶ Dette var i følge Ravn K. Karsrud den største motivasjonen for de prestene som blir igjen i NS etter at de antisemittistiske tankene slo igjennom i 1935.¹⁷ Det er denne koblingen til bolsjevismen som var sentral i den antisemittiske propagandaen i den nazistiske pressen etter det tyske angrepet på Russland i 1941. På tross av de økende ryktene om jødeforfølgelser i utlandet, var dette en nasjonal politisk debatt som farger tilnærmingen til jødene i det norske samfunnet i denne perioden og som påvirket synet på antisemittiske holdninger og aksjoner i inn og utland.¹⁸

Årsaken til at oppgaven også inneholder en del som ser på forvaltningen av de jødiske boene, et at dette kan være med på å belyse i hvor stor grad lokale nordmenn var involvert i holocaust, og vurdere i hvilken grad pressen kan forklare tilstedeværelsen av lokal antisemittisme og antijudaisme.

Oppgaven undersøker ikke om det er antisemittiske artikler i arbeideravisene *Nybrott* og *Vestfold Arbeiderblad*.

Oppgaven er disponert dels kronologisk og dels tematisk. I kapittel 2 tar jeg for meg de jødiske innbyggerne og deres bakgrunn. I kapittel 3 er det vestfoldpressens omtale av jødene i perioden 1918 til 1933 som blir gjennomgått. Kapittel 4 tar for seg de samme avisenes reaksjoner på nasjonalsosialismen og jødeforfølgelsene i årene fra 1933 til deportasjonen i 1942. I neste kapittel blir folks reaksjon til dette vurdert gjennom to eksempler på aktivisme i

¹⁵ Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 412

¹⁶ *Ibid.*: S. 404-409

¹⁷ Karsrud, Ravn K: ” *Sin kirke forrådte de i dens nød*” – den geistlige minoritet 1942-45, en bakgrunnsstudie, side 33

¹⁸ Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 418-419

form av demonstrasjoner og opphengning av propaganda. I kapittel 6 er kirkens syn på jødene og dens reaksjon på jødeforfølgelsen tema. Dette videreføres i kapittel 7 som tar for seg det lille antallet NS-prester i fylket og deres bakgrunn og motivasjon. Kapittel 8 ser på hvordan NS-myndighetene etter tysk press nærmest utslettet de jødiske familiene i fylket, og hvordan dette foregikk. I kapittel 9 presenteres hva som kunne leses om jødernes skjebne i de illegale avisene, som sier noe om hva folk kan ha hatt kjennskap til om det som skjedde med jødene etter arrestasjonene. I det siste kapittelet vil hovedproblemstillingen bli drøftet.

1. 4 Metodiske utfordringer

I arbeid med kildematerialet har Knut Kjeldstadli betraktninger rundt historisk metode i hans innføring om historiefaget vært nyttig.¹⁹ Han sier at metode kan defineres på ulike måter, men at en definisjon er at ”metode er refleksjoner om forskningsprosessens logiske struktur, sett som helhet”.²⁰ Videre er den kvalitative tolkningen av tekster sammen med det kvantitative en sentralt i tilnærmingen til problemstillingen. En teksts innhold og mengden av tilsvarende meningsbærende tekster vil kunne si noe om utbredelsen av en holdning.²¹

Utover avgrensingen av en oppgave, er det flere metodiske utfordringer som bør problematiseres. Primærkildene som blir brukt i oppgaven er aviser som har en politisk tilknytning og derfor et ønske om å påvirke leseren. Hvordan vi bedømmer det som blir skrevet er avhengig av målet, skriver språkforskerne Daniel Heradstveit og Tore Bjørge.²² Om en kommentar i en tekst i høyrepressen som omtaler jødebolsjevismen i 1920- årene blir tolket med Holocaust som kontekst, blir den mer urovekkende enn om den blir tolket ut fra sin samtids politiske kontekst. Selv om det ikke gjør den mindre farlig.

En annen metodisk utfordring er i hvilken grad aviser som kilder kan gi et godt bilde av den allmenne oppfatningen rundt antisemittismen og antijudaismen. Det er lite kvantitativt materiale tilgjengelig. Avisenes politiske tilknytning, deres utbredelse og redaksjonelle linje ville ha en viss påvirkningskraft. Videre ville avisenes ledere forsøke å påvirke holdningene i befolkningen. I forhold til leserinnlegg er det ikke mulig å la disse tale for flere enn seg selv. Men en vurdering av hva avisene lot trykke, og hvilken respons dette fikk hos aviseleserne, kan gi en pekepinne om den allmenne oppfatning.

¹⁹ Kjeldstadli, Knut: *Fortida er ikke hva den en gang var - En innføring i historiefaget*, Oslo, 1992

²⁰ *Ibid.*: S. 42

²¹ *Ibid.*: S. 175

²² Heradstveit, Daniel og Tore Bjørge: *Politisk kommunikasjon. Introduksjon til semiotikk og retorikk*, side 123

Det teologiske materialet i oppgaven er kun basert på artikler som ble trykket i avisene. Kildeomfanget er derfor svært begrenset. Det er ikke ofte teologer eller prester kommenterte dagsaktuelle politiske hendelser. Det er derfor et lite antall presters mening vi sitter igjen med. På bakgrunn av det antallet prester som sluttet seg til Kirkens Samråd, senere den Midlertidige kirkeledelse, er det mulig å trekke den slutning at et lite mindretall av Norges prester hadde sterke antijudeiske motiver for sine handlinger. Oppgaven skal undersøke i hvilken grad kirken lokalt gav uttrykk for eller i mot slike holdninger.

Opgaven tar også for seg en rekke enkeltpersoners valg og skjebne. Det er de overlevende som vitner for og om det jødiske samfunnet før og under krigen. De skulle tilbake til et samfunn som i mange tilfeller hadde vært passive når de ble deportert. De som deltok i aksjonen mot jødene var blant krigens tapere. Sistnevnte opptrer i rettssaker i årene etter krigen og kildene bærer preg av fordømmelse fra statens side og ansvarsfraskrivelse fra den tiltalte. De ble gjennom sine handlinger en del av Holocaust, selv om de bare kjøpte en suppetallerken fra et jødisk bo. Hvilke motiver som lå til grunn for deres handlinger kommer ikke alltid frem i kildematerialet. I hvilken grad antisemittiske holdninger har spilt en rolle i forhold til personlige vinning blir derfor vanskelig å bedømme. Knut Kjeldstali påpeker at det kan være vanskelig å få tak på menneskenes egentlige motiver for en handling.²³ Hva som er den egentlige årsaken? Var deltakelsen i jødeforfølgelsene i Norge en del av en politisk overbevisning, et ønske om å utføre ordre eller sto egen vinning i sentrum? Svaret er nok ikke entydig.

I arbeidet med kildematerialet har det i ulik grad vært mulig å finne informasjon om de ulike temaene. Konsekvensen av dette er at noen temaer og emner er grundigere behandlet enn andre. Når analyse av avisartikler blir primærmetode, fører dette til at en del informasjon ikke blir gjort tilgjengelig. I arbeid med skriftlige kilder er det viktig å være kritisk til det som blir skrevet. Så langt det har vært mulig har primærkildene blitt verifisert av sekundærkildene og arkivmateriale. Likvidasjonsstyret for inndratte jødiske formuer som lå under NS sitt finansdepartement, har i tillegg etterlatt en rekke dokumenter som viser partiet og det norske statsbyråkratiets rolle i jødeforfølgelsen.

²³ Kjeldstadli, Knut: *Fortida er ikke hva den en gang var - En innføring i historiefaget*, side 242-244

1.5 Historiografi

I okkupasjonshistorien har det tradisjonelt vært motstandbevegelsen, utefronten og hverdagslivet som har blir omtalt. Det er heltehistoriene om tapper motstand mot de tyske okkupantene som har fått mest omtale i bøker og artikler. Jødernes skjebne blir berørt, men ofte i generelle vendinger.²⁴ Nordmenns mindre positive holdninger til minoritetene i årene før okkupasjonene er et tema som er mer problematisk og som skaper blandede følelser. Det passer ikke inn i det kollektive selvbildet.

Lokalhistoriker Egil Christophersen er den som på en enestående måte har tatt systematisk for seg jødene i Vestfold.²⁵ Dette er den eneste sekundærlitteraturen brukt i oppgaven som systematisk tar for seg arrestasjonen og deportasjonen av jødene i Vestfold. Her finnes informasjon om de største familiene, om noen enkeltskjebner og deportasjonen.²⁶ I tillegg har kapitlene om kirkekampen og de illegale avisene vært verdifulle.²⁷ Christophersen informative kildereferanser har lettet arbeidet med å finne frem til informasjon som også har hatt relevans for min oppgave. Men selv om det i *Vestfold i krig* er en del informasjon om de ulike familiene, har det vært nødvendig å gå til annen lokalhistorisk litteratur og Riksarkivet for å skaffe ytterligere opplysninger om personene.

Videre står Oskar Mendelsohns arbeid sentralt når det gjelder å forstå jødernes historie i Norge i mellomkrigstiden og under okkupasjonen, der han også tar for seg større aviser som *Dagbladet*, *Nationen* og *Aftenpostens* holdning til jødene og antisemittisme i den aktuelle perioden.²⁸ Sammen med verket *Jødehat* om antisemittismens historie av Trond Berg Eriksen, Håkon Harket og Einhart Lorenz, med bidrag av Terje Emberland, gis et bilde av antisemittismens utbredelse i Norge.²⁹ Dette gjør det mulig å se det lokale i en nasjonal kontekst.

Denne oppgaven tar for seg en lokal del av det norske holocaust. Dette temaet er nesten fraværende i fremstillingen av norsk historie, selv om det er en av de største katastrofene som har skjedd i Norge. Men i de senere år har historikere som Bjarte Bruland ved Det jødiske

²⁴ Se for eksempel: *Aschehougs Norges Historie, Bind 11*, side 75 og *Cappelens Norges Historie, Bind 13*, side 398-399

²⁵ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, Sandefjord, 1989

²⁶ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side 173-189

²⁷ *Ibid.*: S. 217-221 og 227-232

²⁸ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, Bind 1 og Bind 2*, Oslo 1985

²⁹ Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Oslo 2005

museum og forskere ved *Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter* i økende grad satt fokuset på nordmenns ansvar for deportasjonen av de norske jødene.

1.6 Kilder

Avisartikler står sentralt i denne oppgaven. Det er hentet fra aviser i mellomkrigstiden publisert i de tre byene Tønsberg, Sandefjord og Larvik og som representerte partiene Høyre, Venstre, Bondepartiet og Arbeiderpartiet.³⁰ Avisene var mellomkrigstidens massemedier, før radio og TV gjorde seg gjeldene. Hyppigheten av antisemittiske og antijudeiske tekster vil gi et grunnlag for å danne seg et bilde av hvor bred gjennomslag slike holdninger kan ha hatt i disse årene. Alle aviser som utkom i Vestfold i perioden 1918 til 1942 har vært aktuelle som kilder. Det har vært nødvendig å gjøre et utvalg av år og begivenheter da det er meget tidkrevende å gå gjennom et så stort materiale. Det ble besluttet å konsentrere seg om de borgelige avisene fordi det i disse var størst sannsynlighet for å finne den påståtte forbindelsen mellom jødene og bolsjevismen, som var en sentral påstand i propagandaen mot jødene i perioden 1941 til 1942. I årene 1918 til 1940 var det på borgerlig side stor bekymring for den revolusjonære bevegelsen som gikk under ulike betegnelser som ”kommunisme”, ”marxisme”, ”bolsjevisme” og ”sosialisme”. Dessuten er det i de borgerlige avisene at vi finner artikler flest artikler av prester og teologer. I den antisemittiske propagandaen som bæres frem etter 1940, står jødernes forbindelse med Sovjetunionen sterkt og kommunistenes ”ugudlighet” er en faktor. Men jødene knyttes også til britisk imperialismen og USAs kapitalisme. Det er derfor den borgerlige pressen vil stå mest sentral i undersøkelsen.

Med Tønsberg som den byen med flest familier med jødisk bakgrunn, har det vært naturlig å bruke *Tønsbergs Blad* som hovedkilde. Takket være Tønsberg historielags ”Prosjekt avisregistrering” har det vært mulig å søke på flere enn 270 000 artikler og reportasjer fra dagsavisene fra 1860 til 1990. Dette var et nyttig verktøy i starten for å kunne danne seg et bilde av i hvilke perioder det var aktuelt å finne jødene omtalt i de lokale mediene. De andre avisene har blitt brukt i den grad de kan belyse holdningene i *Tønsbergs Blad*, og for å finne holdninger som går i mot den borgelige pressen. Et eksempel var *Vestfold Arbeiderblad* som var positiv til å ta imot flyktninger fra Tyskland, også de jødiske, da *Tønsbergs Blad* gav uttrykk for skepsis. I de borgerlige avisene fantes en utbredt frykt for den revolusjonære sosialismen, noe som påvirket synet på flyktninger, og i særdeleshet jødiske, da disse ble

³⁰ Se litteraturliste for oversikt over avisene, med partitilknytning i mellomkrigstiden i parentes.

knyttet til den revolusjonære venstresiden ute i Europa. Høyreavisene var også i større grad avventende til regimeskiftet i Tyskland i 1933 enn avisene til Venstre eller Arbeiderpartiet. Dette innebar også en mindre kritikk av tiltakene ovenfor jødene. Arbeiderpressen var derimot i sterk opposisjon til nasjonalsosialismen, og fant ethvert tiltak, også ovenfor jødene, betydelig mer problematisk. Men de var tilsvarende lite kritiske til utviklingen i Russland. Denne delen av vestfoldpressen fikk mindre betydning utover 1930-årene for å kunne kartlegge utbredelsen av antisemittiske holdninger. Men den ble stående som et eksempel på holdninger som ikke ville akseptere jødehatet i Europa eller Norge, og viste at antisemittismen hadde sine motstandere.

Av avisene som er gjennomgått er det høyreavisene *Tønsbergs Blad*, *Sandefjord blad* og *Larvik og Jarlsbergs Amtstidende* som skriver mest om jødene. Når disse har omtalt jødene eller antisemittiske handlinger, så har det vært naturlig å se etter en tilsvarende eller motsatt reaksjon i Venstreavisene *Østlandsposten*, *Vestfold Presse*³¹ og *Tunsbergereen*, og i arbeideravisene *Nybrott* og *Vestfold Arbeiderblad*.

NS hadde ikke stor politisk oppslutning i befolkningen, og deres meninger om jødene har derfor neppe hatt noen stor påvirkningskraft. Men de kan ha spilt på og gjenspeilet holdninger som allerede var til stede. Derfor er det av større interesse å se på avisene som ikke var kontrollert av NS, men det vil også bli gitt en kort presentasjon av NS-organet *Vestfold Presse* 1940-42 og hvordan de tilnærmet seg jødespørsmålet.

I forhold til avsnittet om kirken og jødene i kapittel 5, så er Torleiv Austads arbeider om kirkekampen uvurderlige som kilde.³² I tillegg står teologenes artikler og prekener sentralt. Ravn K. Karsrud hovedfagsoppgave om NS prestene og deres bakgrunn har vært en verdifull tilnærming for å kunne forstå de tre prestenes valg i lys av deres teologiske og politiske bakgrunn.³³

³¹ Fra høsten 1940 til sommeren 1942 organ for Nasjonal Samling i Vestfold.

³² Austad, Torleiv: *Kirkens grunn: Analyse av en kirkelig bekjennelse fra okkupasjonstiden 1940-45 og Kirkelig Motstand- Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjon 1940-45 med innledninger og kommentarer*. Oslo 1975 og *Kirkelig Motstand: Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonen 1940-45 med innledninger og kommentarer*, Oslo 2005

³³ Karsrud, Ravn K: ” *Sin kirke forrådte de i dens nød*” – *den geistlige minoritet 1942-45, en bakgrunnsstudie*, Spesialavhandling i kirkehistorie Menighetsfakultetet i 1980

Siden det er gjort lite systematisk forskning på de jødiske familiene i fylket, har Likvidasjonsstyret for inndratte jødiske formuer og Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer 1945-1947 sine mapper med informasjon over de jødiske boene oppbevart i Riksarkivet bidratt til å utfylle informasjonen om enkeltpersoner og familier funnet i lokalhistoriske publikasjoner, og dessuten hjulpet til å belyse hvem som var aktører i jødeforfølgelsene i 1942.

1. 7 Begrepsavklaring

Det er to sentrale begreper i denne oppgaven som bør avklares. Disse to begrepene er antijudaisme og antisemittisme.

Antijudaisme er et begrep som knyttes til kirken og kristnes negative holdninger ovenfor jødene, og er et gammelt fenomen. Teologen Øyvind Foss skriver: ”det er en tradisjon som på teologisk grunnlag stiller seg avvisende og i flere tilfeller også fordømmende til jødisk tankegang og innflytelse i den kristne kultur”.³⁴ Antijudaismen er ikke opptatt av rase, men ser på den teologiske spenningen mellom to religioner, med særlig vekt på jødene som årsaken til Jesu Kristi død. Den kirkelige antijudaismen ble formulert allerede av Justin Martyr ca 150 e. Kr og kan kort beskrives med fire punkter eller anklager mot jødene:

1. Jødene avviste Frelseren, Guds sønn, ved å drepe ham
2. Jødene er av natur et vantro folk
3. Jødene er derfor forkastet av Gud
4. Jødene har blitt avgudsdyrkere gjennom å forkaste Guds sønn, og Kirken blitt Guds Israel³⁵

I denne oppgaven vil vi møte på antijudeiske holdninger særlig i årene før 1933. Disse reduseres parallelt med økende overgrep i Tyskland. Men en grunnleggende problematisk holdning til jødene kan identifiseres i kristne miljøer, og det ser ut til å være vanskelig å rive seg løs fra en lang teologisk tradisjon.

I motsetning til den radikale retningen antisemittismen tok i mellomkrigstiden, der ordet utryddelse ble tatt i bruk, var det en vanlig oppfatning innen antijudaismen at jødene kunne frelses gjennom omvendelse til kristendommen. Antijudaismen var ikke opptatt av rasebegrepet, men den religiøse dimensjonen. Men også inne kirken fant antisemittiske ideer sine tilhengere, spesielt i den graden jødene kunne knyttes til fenomener i det moderne

³⁴ Foss, Øyvind: *Antijudaisme, kirke og misjon*, side 2

³⁵ Oskar Skarsaune: *Vår eldre bror*, side 20-21

samfunnet som ble oppfattet som en trussel mot den kristne tro og dens oppslutning i samfunnet.³⁶

Antisemittisme har i motsetning til antijudaisme også en rasemessig side utover det teologiske. Den ser ikke bare jødene som fremmede p.g.a. livssyn, men anser dem også som en egen rase. Den tyske orientalist Johann Gottfried Eichhorn tok i bruk ordet semittisk i 1789 for å beskrive arameisk, hebraisk og arabisk.³⁷ Ordet favner derfor mer enn jødene, og er derfor noe misvisende. Begrepet antisemittisme ble tatt i bruk av Wilhelm Marr, tyske demagog og motstander av emansipasjonen av jødene i Tyskland, i 1879.³⁸ Den hviler på teologiske avveininger, men har senere fått et sekulært innhold med fokus på den rasemessige³⁹ og moralske side, sistnevnte som et resultat av betraktninger som filosofen Voltaire François-Marie Arouet 1694-1778 om ”judernas ondskefulla karaktär”.⁴⁰ Historikeren Einhart Lorenz påpeker at selv om Marr tok i bruk begrepet så visste ”man” hva det innebar.⁴¹ I antisemittismen ble jødene knyttet til:

nye fenomener i samfunnet - det moderne: Kapitalismen, for det borgerlige-liberale samfunnet og dets antagonistiske og pluralistiske strukturer, for oppløsningen av tradisjoner, for tradisjonskritikk, for pressens makt, for venstreliberale, opplysningspregede og vestligdemokratiske, og for sosialistiske ideer, for ”materialisme” og det angivelige fravær av nasjonal integrasjon og ”sann” tyskdom i keiserriket.⁴²

I Tyskland sto også i samme periode den protestantiske presten Adolf Stoecker sentralt da han var med på å knytte sin antijudaisme til den antisemittiske bevegelse.⁴³ I Tyskland fikk antisemittismen ny næring etter keiserrikets fall i 1918. Under Weimar-republikken rettet de voksende antisemittiske grupperingene sine beskyldninger mot jødene som fikk skylden for nederlaget under første verdenskrig og den nye republikkens svakheter.

³⁶Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 293-296

³⁷ *Store norske leksikon*: <http://www.snø.no> : Artikkel om Antisemittisme av Bente Groth. Lest : 06. mai 2010

³⁸ Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 287

³⁹ Anthonisen, Kristine Værnes: *Noen hovedtrekk ved antisemittisme i Norge 1814-1945*, side 4.

⁴⁰ Ibid.: S 4. Hentet fra Narrowe, Morton H: *Judernas Reakstion mot antisemittismen*, side 58

⁴¹ Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 288

⁴² Ibid.: S. 288. Sitatet er hentet fra Nipperday, Thomas og Reinhard Rürup: ”*Antisemittismus*”, Stuttgart 1972, side 136

⁴³ Foss, Øivind: *Antijudaisme, kirke og misjon*, side 113-115. Se også Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 295-296

Antisemittisme brukes i moderne forstand om jødehat og diskriminering av jødene på ulike områder. Men begrepet vekker først og fremst assosiasjoner til Holocaust, eller Shoah som er det hebraiske begrepet.

Historikeren Terje Emberland hevder at antisemittismen i Norge i mellomkrigstiden var mindre helhetlig og raseorientert enn på kontinentet.⁴⁴ Den var ” latent og situasjonsbestemt”. Den var påvirket av ideer fra utlandet med ble aktivisert i bestemte kontekster som ved ”redsel for konkurranse, for en fremmedartet kultur og religion, for krig og revolusjon”⁴⁵. Men den inneholder noe mer enn den vanlige skepsisen mot det som er fremmed som ofte oppstår i møte med nye kulturelle grupper. Spesielt i embetsverket, handelsstanden og borgerskapet slår disse holdningene rot.⁴⁶ Selv om jødene ikke var mange i Norge, ble de utsatt for en fremmedfrykt som gikk videre en ovenfor andre grupper. I *Norsk innvandringshistorie* påpekes det at antisemittismen går utover den det gamle fenomenet anti-judaisme. Det betoner rasemessige forskjeller.⁴⁷ Samtidig ble jødene representanter for trekk ved det moderne samfunnet som mange følte seg uvel eller skremt av, som ”kapitalisme, proletariat, storbyer, mobilitet, kosmopolittisme og rasjonalisme”.⁴⁸ Dette stemmer overens med det Kristine Værnes Antonisen skriver i sin avhandling: ”Nyere antisemittisme hviler på forestillinger som opprinnelig var teologiske, men som i senere tid ble avkristnet, sekularisert, i rammen av en bestemt ideologi”.⁴⁹

Antisemittismen i Norge beskrives i denne perioden først og fremst som skriftlig av historiker Terje Emberland.⁵⁰ Den fikk ikke en fysisk karakter med overgrep som i andre land i Europa.

⁴⁴ Foss, Øivind: *Antijudaisme, kirke og misjon*, side 401

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Kjeldstadli, Knut (red): *Norsk innvandringshistorie, bind 2, I nasjonalstatens tid 1814-1940*, side 342

⁴⁷ Ibid.: S. 341

⁴⁸ Ibid.: S. 342

⁴⁹ Antonisen, Kristine Værnes: *Noen hovedtrekk ved antisemittismen i Norge 1814-1945; Med særlig vekt på kirkens holdning*, side 4

⁵⁰ Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 401

Kapittel 2:

Det jødiske samfunnet inntil 1940

2.1 Innledning

Som en del av studiet av antisemittiske holdninger i Vestfold i perioden fra 1918 til 1942 er det nødvendig å beskrive den jødiske minoriteten i fylket. Denne delen av oppgaven skal gi en oversikt over de jødiske innbyggerne og deres liv og virke i mellomkrigstiden. I tillegg til de familiene som hadde bodd i fylket i en lengre periode, ankom også et mindre antall jødiske flyktninger området i slutten av 1930 årene. En av oppgavens problemstillinger er å undersøke hvordan jødene i Vestfold levde og om de var integrert i lokalmiljøene.

Egil Christophersen skriver dette om jødene: ”I brede lag av befolkningen ble de likevel aldri skikkelig akseptert og integrert, i likhet med jøder mange andre steder i landet”.⁵¹ Stemmer denne antagelsen eller opplevde jødene det på en annen måte? Det kan også ha vært lokale variasjoner.

Når siste setning i grunnlovens paragraf 2 fra 1814 som nektet jøder adgang til riket, ble opphevet i 1851, tok det fortsatt noen tiår før jødiske samfunn etablerte seg i norske byer.⁵² Det var i Trondheim og Oslo de fleste av landets jøder holdt til og der det jødisk organisasjonsliv var organisert før 1940. Men også i en rekke andre byer slo enkeltpersoner og familier seg ned, som i kystbyene i Vestfold.

2.2 Jødiske innbyggere i fylket

En majoritet av jødene som bodde i Vestfold i 1940 hadde bakgrunn fra familier som flyttet fra det som i dag er dagens Polen, Latvia, Litauen og Hvite- russland, spesielt de fire russiske guvernementene Kovno, Vilna, Suwalki og Lomza var godt representert.⁵³ Denne utvandringsbølgen varte fra 1881 til 1920 og var ofte et resultat av pogromer som rammet enkelte av disse områdene i 1881-84, 1891-92, 1903 og 1905-1906. I tillegg til den religiøse undertrykkelsen førte diskriminering på det økonomiske området til at mange flyktet fra fattigdom.⁵⁴ Av de mange som utvandret dro de fleste til USA, bare et fåtall havnet i Norge.⁵⁵

⁵¹ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side. 176.

⁵² Ibid, s 278.

⁵³ Kjeldstadli, Knut (red.): *Norsk innvandringshistorie, bind 2, I nasjonalstatens tid 1814-1940*, side 408

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid.: S. 409

De fleste hadde kommet til Norge gjennom Sverige tidlig på 1900-tallet, der de ofte hadde noen års opphold.⁵⁶ I 1940 er antallet jøder 42 i Vestfold personer i følge Egil Christophersen,⁵⁷ der flertallet er knyttet til fem barnefamilier som alle drev handel i en eller flere av Vestfolds kystbyer.⁵⁸ Et mindre antall var jøder som enten var flyktninger etter 1937 eller gift med en ikke jøde. I denne oppgaven vil kun familiene som bodde i Vestfold i 1940 bli omtalt.⁵⁹ Det var Tønsberg hadde det største jødiske innbyggertallet og fire jødisk eide forretninger. I Sandefjord var det en jødisk forretning og i Larvik to jødiske forretninger. Så det var ikke et stort jødisk miljø i Vestfold, selv om antallet gjør fylket til et av de geografiske områdene i Norge med størst jødisk befolkning etter Oslo, Trondheim og Bergen. Flyktningene som i 1937 og 1939 kom fra Tyskland, slo seg ned i Tønsberg og Nøtterøy kommune.

En gjennomgang av folketellingene for årene 1910, 1920 og 1930 gir et bilde av utviklingen i andelen jøder av befolkningen i Vestfold fylke.⁶⁰ I 1910 er det registret kun fire personer med jødisk trosbekjennelse, av disse to i Tønsberg og to i Larvik fogderi.⁶¹ Dette må være noen av personene Mendelsohn omtaler i sitt verk om jødernes historie i Norge.⁶² I 1920 er antallet 17, fem i by og 12 på bygdene. To er tilhørende i Borre, tre i Sandeherrad, seks i Hedrum og en i Larvik.⁶³ I 1930 har antallet økt ytterligere. Da er det i alt registrert 50 medlemmer av det Mosaiske Trossamfunn i fylket. 10 hjemmehørende i bygdene, og 40 i byene.⁶⁴ Dessverre mangler en oversikt over hvert sogn (herred) tilsvarende folketellingen fra 1920. Det er verdt å legge merke til at i Tønsberg er det ikke registrert noen med tilknytning til det Mosaiske Trossamfunn i 1920. Disse statistiske opplysningene indikerer at de fleste av familiene som vil bli omtalt i det følgende, med stor sannsynlighet i hovedsak bosatte seg i fylket i perioden 1920 til 1940.

I manntall over personer med stemmerett finner vi i noen få tilfeller de eldste barna. Norske myndigheter var i perioder restriktive med å utstede statsborgerskap til innflyttere.⁶⁵ I tilfeller

⁵⁶ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, side 353

⁵⁷ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side 173.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, side 353-355 omtaler antall familier som bodde i fylket i mellomkrigstiden, men som flyttet før 1940.

⁶⁰ Før 31. desember 1918 het det Jarlsberg Amt.

⁶¹ Folketellingen i 1910

⁶² Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, side 353-355

⁶³ Folketellingen i 1920

⁶⁴ Folketellingen i 1930

⁶⁵ Kjeldstadli, Knut (red.): *Norsk innvandringshistorie, bind 2, I nasjonalstatens tid 1814-1940*, side 409

der jødiske innvandrere hadde bakgrunn fra Russland, krevdes det også en løsningserklæring. Ikke alle fikk denne, men dette var ikke alltid et absolutt krav fra norske myndigheter i perioden.⁶⁶

Ut ifra folketellingene i 1946 og 1950 kan vi lese hvilken skjebne som ventet det jødiske nærværet. 1946 er det kun ført opp to medlemmer av det mosaiske trossamfunnet i fylket,⁶⁷ og i 1950 syv.⁶⁸ Året 1942 skulle bli et skillemerke.

Det var som handelsmenn at innbyggerne først møtte jødene, og i noe mindre grad som arbeidere. Noen kan ha drevet forretninger i andre byer før de kom til Vestfold, eller ha spart seg opp kapital til en egen forretning gjennom virke som omreisende handelsmenn, ofte omtalt som ”klokkejøde” eller ”klesjøde” på folkemunne.⁶⁹ I følge etnolog Thor Gottaas er slike omreisende jøder kjent fra Vestfold i denne perioden.⁷⁰ I Vestfold er flertallet av familiene involvert i forretningsdrift, mens noen arbeider i industrien eller jordbruket.⁷¹

Jødene i Vestfold valgte den strategien som kjennetegner den jødiske minoriteten i Norge, lavprofilert integrering for å bruke ordene i *Norsk innvandringshistorie*:

Det jødiske mindretallet svarte verken med assimilasjon eller med konfrontasjon, men en strategi som gikk ut på en lavprofilert integrasjon. Folk deltok i det norske samfunnet i skolegang, arbeid, militærtjeneste og i noen grad i foreningsliv.⁷²

De solgte klær og andre artikler til byens borgere, barna gikk på skole og de deltok i lokale foreninger som musikkorps og idrettslag. Eldre innbyggere husker de yngste som lekekamerater og klassekamerater, men noe skilte, og det var den religiøse tilhørigheten som markerte en grense mot storsamfunnet.

⁶⁶ Mendelsohn, Oskar: *Jødene i Norge*, Bind 1, side 431-432

⁶⁷ Folketellingen i 1946

⁶⁸ Folketellingen i 1950

⁶⁹ Gottaas, Thor: *På loffen*, side 59-60

⁷⁰ I korrespondanse fra Thor Gottaas den 16.februar.2010

⁷¹ Kjeldstadli, Knut (red.): *Norsk innvandringshistorie*, Bind 2, *I nasjonalstatens tid 1814-1940*, side 409-410

⁷² *Ibid.*: S. 411-412

2.3 Tønsberg

Flertallet av jødene i Vestfold bodde i Tønsberg. Byen var i mellomkrigstiden den største handelsbyen i fylket med en rekke skipsrederier, verftsindustri og forretninger. Byen hadde gjennom handel og utdanning tette bånd til Tyskland og andre land i Europa. Byens orientering utad kom tydelig frem i pressens fokus på internasjonale forhold som kunne påvirke handel og flåtenæringen. I mellomkrigstiden var den politiske og økonomiske eliten i byen kritisk til måten Tyskland ble behandlet på av seiersherrene etter 1. verdenskrig, og det ble rettet en advarende pekefinger mot Storbritannia og Frankrike om at dette kunne forårsake nye konflikter i Europa.⁷³ Handelen med Tyskland har vært særlig viktig for området.

I Tønsberg bodde familiene Koklin, Plesansky og Jaffe, de fem flyktingene Betty og Adolf Berkowitz, Max og Marie Basscehes og Fredrich Wilhelm Albert Hammer, og Gitel Aasen som var gift arisk. Koklin drev I. Koklins Trikotasjemagasin, Plesansky Tønsberg Ekviperings, og Jaffe drev Grand Basar.⁷⁴ I tillegg hadde Elias Sachnowitz fra Larvik utstyrsforretningen Ekko som holdt til i Kammegata 1. i Tønsberg.

En gjennomgang av Tønsberg handelsstands Forenings 100 års jubileumsskrift fra 1949 gir ingen referanser til byens jødiske handelsmenn.⁷⁵ I avsnittet som tar for seg situasjonen under okkupasjonen, er ikke deportasjonen nevnt med et ord, ei heller likvidasjonsstyret. Varemangelen er derimot nevnt og utgjorde tydeligvis den største utfordring for handelsstanden, samt tysk propaganda som ble forsøkt hengt opp i utstillingsvinduene. Foreningen holdt sitt siste møte 18. mars 1943 som et resultat av myndighetenes politikk ovenfor foreninger.⁷⁶ Hva som er årsaken til dette er uklart, men vi skal se at en sentral familie i byens handelsliv kom til å spille en viktig rolle under okkupasjonen og overtakelsen av jødisk eiendom høsten 1942.⁷⁷

Familien Koklin bodde i Grønvoldsgate 7, og Benjamin Koklin drev trikotasjeforretningen som fra 1933 lå i Fayesgate 3. Butikken hadde tidligere holdt til i Nedre Langgate 35, da med navnet B. Koklins Trikotasjemagasin, som han startet opp på slutten av 1920-tallet.⁷⁸

⁷³ Se kapittel 3.

⁷⁴ *Vestfold Arbeiderblad*: 24. oktober 1959: *Da jødene ble utryddet i Tønsberg-distriktet*

⁷⁵ Hals, Harald: *Handel i Tønsberg gjennom 100 år*, side 115

⁷⁶ *Ibid.*: S. 117

⁷⁷ Se kapittel 8

⁷⁸ *Annonse Tønsbergs Blad*: 3. mars 1933. Bekreftes av Thor Andersen i hans arbeid og utgivelse om *Nedre Langgate*. Der blir butikken omtalt som Tønsberg Trikotasjemagasin; side 39

Familien slo seg ned for godt i Tønsberg i 1927 etter først å ha bodd i Kragerø, Tønsberg og Oslo. De bodde første gangen i Tønsberg i kort perioden rundt 1920 før de hadde et opphold på Fein på Nordstrand utenfor Oslo.⁷⁹ Benjamin Koklin var gift med Ida, født Becker. Begge var født i Latvia. Ida kom til Norge i 1897 og Benjamin i 1900. De fikk tre barn i Kragerø, Charles, Gitel og Ruth, mens Julius og Emil var født i Oslo. Julius studerte filologi i Oslo, og Emil var rørleggerlærling på Kaldnes.⁸⁰ Emil står oppført som maskinaspirant i oversikten over jøder som ble deportert.⁸¹

Familien Plesansky drev fra 1932 Tønsberg Ekviperer i Møllegata 12. Forretningen lå på hjørnet mellom Møllegata og Kong Sverres gate.⁸² Kjøpmann Isak Plesansky ble født i Smorgon i Hvite-Russland i 1892⁸³ og kom til Norge omkring 1900.⁸⁴ Han ble norsk statsborger i 28. juli 1922.⁸⁵ Han var gift med Rosa som var født i 1894 i en by ved navn Globoka i Hvite-russland og hadde familienavnet Plawnich. I et intervju med sønnen Bernhard Plesansky ble det bekreftet at familiens opphav var dagens Hvite-Russland, og at de kom til Norge ved slutten av første verdenskrig.⁸⁶ Familien drev tidligere en forretning i Skien og hadde økonomiske forbindelser i byen.⁸⁷ To av barna var født i Oslo og Porsgrunn. Bernhard ble født i Porsgrunn i 1924 og Sem i ble født 1930 i Oslo.⁸⁸ Mina ble født i Tønsberg i 1932. Ekteparet bodde i en leilighet i Adlers gate 25 som besto av kjøkken, bad, toalett og tre rom. Bernhard, som rømte til Sverige i 1942 mens han studerte i Oslo, beskrev sin tid i Tønsberg på følgende måte:

Tønsberg, sier han, er byen jeg aldri vil glemme. Vi bodde i Adlers gate 25. Vi hadde telefon nummer 2501. Min far drev kleshandel. Selv deltok jeg i mye i idrett, men jeg var aldri god. Vi snakker selvsagt om de gode og sorgløse dager i Tønsberg i 1930-årene. Isak Plesansky leide en hytte på en strand utenfor byen, og det var et deilig sted. Jo, tiden fra 1934 til 1940 var den fineste tiden i mitt liv, og den kommer nok aldri tilbake. Han syklet og gikk på skøyter sammen med Johnny Jørgensen. Han var med i

⁷⁹ Informasjon i epost fra Benjamin Rødner, sønnen til Ruth (Lillemor) som var søster av Charles Koklin, datert 3. mars 2010.

⁸⁰ *Vestfold Arbeiderblad*: 24.oktober. 1959: *Da jødene ble utryddet i Tønsberg-distriktet*

⁸¹ Ottesen, Kristian, *I slik en natt*, side 348.

⁸² RA: S 1564:Hcd-E : *Jødeboer*: L 1004: Det foreligger to leiekontrakter i mappen. For Møllegata 12 datert 15. april 1932 Borges Tobaksforretning A/S og en leiekontrakt. 10. nov møllegata 10 1935.

⁸³ Ibid.: Opplysninger i registreringsskjema for jøder fylt ut ved Tønsberg Politikammer 26. oktober 1942

⁸⁴ Christophersen, Egil, *Vestfold i krig*, Vestfold Grafiske a.s. Sandefjord, 1989 s. 362.

⁸⁵ RA: S 1564:Hcd-E: *Jødeboer*: L1004: Opplysninger i registreringsskjema for jøder fylt ut ved Tønsberg Politikammer 26. oktober 1942

⁸⁶ *Tønsbergs Blad*: 29.10.1993.

⁸⁷ RA: S 1564: Hcd-E: *Jødeboer*: L1004: Bankbok fra Skiens Ørebank tilhørende Bernhard Plesansky tdl. Bosatt i Stens gate 54 i Skien. I bruk fra 1929 til 1936.

⁸⁸ *Tønsbergs Blad*: 29.oktober 1993

kameratgjengen på skolen, han trivdes på tyttebærløkka og i gatene nedenfor. Sto på ski. Spilte fotball. Var med på alt.⁸⁹

Familien Jaffe drev isenkramforretningen Grand Bazar A/S i Fayesgate 4. Dette var en butikk med mye interessant og nyttig utstyr som byens gutter betraktet med spente øyne.⁹⁰ Markus Jaffe ble født i Vilna i Litauen i 1861. Kom antagelig til Norge rundt 1890.⁹¹ I 1942 bodde han i Fjellveien 6. på Kaldnes i Tønsberg. Fra sitt første ekteskap hadde han fem barn. Fire av disse hadde selv barn og var gift i 1940. Et av barna, Leopold født i 1892 var bosatt i Tønsberg på adressen Saksils gate 5. Han var først gift med Rakel fra Sverige som gikk bort før krigen. Sammen hadde de to barn, Rudolf (1923) og Eva (1919), som begge bodde hjemme i 1942. Markus Jaffes andre kone het Ester Erny, hun var født i 1883, og kom fra Tyskland til Norge i 1922.⁹² De hadde ingen barn sammen.

Gitel Aasen var bosatt i Tjølling gata 8 i Tønsberg. Hun var gift med en ikke-jøde.

I tillegg til disse familiene kom også et antall flyktninger som hadde kommet til Norge fra Tyskland. Disse var på flukt fra den stadige økende trakasseringen mot tyske jøder.

Betty og Adolf Berkowitz flyktet fra Tyskland og slo seg ned i Tønsberg i 1937 som de første flyktningene i Vestfold.⁹³ De hadde ingen barn. Betty var født i 1913 i Polen og virket som husmor, mens Adolf som var født i 1912 var utdannet smed. Det er oppgitt at han var fra Berlin.⁹⁴ Han var ansatt som brenner og sveiser ved Kaldnes Mekaniske Verksted. Fra likningen av 1941 kan vi lese at han tjente 4900 kroner i året og var fagorganisert i Jern og Metall.⁹⁵ De leide i Stenmal veien 15, fra mars 1938 en leilighet i 2. etasje i Harbitz gate 16. Leiligheten besto av ett rom og kjøkken, og var enkelt innredet.⁹⁶

Friedrich Wilhelm Albert Hammer kom til Tønsberg august 1939 sammen med sin kone Elinor Hilde Gertrud og deres to barn, en sønn født i 1920 og en datter, Ilse Ida, født 18. april 1924 i Tyskland.⁹⁷ Han var født 8. juni 1892 i Tyskland. Elinor Hammer var født i Dresden

⁸⁹ *Tønsbergs Blad*: 29.oktober 1993

⁹⁰ Dittmann, Erling og Thorleif Moe: *Med gutteøyne under fjellet*, side 46.

⁹¹ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, s. 362.

⁹² *Ibid.*

⁹³ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, s. 173

⁹⁴ Ottesen, Kristian: *I slik en natt*, side 336.

⁹⁵ RA: S-1564: Hcd-E: Jødeboer: L0991: Likning av 1941

⁹⁶ *Ibid.*

⁹⁷ Det har ikke vært mulig å identifisere navnet til sønnen.

24/4 1897 og hadde ikke-jødiske tyske foreldre. De hadde forlatt Dresden p.g.a. jødeforfølgelsen og kom til Norge etter noen måneder i England.⁹⁸ De bosatte seg i en leilighet i 2. etasje i Markveien 2 med kjøkken og to rom,⁹⁹ som de leide av klokker og diakon Christoffer Ørjavik. Friedrich var ansatt som verksmester ved Norsk Glidelåsfabrikk AS i lokalene til gamle Grand Kino i Storgata 33. Fabrikken startet opp så sent som høsten 1939 i følge en artikkel i *Tønsbergs Blad*.¹⁰⁰ Der sier lederen for aktieselskapet kjøpmann Carl Bjørnskau at de har sikret seg en verksmester fra utlandet som skal lede den tekniske delen av arbeidet. I Friedrichs likning fra 1941 fremkommer det at han hadde en inntekt på 10 450 kroner ved Norsk Glidelåsfabrikk.¹⁰¹

Friedrich hadde deltatt som soldat i den tyske hær under første verdenskrig. I et brev forfattet av Advokat Kaare Stang i forbindelse med behandling av boet i 1943 skrev han følgende:

Hennes mann deltok i hele den første verdenskrig i en hel rekke kamper. Etter Auszug aus der Krieg-Rangliste fra Reicharkivzweigstelle, Stuttgart, datert 26/4-1934, har han Ritter Kreuz 2.kl. des Friedrichsorden m.s. Jernkoret 1.og2. kl. og Verwundetenaabzeichen.¹⁰²

Disse opplysningene bekreftes i dokumentene over hans militære karriere på Vestfronten i perioden 1914-1918.¹⁰³ Han deltok bl.a. som artillerist i slagene ved Somme, Yser, St. Quentin, Verdun og Champagne. Han ble sendt til feltsykehus etter å ha blitt utsatt for gass ved St. Quentin i juli 1916. I papirene står det oppført at han er evangelist, og hans mor het Charlotte, med familienavnet Dreyfuss. Faren het Richard Hammer og var fabrikkeier og konsul.¹⁰⁴ Det kan være nærliggende å tro at Hammer ble regnet som jøde ut ifra slektskap på morssiden, men han kan også ha konvertert til kristendommen, som var tilfelle et antall jøder i Tyskland.

Over 100 000 tyske jøder deltok som soldater under første verdenskrig og 12 000 av disse falt for keiseren og fedrelandet. 3000 blev dekorert. Friedrich Wilhelm Albert Hammer var en av disse.¹⁰⁵ Men dette betydde lite for den antisemittiske propagandaen i det tredje riket.

⁹⁸ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, s. 173

⁹⁹ RA: S-1564: Hcd-E: Jødeboer: L0998: Notat datert 26. oktober 1942

¹⁰⁰ *Tønsbergs Blad*: 22. mai 1939: *Glidelåsfabrikk i Tønsberg*

¹⁰¹ RA S-1564: *Jødeboer*: L0998: Likningen til Hammer fra 1941

¹⁰² RA S-1564: *Jødeboer*: L0998: Brev datert 15. mars 1943

¹⁰³ Landesarchiv Baden- Württemberg: Hauptstättarchiv Stuttgart: Personal Akten M 430/3

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 384

2.4 Nøtterøy

Ved Knarberg på Nøtterøy bodde Max Bassche med sin kone Marie i 1940. Han var kommet som flyktning fra Tyskland i 1939.¹⁰⁶ Max var født i 1879 og Marie i 1883. De hadde bodd i Berlin før de flyktet til Norge. I oversikten i Kristian Ottesens bok over deporterte i 1942 er de feilaktig ført opp som bosatt i Tønsberg kommune.¹⁰⁷ De hadde fått oppholdstillatelse til Amerika, men ble forhindret fra å dra på grunn av krigen. Max Bassche hadde som Albert Hammer deltatt på tysk side under første verdenskrig. Han satt i russisk fangenskap i tre år i Sibir under første verdenskrig.¹⁰⁸ Dette må antagelig bety at han deltok på Østfronten en gang i perioden 1914-1917 for så å ende opp i fangenskap i Sibir.¹⁰⁹

Clara Sossy Gloppedal, som var gift med Jørgen Nicolai Gloppedal, var bosatt på Søndre Foyen på Foyenland. Hennes pikenavn var Geller, og hennes foreldre Moritz og Frida Geller bodde i det samme huset i en liten leilighet i 2. etasje. Moritz var tidligere kjøpmann i Bergen og født 5. november 1869. Han hadde norsk statsborgerskap fra 1911. Alle var bosatt i samme hus på eiendommen kaldt Solhagen/Hauåker, på Søndre Foyen. Denne eiendommen var i Moritz' eie frem til våren 1942, da den selges til Jørgen. I et testamente går det frem at alt tilhørende Clara skal tilfalle det jødiske barnehjem, feriehjem og gamlehjem om hun ikke har livsarvinger.¹¹⁰

2.5 Sandefjord

I Sandefjord bodde familien Lahn. Abel Nils Lahn var født i Litauen i 1892 og kom til Norge i 1906. Hans kone Cecilie var født i Sverige. Alle barna deres ble født i Sandefjord.¹¹¹ De hadde fire barn, Herman (1920), Oscar Elis (1923), Sonja Gerthel og Philip. Herman Lahn ble uteksaminert fra ettårig fagkurs ved Sandefjord Kommunale Handelsgymnasium og handelskole i 1941.¹¹² Familien drev en forretning som lå like ved kontorene til *Sandefjords Blad* før 1940. I 1918 finner vi annonser med oversikt over hva de kan tilby kundene av klesplagg. Butikkens navn var Dresmagasinet, og den lå i Storgaten 11.¹¹³ Familien bodde i

¹⁰⁶ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, s. 173

¹⁰⁷ Ottesen, Kristian: *I slik en natt*. Side 335

¹⁰⁸ *Vestfold Arbeiderblad*: 24. oktober. 1959: *Da jødene ble utryddet i Tønsberg-distriktet*

¹⁰⁹ Det har ikke vært mulig å få tak i personalakten til Max Bassche da han har tilhørt Berlin som lå i delstaten Prøyssen. Arkivene over soldater fra Prøyssen brant opp våren 1945 under de alliertes siste fremstøt. Opplysninger mottatt fra Bundesarchiv 14. januar 2010

¹¹⁰ RA: S-1564: Hcd-E: *Jødeboer*: L 0995: Testamente datert 24. oktober 1934

¹¹¹ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side 176

¹¹² Lind, Ole: *Sandefjord Kommunale Handelsgymnasium og handelskole 1904-1954*, side 103.

¹¹³ Annonser i *Sandefjords Blad*: 16. november 1918 og 12. desember 1918

Storgaten 16. like ved¹¹⁴ Gjennom annonser i 1920-årene i *Sandefjords Blad* omtales Dressmagasinet som den med størst utvalg av dresser. Butikken må ha vært blant de ledende i byen og kjent siden adressen ikke oppgis.¹¹⁵

2.6 Larvik

I Larvik bodde familien til Herman Sachnowitz. Hans historie ble kjent gjennom boken *Det angår også deg*. Familien drev Dressmagasinet og Ekko i Larvik og Elias Sachnowitz drev utstyrforretningen Ekko i Kammegata 1, i Tønsberg som solgte undertøy, strømper og stoffer. Ekko i Tønsberg ble etablert i 1937.¹¹⁶

Familien hadde også et gårdsbruk på Gjein i Stokke kommune. Når de anskaffet denne er de ulike kildene uenige om. På holocaustsenteret side kommer det fram at de i 1940 kjøpte gården med et ønske om å kunne livnære seg der under krigen.¹¹⁷ I Stokke Bygdebok bind 2 og 3 fremgår det at familien hadde anskaffet stedet allerede i 1935.¹¹⁸ Gården var en av de større i kommunen med 360 mål innmark og 340 mål skog.¹¹⁹ Familiens overtagelse av gården fremkom ut fra følgende opplysninger:

Det var i 1935 at hvalskytter Jens Jackobsen solgte Gjein gård til fru Rita Sachnowitz i Larvik. Hun døde før krigen og det var mannen, grosserer Herman Sachnowitz som ble eier av gården. På denne tiden ble gården drevet av forpaktere eller bestyrere. Da krigen kom flyttet hele familien, faren, fem sønner og tre døtre til Gjein hvor de bodde i oktober 1942.¹²⁰

Det er en rekke feil i opplysningene rundt hvem som har eiet gården, når familien anskaffet den og hvorfor. Om den ble anskaffet i 1935, kan vel neppe utsiktene til en tysk okkupasjon ha vært årsaken. Faren het Israel, ikke Herman og moren Sarah, ikke Rita. Rita og Herman var deres barn. Gården sto i Ritas navn i 1942 og Herman overtok i 1945. Fra 1956 står gården oppført med ny eier.¹²¹

¹¹⁴ Ifølge info på nettsiden til Holocaustsenteret og registertkort over jødiske personer i Statsarkivet; RA S-1564 Justisdepartementet, Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer J - G. Diverse, 1942 - 1950

¹¹⁵ Se f. eks. *Sandefjords Blad* 7. og 8. juni 1927

¹¹⁶ Annonse i *Vestfold Arbeiderblad*: 19. nov 1938

¹¹⁷ Ifølge info på nettsiden til Holocaustsenteret. <http://app.fleximap.com/hlsenteret/mapform.aspx> Dato 24. april 2010 står det at de kjøpte gården i 1940.

¹¹⁸ Christensen, Nils Steen og Olav Hagelund: *Stokke Bygdebok, bind 2*, side 130

¹¹⁹ Christensen, Nils Steen og Olav Hagelund: *Stokke Bygdebok, bind 3*, side 435

¹²⁰ Ibid.: S. 437

¹²¹ Ibid.: S. 438

Israel Leib Sachnowitz ble født i 1880 Krasjapolja i Russland og kom til Norge i 1907. Han hadde i 1903 rodd over Østersjøen til Sundsvall i Sverige.¹²² Hans kone Sara Sachnowitz (født Lahn) ble født i 1885 i Riga i Latvia, hun gikk bort før krigen. Martin ble født i Oslo i 1910. De andre barna ble født i Larvik. Elias ble født i 1911, så det betyr at familien slo seg ned i byen i perioden 1910-11. De andre barna het Rita (1915), Maria (1919), Herman (1921), Frida (1923) og Frank (1925). I januar 1911 kjøpte J. Sachnowitz forretningen John Aas Efterfølger av Gudmund Aas. Sachnowitz gav forretningen navnet Larvik Ekviperings- og Manufaktur-Magasin.¹²³ Den holdt til i Torget 4. I 1923 var forretningen utsatt for brann.¹²⁴ Hans sønn Elias startet opp Ekko - en kjole og utstyrsforretning i Prinsens gate 8. Denne ble overtatt av broren Herman etter krigen. I en oversikt over forretninger i Larvik for året 1948 omtales Ekko i Prinsens gate 8, som da ble drevet av Herman som returnerte i 1945 fra tysk fangenskap.¹²⁵

I manntallet over stemmeberettigede i byen i 1937 finner vi kun Elias og Martin.¹²⁶ For å kunne stemme ved valg måtte en inneha norsk statsborgerskap. Barna i familien var aktive inne musikk og drama. Et bilde fra tiden før krigsutbruddet viser Herman utkledd som kosakk i en lokalrevy.¹²⁷ Han var i tillegg trompetist, noe som reddet livet hans i konsentrasjonsleiren. I *Østlandsposten* i juni 1940 er det en artikkel som omtaler et jazzband ved navn Harmony Kings som har holdt en konsert i Bøkeskogen, og her omtales Maria Sachnowitz som sangerinne:

Det var et interessant bekjentskap. Hun er i besiddelse av en meget vakker stemme som lett smelter sammen med musikken. Hun fikk veldig applaus for sine prestasjoner. Frk. Sachnowitz måtte kunne drive det vidt i denne genre. Aftenen i bøkeskogen i går var en av de store.¹²⁸

Hun hadde også tidligere deltatt i kåringen av Bøkeskog-prinsessen og ble valgt til en av hennes fem terner som paraderte gjennom Larvik sommeren 1938.¹²⁹ Sammen med sine søstre var hun aktiv turner i Larvik Turn.¹³⁰

¹²² Sachnowitz, Herman: *Det angår også deg*, side 17

¹²³ Johansen, Oscar Albert: *Larviks historie bind 3*, side 95.

¹²⁴ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 26. januar 1923: Annonse med tittelen "Brandrealisation."

¹²⁵ Sætherskar, Johannes: *Det norske næringsliv - Vestfold fylkesoversikt*, side 895.

¹²⁶ Oversikt over Stemmeberettigede i Larvik 1937

¹²⁷ *Østlandsposten*: 29. juni 1940: *Vellykket konsert i Bøkeskogen*

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ *Østlandsposten*: 10. juni 1938: *I går blev vi presentert for Bøkeskog – prinsessen*

¹³⁰ Ifølge info på nettsiden til Holocaustsenteret: <http://app.fleximap.com/hlsenteret/mapform.aspx> Dato: 24.april 2010

Familien bodde i et stort hus i Sveinsgate 15. Elias sto som eier av dette huset i 1942.¹³¹ I hagen bak huset hadde faren Israel plantet åtte trær, et for hvert av barna og moren Sara. Den eldste av brødrene Elias skal ha hatt et godt forhold til en av byens piker. Men de fikk ikke lov til å gifte seg av Elias far, da hun ikke var jødisk.¹³² Eldre innbyggere i byen husker kjøpmann Israel Sachnowitz som ”jøden på torget”.¹³³

2.7 Vestfold jødernes delaktighet i jødisk foreningsliv

Jødene i Vestfold var en liten religiøs minoritet, og det var ingen jødiske forsamlingslokaler i fylket. Jødiske religiøsitet kan også i stor grad utføres i hjemmet. Men flere av de jødiske familiene hadde en eller annen form for tilknytning til det jødiske liv gjennom det Mosaiske Trossamfunn i Oslo og andre organisasjoner.

Menighetsbladet *Hatikwoh* utkom i Oslo i perioden 1929 til 1938 og gir et innblikk i jødisk liv i perioden. I et nummer fra 1938 er det trykket en lengre liste over givere av gaver til sommerkolonien for jødiske barn. Av denne listen fremkommer det at Isak Pleasansky, Benjamin Koklin og familien Jaffe har gitt pengegaver.¹³⁴

Charles Koklin var engasjert i arbeidet med flyktningsspørsmålet i årene før krigen,¹³⁵ noe som også var den umiddelbare anledningen for at han flyktet.¹³⁶ Han hadde vært formann i Jødisk ungdomsforening våren 1935 og høsten 1937.¹³⁷ Dette var forhold som kom til å påvirke hans skjebne under okkupasjonen.

Vi skal også senere se at familien Geller på Nøtterøy hadde jødisk liv i tankene når de satte opp sitt testamente.¹³⁸

¹³¹ RA: S-1564: Hcd-E: *Jødeboer*: L 1005: Brev datert 14. september 1946 fra Adv. Hysing

¹³² Intervju med informant som kjente familien gjennom moren som sydde. Bekreftet av lokale slektsgranskere. Han ble beskrevet som en ”høy og kjekk mann.”

¹³³ Flere informanter sier dette i samtaler om familien Sachnowitz

¹³⁴ *Hatikwoh*: Desember 1938 side 21

¹³⁵ Han ble president i Skandinavisk Jødisk Ungdomsforbund etter krigen: Mendelsohn, Oskar, *Jødene i Norge gjennom 300 år*, bind 2, side 346

¹³⁶ *Tønsbergs Blad*: 6. mai 1970: *Vi har de døde med oss*

¹³⁷ Mendelsohn, Oskar: *Jødene i Norge gjennom 300 år*, bind 2, side 613

¹³⁸ Se kapittel 8.

2.8 Antisemittisme i hverdagen

Gjennom skildringer gitt i brevform til lokalhistorikeren Egil Christophersen gav de overlevende et bilde av et godt liv i Vestfold gjennom mellomkrigstiden. Men det fantes innslag av antisemittisme som ble lagt merke til, spesielt etter 1935.¹³⁹ I sin bok har han nevnt folks generelle holdning i forbindelse med familien Lahn. Her viser han også til en revysang som mer enn antyder en negativ holdning til handelsborgerskapet, med familien Lahn i spissen: ”Fylt er både fjord og kaier av geschäftens glupske haier, og i spissen Lahn”.¹⁴⁰ Så refrenget:

Velkommen, velkommen, velkommen,
til Eders by ok min botik.
Kom innom schappa,
ich har den stappa,
af slifs ok dresser og boksestrikk.
Ich bin tøilig i rabatten selger billigst her i staden,
velkommen, velkommen, velkommen,
med eders mynt i min botikk¹⁴¹

2.9 Oppsummering

Jødene i Vestfold var som en del av det sosiale og økonomiske liv i ulik grad avhengig av yrke og personlig interesse. De voksne drev forretninger eller arbeidet, mens barna gikk på skolen og deltok i organisasjons- og kulturlivet. Foreldrene gav sine barn norske navn og de gikk kledd etter den tids mote. Det er ikke noe ved deres klesmåte eller navn, utover deres etternavn, som antyder et jødisk og utenlandsk opphav

De ser ikke ut til at familiene har vært utsatt for direkte antisemittiske holdninger i betydelig grad. Først mot slutten av 1930-tallet og ved tyskernes maktovertagelse blir deres jødiske bakgrunn påpekt av enkelte naboer. Det finnes beretninger om verbale hentydninger, men skildringer av oppveksten gjennom Herman Sachnowitz og Bernhard Plesansky tyder på at familiene i stor grad har vært en del av nærmiljøet. Bernhard Plesansky beskrev er barne- og ungdomstid som er full av aktiviteter med jevnaldrende i byen han vokste opp i.¹⁴² I Larvik er barna i Sachnowitz familien aktive på fritiden og Herman tok opp igjen disse forbindelsene

¹³⁹ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side 174

¹⁴⁰ Ibid.: S- 177

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² *Tønsbergs Blad*:29.mai.1993: 50 år etter

etter krigen. De tyske flyktningene fikk arbeid i den lokale industrien, noe som er et tegn på at deler av befolkningen ikke har hatt noe i mot å ansette jøder som arbeidskraft. Hva byens kjøpmenn derimot har ment om sine jødiske konkurrenter sier kildene lite om, men enkelte kom til å tjene penger på at byen mistet noen forretningsdrivende i 1942. Sangteksten fra Sandefjord viser også at jødene kunne knyttes til kapitalismen og ”grådige” forretningsmenn. Selv om han er den eneste jødiske handelsmannen, så stilles han i spissen for et samlet handelsborgerskap.

Intervjuene med Charles Koklin, Lillemor Rødner (tidligere Koklin), Herman Sachnowitz og Bernhard Pleasansky, sammen med brevene til Geir Christophersen,¹⁴³ vitner om at de følte seg godtatt, og ikke bar nag til majoriteten av sine naboer. Selv om noen antagelig har hatt negative holdninger til jødene, så har dette ikke hindret familiene i å drive forretningene gjennom 20 år. Annonsene tyder på at de må ha vært blant de ledende forretningene i sine hjembyer, så de må ha hatt en omfattende kundekrets. I tillegg hadde barna venner og klassekamerater som ikke var jødiske. Den lokale antisemittismen har åpenbart ikke i noen stor grad vært rettet mot jødene som enkeltindivider og naboer. I alle fall ikke før 1940.

¹⁴³ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side 362

Kapittel 3:

Pressen om jødene 1918 til 1932

3.1 Innledning

I dette kapittelet presenteres ulike utdrag fra aviser i Vestfold som viser hvordan avisene i Vestfold omtalte jødene og jødeforfølgelser før 1933. I tillegg skal det i dette kapittelet, og i det neste, undersøkes i hvilken grad det var fellestrekk mellom den antisemittismen som lå til grunn for jødeaksjonen i 1942 og de holdningene som ble uttrykt skriftlig i massemedier i Vestfold i mellomkrigstiden?

I årene fra 1918 til 1932 var Europa preget av politisk uro etter første verdenskrig, men også fremtidsoptimisme i 1920-årene. I denne perioden ble jødene i vestfoldavisene ofte knyttet til politiske begivenheter. Hovedvekten av dette omhandlet jødernes påståtte rolle utenfor landets grenser, men det var også antisemittiske holdninger lokalt og nasjonalt. Det var lokalavisenes redaksjoner som var ansvarlige for det som ble skrevet, og som lot disse utsagnene komme på trykk.

I tillegg til å omtale jødernes rolle i Europa, så fulgte avisene med på utviklingen i den sionistiske bevegelsen og dens innflytelse på utviklingen i Palestina. For enkelte ble jødiske utvandring til det britiske mandatområdet Palestina en mulig løsning på det såkalte jødeproblemet i Europa. Dette ble ytterligere aktualisert ved Hitlers maktovertagelse i Tyskland i 1933, og de påfølgende restriktive juridiske forordningene rettet mot jødene.

3.2 Verdenskrig og fremmedfrykt

Lokalavisene i Vestfold rapporterte daglig om begivenhetene ved frontene i vest høsten 1918. Fylket representerte sterke sjøfartsinteresser og krigen hadde medført tap av menneskeliv og handelsskip som en følge av den tyske ubåtkrigen, men den hadde samtidig gitt stor fortjeneste for lokale redere. I Europa førte verdenskrigen til økt antisemittisme.¹⁴⁴ Jødene ble beskyldt for å stå bak krisen for å tjene penger på blodbadet.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Kjeldstadli, Knut (Red): *Norsk innvandringshistorie. Bind 2, I nasjonalstatens tid 1814-1940*, side 381-382

¹⁴⁵ Ibid.: S. 424

Krigen førte til økt mistenksomhet mot fremmede i Norge.¹⁴⁶ Norge ønsket å holde seg nøytrale og fryktet at krefter innenfor landets grenser skulle utfordre denne nøytraliteten. Det var en utbredt frykt for at utenlandske agenter i Norge kunne true landets sikkerhet.¹⁴⁷ Norge hadde i 1901 vedtatt en fremmedlov som påla utlendinger meldeplikt for å utøve større kontroll. I 1915 ble denne skjerpet som en følge av verdenskrigen. Det ble nå forbudt for utlendinger å drive politisk agitasjon, det ble enklere å utvise uønskede gjester og personer kunne avvises ved grensen. I 1917 ble det innført passtvang og krav om visum. Nå måtte utlendinger først søke om lov til å ankomme landet. Det var særlig frykten for revolusjonære agitatorer som gjorde seg gjeldene i 1917 og 1918.¹⁴⁸ I tillegg ble utlendinger knyttet til kriminalitet, i særdeleshet ”saadanne tvilsomme eller ganske utvilsomme individer af den internationale jødetype”, om vi skal bruke oppdagelsessjef Søhr sine ord i et intervju med *Aftenposten* i 1917.¹⁴⁹

Krigen førte til at de gamle monarkiene ble erstattet av nye nasjonalstater. I det som skulle bli staten Polen medførte dette i årene 1917-1919 gjentatte pogromer mot områdets utsatte jødiske befolkning som ikke passet inn i de nye nasjonalistiske identitetene.¹⁵⁰ I kampen om hvor de nye grensene skulle gå, ble jøder ofte beskyldt for å støtte motparten, eller for manglende lojalitet til den nye staten.

I denne perioden foregikk dessuten en radikaliseringsprosess av arbeiderbevegelsen i Norge, noe som førte til bekymring blant bedriftseiere, storbønder og borgerlige politiske partier. Sammen med dyrtidsaksjoner, en forverret økonomi ved verdenskrigens slutt og inspirasjon fra revolusjoner i utlandet, spesielt Tyskland og Russland, økte frykten for ”rød terror” og utenlandsk infiltrasjon.¹⁵¹ Selv om arbeiderbevegelsen etter hvert sluttet opp om parlamentarismen, var bekymringen for revolusjonen fortsatt markant i den borgerlige pressen, også etter Arbeiderpartiets brudd med Moskva i 1923. Dette var en av årsakene til at en ny fremmedlov kom på plass i 1927, der ble også landet stengt for sigøynere og

¹⁴⁶ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 404

¹⁴⁷ Johansen, Per Ole: *Oss selv nærmest*, side 13

¹⁴⁸ Fure, Odd-Bjørn: *Norsk utenrikspolitikk historie- Bind 3. Mellomkrigstid 1920-1940*, side 46-47

¹⁴⁹ Gjengitt hos Johansen, Per Ole: *Oss selv nærmest*, side 18

¹⁵⁰ Kjeldstadli, Knut (Red): *Norsk innvandringshistorie. Bind 2, I nasjonalstatens tid 1814-1940*, side 424

¹⁵¹ Bergh, Trond og Eriksen, Knut Einar: *Den hemmelige krigen - Overvåkingen i Norge 1914-1997. Bind 1. Overvåkningssystemet bygges opp 1914-1955*, side 29

omstreifere.¹⁵² Fremmedloven gjorde det dessuten vanskeligere for jødene å få oppholdstillatelse.

3. 3 Verdenskrigens slutt, Revolusjon i Øst og den bolsjevikiske trussel

Russlands befolkning ble hardt rammet av krigen, og dette førte til økt tilslutning til politiske grupperinger som ville styrte Tsaren. I november 1917 tok bolsjevikene makten fra mensjevikene. Tsarens dager var snart talte. I vestfoldpressen ble dette nøye beskrevet. I november var det ennå usikkerhet om hva dette ville bety for utfallet av krigen, og kaoset som rådet i Russland gav ennå ikke et klart bilde av situasjonen. *Tønsbergs Blad* trykket i løpet av november dette året fire brev fra en norsk handelsmann Christian B. Jensen, som skildret hendelsene i Petrograd og Moskva.¹⁵³ Han beskrev kaoset, sulten og kampene, men siterte samtidig russiske venner som så på revolusjonen som eneste mulige løsning for å få slutt på krigen og vanstyret. *Tønsbergs Blad* trykket også en artikkel hentet fra en ikke navngitt kilde, som under tittelen ”*Hvem er Lenin*” fremhevet den tyske arbeiderklassens patriotiske ånd, som gjorde at de heller valgte fedrelandet fremfor bolsjevismen og Lenins program.¹⁵⁴ På dette tidspunktet ble ikke jødene trukket frem som aktører.

I Larvik beskrev også *Jarlsberg og Larviks Amtstidende* i 1917/18 urolighetene i Europa og bolsjevismens som en mulig fare,¹⁵⁵ med kritikk av sosialistenes politikk. Ennå hadde ikke effekten av de revolusjonære begivenhetene i Russland slått ut for fullt i Europa. Det var derfor først og fremst sosialistenes ønske om å fjerne kristendomsfaget som vekket debatt, spesielt under valget i 1918. Løftet om en kristendomsfri undervisning vil ”likestille hedenske religioner,” hevdet høyresiden.¹⁵⁶ Til avisens glede vant ikke sosialistene valget, det ble en borgerlig seier. Først ved fredslutningen i november 1918 og de påfølgende revolusjonære oppstandene i land som Tyskland og Ungarn, med arbeiderråd i flere norske byer,¹⁵⁷ vekkes frykten for den russiske bolsjevismen på alvor. For *Sandefjords Blad* var dette advarsler om hva venstresidens politikk kunne medføre og terror var bolsjevikenes sanne vesen.¹⁵⁸

¹⁵² Bergh, Trond og Eriksen, Knut Einar: *Den hemmelige krigen - Overvåkingen i Norge 1914-1997. Bind 1. Overvåkningssystemet bygges opp 1914-1955*, side 49

¹⁵³ *Tønsbergs Blad*: 19.nov 1917, 26. nov 1917 og 29. nov 1917. Moskva av Christian B. Jensen

¹⁵⁴ *Tønsbergs Blad*: 27. november 1917: *Hvem er Lenin*”

¹⁵⁵ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 30. november 1918: *I rødegardistenes vold*

¹⁵⁶ *Tønsbergs Blad*: 21. november 1918: *Ute og hjemme*

¹⁵⁷ Berge, Furre: *Norsk historie 1905-1940*, side 115

¹⁵⁸ Se *Sandefjords Blad*: 21. november 1918, *De norske Bolsjevikere* og 4. desember 1918, *Bolsjevikmillionærene i Stockholm*

Men jødene omtales ikke i avisene i Vestfold i artiklene fra begivenhetene i 1918, slik som andre steder i landet.¹⁵⁹ Ennå skal det ta litt tid før ordet ”jøde” knyttes til marxisme, bolsjevisme, sosialisme og kommunisme. Etter hvert som begivenhetene i Europa varslet en mulig sosialistisk revolusjon, økte kritikken av sosialistene også i Vestfold. Det kom beskyldninger om at *Vestfold Arbeiderblad* agiterte for mindretallsdiktatur og forberedte seg på borgerkrig, inspirert av revolusjonen i Russland.¹⁶⁰ *Tønsbergs Blad* leder hevdet:

Aldrig har Russland vært arnested for en politikk, som har kunnet forbedre verden. Før var det den despotiske reaktions hjemland. Nu er det hjemlandet den despotiske bolsjevismen.¹⁶¹

Lenin og Trotski omtales sarkastisk som ”skaperne av de paradisiske tilstander i Russland” i en artikkel av en hjemvendt nordmann, men deres jødiske bakgrunn trekkes ikke frem.¹⁶² Avisen refererte også et foredrag av Dr. Fridtjof Nansen i Kristiania som kritiserer sosialistene på tilsvarende måte:

Proletariatet reiser seg ikke for at bringe retfærdighet og demokrati, men begynner at forkynde den samme gamle magtlære på en ny måte. De taler om mindretallsdiktatur og vold mot folkets flertallsvilje. Dette nye evangelium er en importert utenlandsk vare, som her hjemme i vort demokratiske land bare kan bringe ulykker og mest for arbeiderklassen selv.¹⁶³

Derimot ble jødene nevnt som en av årsakene i en større artikkel om Tysklands skjebne. *Tønsbergs Blad* hadde som en avis i en by med maritime interesser og knyttet til handel, også en egen ukentlig temaside med tittelen ”*Handel og Skibsfart, Børs og finansvesen*”. Her kom det i november 1918 på trykk en artikkel under navnet ”*Verdenskrigens finansielle avvikling*”.¹⁶⁴ Denne utrykte sterk sympati med Tysklands lidelser, og kom med kritikk av fredsslutningen. Det trekkes frem at Tyskland aldri ble slått militært, men at nederlaget skyldes indre oppløsning. Dette ble skrevet når det var åpenbart at de tyske revolusjonære oppstoder, som Spartacus, hadde mislyktes. Noe som ifølge forfatteren skyldes: ”At de anarkistiske tendenser som har god jordbund i det passive Russland, men har neppe noen fremtid i det arbeidsglade Tyskland med dets umaadelige oppbyggende krefter”.¹⁶⁵ Det var

¹⁵⁹ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 405

¹⁶⁰ *Tønsbergs Blad*: 16. november 1918: ”*Røde Signaler*”

¹⁶¹ *Tønsbergs Blad*: 20. november 1918: Leder: *Ute og hjemme*

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ *Tønsbergs Blad*: 23. november 1918: *Fridtjof Nansen advarer mot bolsjevismen*

¹⁶⁴ *Tønsbergs Blad*: 25. november 1918: *Verdenskrigens finansielle avvikling*

¹⁶⁵ Ibid.

”ikke Kant og Goethes eller videnskapens Tyskland” som ble beseiret, men det militære og aggressive Tyskland. Her er kom forfatterens antisemittiske holdninger frem:

Det Tyskland som har blitt hatet over hele verden - untagen i Sverige- og hvis mest typiske representanter har været sabelraslende reserveofficerer og intrigemakere og paatrængende handelsreisende, ofte av jødisk blod. Tyskelands bedste kræfter vil kanske faa en bedre vekst under motgangens end medgangens dage.¹⁶⁶

Også i *Østlandsposten* er det nesten identiske påstander om jødisk medvirkning i verdenskrigen. I en utenlandsartikkel ble ansvaret for den tyske aggresjonen lagt på ”*sabelraslende reserveofficerer intrigerende og paatrængende handelsreisende mest av jødisk blod*”.¹⁶⁷

Etter at kommunistene tok makten i Russland ble det stadig oftere trykket beskrivelser fra det nye Sovjetunionen i de borgerlige avisene *Tønsbergs Blad*, *Sandefjords Blad* og *Jarlsbergs og Larviks Amtstidene*. Selv om de var bevisste at Tsarens styre hadde en rekke mangler, var de forferdet over at massene uten dannelse nå hadde sluppet til makten, med de forferdlige konsekvenser dette fikk, i følge avisene. Arbeiderpressen hadde en tilsvarende ”rosemalende” tilnærming til forholdene. Det var spesielt de egenopplevde skildringene av tidligere norske eller andre utenlandske personer, som av ulike årsaker hadde bodd i Russland i en kortere eller lengre periode, som var populære. I 1920 trykket *Sandefjords Blad* en skildring gitt av en britisk kvinne som har oppholdt seg i Kharkov.¹⁶⁸ Hun gav mindre hyggelige beskrivelse av bolsjevikene, som hun anklaget for dyrisk ”grusomhet og kanibalisme.” Videre anklaget hun de ”jødiske kommunisærene” for alvorlige forbrytelser.¹⁶⁹

Påstanden om at den revolusjonære bevegelsen på ledernivå besto av jøder, var en gjenganger i beskrivelsene utover i 1920- årene. Artikkene var nok ment å skulle skremme den hjemlige opinion fra å støtte kommunistene og sosialistene i Arbeiderpartiet ved valg og under streiker. Venstreavisene som *Tunsbergeren* og *Østlandsposten* hadde en noe mer nøktern og saklig fremstilling av forholdene og tydde ikke i like stor grad til sensasjonelle beskrivelser av ”dyrisk” fremferd. De var også forsiktige med å knytte jødene til de revolusjonære bevegelsene ute i Europa og Norge.

¹⁶⁶ *Tønsbergs Blad*: 25. november 1918: *Verdenskrigens finansielle avvikling*

¹⁶⁷ *Østlandsposten*: 23. november 1918: *Verdenskrigens finansielle avvikling*

¹⁶⁸ *Sandefjords Blad*: 29. januar 1920: *Lær Sovjet- Rusland at kjende!*

¹⁶⁹ *Ibid.*

Tre år etter revolusjonen i Russland fant myndighetene det nødvendig å igangsette foranstaltninger for å hindre at konflikter med arbeiderbevegelsen skulle komme ut av kontroll. I 1918 mottok amtmennene i Vestfold et hemmelig rundskriv fra justisdepartementet som gav retningslinjer ved kommunikasjon under en trussel fra ”indre fiender”.¹⁷⁰ Blant borgerskapet var arbeiderbevegelsen nå synonymt med vold og terror styrt fra Moskva.¹⁷¹ I bakgrunnen ”spøkte” jødene. *Sandefjords Blads* korrespondent trakk frem at personer med samme ”fysisk kjennetegn” til stadighet dukket opp der det var revolusjonære oppstander i Tyskland. Han hevdet at det var jøder fra Polen og Galazien som sto bak urolighetene:

Allerede tidligere har jødene spilt en fremtredende rolle inden den tyske socialisme – deres fedre Marx og Lenin er jo jøder – og som bindeled mellom Moskva og de tyske kommunister er deres rolle bandt de siste blitt overveldende.¹⁷²

I 1921 var det en utbredt frykt for at denne røde faren i form av en indre fiende mobiliserte i Tønsberg og på Nøtterøy. Men denne gangen var det mer et ønske om å forhindre betydelige lønnsreduksjoner fra skipsrederne i en nedgangskonjunktur, enn håpet om en verdensrevolusjon, som var årsaken.¹⁷³ Våren og sommeren var avisene preget av striden internt i arbeiderbevegelsen rundt Moskva-tesene, som førte til splittelse da Arbeiderpartiet valgte å følge Moskva. Dette ble sterkt kritisert, men de kommunistiske strømmingene ble ikke knyttet sammen med jødene i de borgerlige avisene. I Tønsberg ble konflikten mellom arbeidere og borgerskap tydelig når soldater rykket inn i byen i forbindelse med sjømannsstreiken som startet den 8.mai, og som utviklet seg til en storstreik.¹⁷⁴ I den borgerlige pressen tolkes dette som en direkte konsekvens av Moskva tesene. *Tønsbergs Blads* leder hevdet at dette ble rapportert til Lenin og var en del av en strategi som gikk ut på å lage uro og spetakkel mens man holder ”troppene i øvelse”.¹⁷⁵ Dagen etter beskyldes arbeiderbevegelsen for gjennom sin streik å forverre kårene for vanlige folk, slik at de blir mer mottagelige for det ”russiske bolsjevikssæd”.¹⁷⁶ Storstreiken førte ikke til et gjennomslag for arbeidernes krav,¹⁷⁷ men den bekymret åpenbart borgerpressen. Sammen med det som omtales som avsløringen av et kommunistisk kupp i Sverige, så førte dette til spekulasjoner om tilsvarende planer i Norge. I en større artikkel i *Tønsbergs Blad* ble det gjort rede for

¹⁷⁰ Christophersen, Egil: *Nøtterøy 1914-1940*, side 212

¹⁷¹ *Sandefjords Blad*: 30.mars 1921: *Under Moskvas styre*

¹⁷² *Sandefjords Blad*: 2. april 1921: *Paa Lenin befaaling*

¹⁷³ Christophersen, Egil: *Nøtterøy 1914-1940*. side 214

¹⁷⁴ *Tønsbergs Blad*: 7.mai 1921

¹⁷⁵ *Tønsbergs Blad*: 13. mai 1921: Leder: *Politisk eller ikke*

¹⁷⁶ *Tønsbergs Blad*: 14. mai 1921

¹⁷⁷ Årsaken til streiken var reduksjoner i lønnsnivået. Dette klarte ikke streiken å forhindre.

Lenin og kommunistenes planer for å påvirke storpolitikken. Avisen skrev at disse intrigene har pågått siden det ”tatarisk-jødiske komplott tok over makten i Kreml”.¹⁷⁸ Dette komplottet utøvde en sterk innflytelse på Det norske Arbeiderparti, i følge *Tønsberg Blads* i mai 1921.

3.4 Rapporter om overgrep mot jøder

Det var høsten 1918 at uro over begivenhetene i Europa førte til en hjemlig uro over ”utenlandske varer”.¹⁷⁹ Selv om den borgerlige pressen i Vestfold ikke knyttet jødene til bolsjevismen på dette tidspunktet, det skjedde først i 1921. En rekke nye nasjonalstater oppsto da de tre monarkiene Tyskland, Russland og Østerrike- Ungarn gikk i oppløsning. USAs inntreden i krigen endret det gamle Europa. Landets president Thomas Woodrow Wilson, ville med sine 14 punkter ved fredsslutningen begrense de gamle kolonimaktens innflytelse. Dette innledet en ny epoke der mange europeiske nasjonaliteter skulle få sine egne nasjonalstater i Europa.¹⁸⁰ Dette førte ofte til konfrontasjon om hvor de nye grensene skulle gå. I det som ble Polen etter 1918 har det siden 1700- tallet eksistert egne jødiske samfunn, og pogromer mot disse forekom i tiårene før 1914.¹⁸¹ Nå ble den jødiske minoriteten igjen beskyldt for å være opphav til en rekke problemer, og den nye polske nasjonen satte spørsmålstegn ved deres lojalitet til den nye staten.¹⁸² Høsten 1918 var Polen i konflikt med de nye nabolandene, og totalt utkjempet landet seks kriger fra 1918 til 1921. I disse årene tok omfattende pogromer sted i Galicja, der over 100 steder ble rammet. I byer som Kielce, Lvov og Pinsk var den nye polske hæren innblandet.¹⁸³ Av begivenheten i Polen i november 1918 dekket *Tønsbergs Blad* jødepogromene i Lemberg.¹⁸⁴ Det startet med en rapport fra Berlin som baserer seg på en kilde i Krakow.¹⁸⁵ Her ble det gitt inntrykk av at ukrainske soldater hadde sluppet ut forbrytere, som sammen med jøder, hadde plyndret og overfalt boliger og forretninger i Lembergs Kaukasuskvarter. Over 50 plyndrere skulle være skutt ved standrett. Det avsluttes med ”at alle annerledes lydende meddelelser skal er urigtige”.¹⁸⁶ *Tønsbergs Blads* videre dekning av pogromene i Lemberg er av stor interesse for oppgavens tema. Det ble gitt spalteplass til to større artikler om det som hadde skjedd. Den desember 1918 trykkes

¹⁷⁸ *Tønsbergs blad*: 17. juni 1921; *Lenins Omvendelse*

¹⁷⁹ *Tønsbergs Blad*: 23. november 1918: *Fridtjof Nansen advarer mot bolsjevismen*

¹⁸⁰ Nichols, C. S: *Konflikter og Allianser*, side 72.

¹⁸¹ Pogrom kommer av et russisk ord som betyr å ødelegge, herje: www.sn1.no :Pogrom av Redaksjonen for politiske og historiske fag. Lest 03. mai 2010

¹⁸² Lien, Lars: ”*Nasjonenes Kristus*” og jødene, side 33-34

¹⁸³ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 424-425

¹⁸⁴ Lemberg er det tyske navnet på byen Lviv i dagens Ukraina.

¹⁸⁵ *Tønsbergs Blad*: 30. november 1918: *Ukrainske Skjændelsgjerninger*

¹⁸⁶ *Ibid.*

en artikkel med tittelen ”*Jødepogromene i Lemberg*”, med et bilde av en fillete kledd og ubarbert skikkelse avbildet i forgrunnen av to bilder av byen. Teksten startet med en gjengivelse av hva som hadde skjedd i Lemberg og at årsaken til overgrepene er jødernes nøytralitet i konflikten mellom polakker og ukrainere, og deretter et telegram fra byens jødiske innbyggere til President Wilson der de ba om beskyttelse:

Polakkernes opptræden blir dobbelt forfærdelig, naar man tænker på at det ikke var de polske legioner, men Wilsons program, som skapte den frie polske staten. Wilsons program er som kjent bygget paa prinsippet om folkenes selvbetemmelsesret. Man skulde derfor ha ventet, at polakkerne vilde vise forstaaelse og respekt for andre nationer.¹⁸⁷

Jødene ble omtalt som en nasjon i artikkelen, som også inneholdt en beskrivelse av de jødiske innbyggerne i Lemberg:

Som man ser på overstående billede, er den polske jøde ingen hyggelig framtoning. En tur igjennom jødekarveret i Lemberg maa uvilkaarlig fylde den fremmede med en viss ækkelhet. I lange, fetede pælse, der er dækket med skorper av smuds, bl.a av den grund at ogsaa de tidligere generationer har eiet klædningsstykket, tillige har benyttet det som lommetørklæ, vader de i smuds og urenslighet. Selv de velstaande. Og dem er der mange av, udmerker sig paa enkelte undtagelser nær, ved en saa gjennomført mangel paa renslighet at det stinker lang vei. Lemberg virker paa Vesteuropeeren som en halvsivilisert by.¹⁸⁸

Den samme illustrasjonen og en likelydende tekst ble trykket dagen før på forsiden av *Østlandsposten*.¹⁸⁹ Den 13. desember gjengav også *Sandefjords Blad* den samme teksten på førstesiden med de samme illustrasjonsbildene som i *Tønsbergs Blad*.¹⁹⁰

Det var dette bildet av jødene som noe fremmedartet, som var gjennomgående i media og hos embetsverket i perioden. Men i dette tilfellet var det et foto som skulle bekrefte påstanden. I *Jarlsberg og Larviks Amtstidende* omtales ikke denne pogromen, men derimot overgrepene mot innbyggerne i den jødiske bydelen i Holleschau, Holešov i dagens Tsjekkia.¹⁹¹

Vestfold Arbeiderblad nøyde seg med å rapportere om begivenheten, men gikk ikke videre inn i å analysere eller kommentere det som hadde skjedd i Lemberg.¹⁹² Samme dag trykket *Tønsbergs Blad* en gjengivelse av et telegram til *Vossische Zeitung* i Wien den 11. november

¹⁸⁷ *Tønsberg Blad*: 3. desember 1918: *Jødepogromene i Lemberg*

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ *Østlandsposten*: 2. desember 1918: *Jødeforfølgelsen i Lemberg*

¹⁹⁰ *Sandefjord Blad*: 13. desember 1918: *Jødepogromene i Lemberg*

¹⁹¹ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 7. desember 1918: *Alvorlige uroligheter i Hohensalza og Holleschau*

¹⁹² *Vestfold Arbeiderblad* 30. november 1918: *Forfærdelige Jødeforfølgelser i Lemberg*

1918.¹⁹³ Der ble det beskrevet hvordan ”jødiske militser forsøkte at beskytte gaterne i jødekvartaleret mot røverier.” Det som omtales som ”polsk pøbel” brannstiftet den jødiske ghetto og det ble rapportert om mange drepte. Årsaken til dette skrev avisen, skal være at polske nasjonalister oppfattet det som illojalitet at jødene hadde forholdt seg nøytrale under kampene mellom ukrainske og polske styrker. I tillegg trekkes ett telegram til President Wilson om hjelp mot antisemitter frem som ”landsförrædersk” av polske nasjonalister.¹⁹⁴ *Vestfold Arbeiderblad* hadde noen dager senere et bilde fra en jødebegravelse i Galizien på trykk, sammen med en notis fra et opprop i Berlin som oppfordret til pogromer mot jøder som angivelige skal ha unndratt seg militærtjeneste.¹⁹⁵ Arbeideravisen *Nybrott* i Larvik omtalte ikke hendelsene i Polen.

Pogromene i etterkant av første verdenskrig var altså kjent i deler av vestfoldpressen. I 1921 refererte *Tønsbergs Blad* fra en konferanse i London der omfanget av pogromene i 1920 var tema.¹⁹⁶ Der kom det frem at pogromene har kostet 140 000 jøder livet og at den jødiske befolkningen i 114 byer var tilintetgjort:

Tusener av jødiske barn er slaat ihjæl og de scener, som har fundet sted, trodser enhver beskrivelse. Dette er altsaa Europa i det 20de aarhundrede. Selv jødeforfølgelsen i det gamle Rom var ikke verre.¹⁹⁷

Det kan nevnes at forfatteren Nils Kjær, som var fra Holmestrand i Vestfold, uttrykte forståelse for de tiltak som Polen satte i gang mot den jødiske befolkning.¹⁹⁸ Nils Kjær gav dessuten uttrykk for jødene som fremmeelement i det norske samfunnet.

3.5 Antisemittisme i 1920-årene

I 1920-årene kom det ut enkelte antisemittiske publikasjoner i Norge som skapte en del debatt. I 1920 ble Zion Visers protokoller utgitt på nytt og Eivind Saxlunds omstridte verk ”*Jøder og Gojim*” fra 1910 kom i nytt opplag i 1922 og Mikal Sylten gav ut to antisemittiske tidsskrifter i dette tiåret. Dette førte til omtale i media, og i Syltens tilfelle en rettssak i 1927 og

¹⁹³ *Tønsbergs Blad*: 30. november 1918: ukrainske skjændselsgjerninger

¹⁹⁴ Ibid.

¹⁹⁵ *Vestfold Arbeiderblad*: 3. desember 1918; *En jødebegravelse i Galizien*

¹⁹⁶ *Tønsbergs Blad*: 11. april 1921: *140 000 jøder dræpt under pogromer i Europa i 1920?*

¹⁹⁷ Ibid.

¹⁹⁸ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 407.

en injuriersak mot *Dagbladets* journalist Paul Gjesdahl i 1923.¹⁹⁹ Det har ikke vært mulig å finne kommentarer til disse sakene i Vestfoldpressen.

I den borgerlige pressen forekom en rekke henvisninger til jødene i 1920-årene, spesielt i forbindelse med valgkampene. De politiske sakene sto fremst på agendaen, men felles er at den siste måneden før valget økte angrepene på, og advarslene mot sosialistene og kommunistene, oftest omtalt som bolsjeviker. I denne forbindelse dukket jødene opp. Stadig hyppigere mot slutten av tiåret, men det varierte fra avis til avis. Tidlig i 1920-årene ble ikke jødene ofte knyttet til Russland, og Lenin og de andre lederne omtales som bolsjeviker eller marxister.²⁰⁰ Om vi tar *Larvik og Jarlsberg Amtstidende* som et eksempel, så har perioden 1921 til 1924 mye kritikk av Sovjetunionen og kommunismen, der fokuset var på vanstyre og korrupte ledere i dette ”paradiset”.²⁰¹ Men jødene nevnes ikke. Også de andre borgerlige avisene hadde dette fokuset.

Det var først under og etter valget i 1924 at begrepet bolsjevijkjøde brukes hyppigere. Da ble spesielt bøndene advart mot bolsjevismen. *Tønsbergs Blad* trykket en betraktning av ”en gammel bonde” som rettet en advarende finger mot norske kommunister som han omtalte som ”troende Moskvafolk” og ”de russiske jøders tro tjenere”.²⁰² Parallelt med at Arbeiderpartiet gikk frem i oppslutning, økte også kritikken og de stadige henvisningene til tilstanden i Russland etter at de ”røde” hadde overtatt. Selv om begrepet bolsjevik ikke konsekvent knyttes til jødene, så dukket det nå opp med jevne mellomrom. Om situasjonen i Russland gav setninger som ”med en djevelsk energi fører kommunistene dit folk henimot skrækvelde og blodets vei”, liten tvil om hva som ventet ved et eventuelt sosialistisk valg seier sett fra borgerlig ståsted.²⁰³

Vestfoldpressen fulgte også situasjonen i Tyskland, og i 1923 skrev *Jarlsberg og Larviks Amtstidende* om den nasjonalistiske bevegelse og general Erich von Ludendorff i Tyskland. Her ble leseren presentert for innholdet i denne bevegelsens ideologi:

¹⁹⁹ Ibid.: S. 412-414

²⁰⁰ Se f. eks omtalen av *Lenin i Jarlsberg og Larviks Amtstidende* den 20. januar 1921 i artikkelen ”*Den russiske garde*”. Her er ikke jødene omtalt, men bolsjevismens antinasjonale karakter er fremtredende.

²⁰¹ F.eks *Larvik og Jarlsberg Amtstidende* 8. januar 1921; *Fra Sovjet-Unionen: Om bolsjevismen vanstyre*, 28. januar 1921: *Nu vogt dig bonde!* 31.juni 1924: *Paradiset Russland* og 18. februar 1925: *Bak Sovjet-Landsbyens kuliseer*

²⁰² *Tønsbergs Blad*: 15. oktober 1924: *Moskvas argumenter*

²⁰³ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 17. september 1927: *Et nøddrop fra Rusland*

Det centrale i disse tanker er revanchekrigen og keiserdømmets gjenoprettelse. Den viktigste hindringen for disse planer er den tyske republikk og som denne hovedhjørnstenen anser man i Ludendorfs krets det jødisk-socialistiske Berlin.Det er ogsaa en sammenblanding av antisemittisme og revancelyst som har ført nasjonalistene til i visse tilfælde at gaa sammen med Ludendorf og hans meningsfæller.....trods hatet mot jøderne og socialisternes by...²⁰⁴

I 1924 skrev *Tønsbergs Blad* om den jødiske eventyreren og spionen Ignatius Timothy Trebitsch-Lincoln. Han ble omtalt i en større artikkel under overskriften ”*Jøden Inaz Lincoln Trebitshir`s fantastiske levnetløp*”. Her ble hans politiske karriere beskrevet. Ignatius konverterte fra jødedommen til kristendommen i 1899. Han karakteriseres på følgende måte: ”Han var blitt døpt, hadde oppnaad presteværdigeten inden den kristne verden, men var allikevel den utprægede jøde med hele sin races smartness, tilpasningsevne og spogbegavelse.”²⁰⁵ I utgangspunktet egenskaper som kan virke positive, men som i denne konteksten gav et bilde av en person som ikke var til å stole på.

I 1925 fortalte en norsk - russisk kvinne som hadde bodd i Russland om de forferdelige tilstandene etter revolusjonen: ”forbrydere og moralsk ødelagte folk har erklært sig som kommunister, og disse og andre lavtstaande mennesker er det som nå styrer- sammen med jødene”.²⁰⁶

Artikler med overskrifter som ” *Den barbariske slakting av medmennesker*” skulle få velgerne til å tenke seg om to ganger før de avla stemme i 1927.²⁰⁷ Gjennom det samme året var de borgerlige avisene jevnlige innoem temaet forholdene i Russland eller Tyskland med fokus på kommunistenes vanstyre:

Massene av jødene med en tvilsom politisk fortid og høyst tvilsom kommunistisk overbevisning som har trængt seg ind i parti ledelsen og skubber andre tilside, legger beslag på krigsbyttes feteste bitene og opfører seg med en slik arroganse at som ikke bare kompromiterer partiet utad, men ogsaa ødelægger kameratskapet indenfor partiet.²⁰⁸

I 1927 ble det trykket et utdrag av tidligere statsråd Enge fra Bondepartiet, som hevdet at bøndene måtte være våkne mot bolsjevismen som er ”jødernes middel til at undergrave et folk de vil utbytte”.²⁰⁹ Dette kjennetegnet *Tønsberg Blads* strategi i 1920-årene. Avisen forsøkte å vinne bøndene til å stemme borgerlig med enn retorikk som henviste til de russiske bøndenes

²⁰⁴ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 1. juni 1923: *Den nationalistiske bevegelse i Tyskland*

²⁰⁵ *Tønsbergs Blad*: 2. juli 1924: *Jøden Inaz Lincoln Trebitshir`s fantastiske levnetløp*.

²⁰⁶ *Tønsbergs Blad*: 10. september 1925

²⁰⁷ *Tønsbergs Blad*: 22. september 1927: *Den barbariske slakting av medmennesker*

²⁰⁸ *Sandeffjords Blad*: 16. januar 1925: *Sovjet-Russland i dag*

²⁰⁹ *Tønsbergs Blad*: 17. september 1927. Se ogsaa *Jarlsbergs og Larviks Amtstidende*: 17. september 1927 *Et nøddrop fra Russland*

kår under bolsjevismen, som i noen tilfeller igjen ble knyttet til jødene som utdragene over viser.

Frykten for Arbeiderpartiet var størst ved valget i 1930, da beskrivelser om de grusomheter velgerne kunne vente seg om de radikale kreftene vant valget, preget de borgerlige avisene. I oktober utgis to helsides artikler som skulle illustrere kommunistene og jødenes rolle i Sovjetunionen. Dette var en artikkelserie som første gangen hadde stått på trykk i *Tønsbergs Blad* i november 1928, og som var forfattet av en Fru Aagot Preus- Olsen. Leserne av avisen ble igjen presentert for hvordan er større gruppe mennesker, ”hvorav en stor mengde jøder,” skjendet Moskvas største kirke Vor Frelsers Kirke når de trengte seg ”ind i kirken under latter og brøl”.²¹⁰ I den første artikkelen understreket hun ”jødenes dominerende innflytelse” og omtaler de som den ”nye overklassen i Russland, i et land der Gud er Lenin og religion er kommunismen”.²¹¹

Samme år skrev en forretningsmann i samme avis om ”*Den bolschevikiske idealstat*.” Han hevdet dette var langt verre enn tsarens styre.²¹² Om hvem som styrte hadde forfatteren en klar mening: ”Og den store del av disse makthavere i dag er ikke engang russere, de er for det meste jøder og ikke engang russiske jøder.” Disse skulle ha manipulert russiske arbeidere til å tro at dette var et rettferdig styre, mens de egentlig tok ”sin mon hjertelig igjen” etter årtier med pogromer og jødemassakre.²¹³ Det påståtte forholdet mellom bolsjevikene og jødene ble ikke nevnt i avisens ledere under valgkampen, men det er heller ingen artikler som gikk mot disse påstandene som fremkom i samme avisen.

Spørsmålet om jødene skulle få slakte dyr etter sine egne ritualer, såkalt schächtning, skapte mye debatt i Norge.²¹⁴ Per Ole Johansen betegner dette som den giftigste hatkampanjen mot jødene i mellomkrigstiden.²¹⁵ I *Tønsbergs Blad*, *Larvik* og *Jarlsberg Amtstidene* eller *Sandefjords Blad* ble ikke jødene nevnt i forbindelse med lovforslaget i 1929 og lovforbud i

²¹⁰ *Tønsbergs Blad*: 10. oktober 1930: *Deres religion er den kommunistiske lære*. Disse trykkes også den 24. og 26. november 1928: *Hvor kommunistene styrer*.

²¹¹ Ibid.

²¹² *Tønsbergs Blad*: 11. oktober 1930: *Den Bolschevikiske idealstat*

²¹³ Ibid.

²¹⁴ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 410-411

²¹⁵ Johansen, Per Ole: *På siden av rettsoppjøret*, side 35

1930.²¹⁶ Heller ikke Hunseid sin tale er referert.²¹⁷ Sandefjords Blad omtalte den midlertidige tillatelsen gitt i februar 1926.²¹⁸ *Tønsbergs Blad* refererte derimot en artikkel fra Nationen i 1926, der den jødiske slaktemetoden beskrives ”som en fæl og uhyggelig process.”²¹⁹ Denne artikkelen gav liten forståelse for jødernes rituelle slakt og nødvendigheten av denne. Debatten om den jødiske slaktemetoden var på sitt mest intense i 1926 og 1927. Den omtalte demonstrasjonen i Aker hadde gitt et lite fordelaktig inntrykk pga plassforhold.²²⁰ Et mindretall på Stortinget talte til forsvar for at jødene skulle få dispensasjon ut ifra religiøse hensyn, et mindretall som inkluderte statsminister Johan Ludwig Mowinckel og landbruksminister Hans Aarstad. Det ble også lagt vekt på at det var lovlig for samene å drive tradisjonell slakt og fangst, som var like inhumant.²²¹ Flertallet gikk imot slike hensyn, og Jens Hunseid, senere statsminister, uttalte at vi har ingen forpliktelser til å utlevere våre husdyr til jødernes grusomheter. Loven ble vedtatt 12. juni 1927 med 88 stemmer. 21 stemte imot og 3 var fraværende.²²²

3.6 Tønsbergs Blads Berlin-korrespondent

I *Tønsbergs Blad* var utenriksstoff i mellomkrigstiden nærmest synonymt med artikler fra Tyskland, gjennom 1920- og 30-årene ført i penn av en Sigvart Abrahamsen.²²³ Han leverte hyppige kommentarer og skildringer fra hendelser i Tyskland, noe som påvirket avisens vinkling på begivenheter i utlandet. Det var gjennom hans artikler at mange av Vestfolds innbyggere fikk det første møtet med nasjonalsosialismen og forholdene for jødene i Tyskland.

Han var bosatt i Berlin fra 1917, og skrev for en rekke aviser i Norge i tillegg til *Tønsbergs Blad*. Sigvart Abrahamsen var tydelig i sin kritikk av kommunistene i Tyskland, som han ikke tvilte på at sto under kontroll av Moskva.²²⁴ Han fulgte situasjonen i Tyskland og Østerrike nøye og støttet høyrekraftenes fremmarsj. Han var mindre begeistret for kommunismen, og skrev blant annet i en av sine reportasjer ”Det vokser ikke græs, hvor en kommunist har

²¹⁶ Den nye loven er gjengitt i *Sandefjords blad* den 16. januar 1930 under overskriften ”Smertefri slakting av hysdyr og tamren”. Det refereres ikke til jødernes rituelle slakting.

²¹⁷ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Lorenz, Einhart; *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 410-411

²¹⁸ Sandefjords Blad: 1. mars 1926: ”Schächtningen”

²¹⁹ *Tønsbergs blad*: 4. juni 1926; *Schächtningen demonstreres for landbrukskomiteen*.

²²⁰ Mendelsohn, Oskar, *Jødene historie i Norge gjennom 300 år*, bind1, side 574-575.

²²¹ Ibid.: S. 577.

²²² Ibid.: S. 578.

²²³ Hans egentlige navn var Sigvart Strandsted iflg. Davidsen. Øyvind, *Tønsbergs Blad*, side 329

²²⁴ *Tønsbergs Blad*: 15. mai 1924

traadt”.²²⁵ I 1930 hevdet han at demokratiets dager var talte og at et nytt antisemittisk, demokratifiendelig og revisjonistisk parti var på fremmarsj, NSDAP. Han forutså at dette vil bli en utfordring for ”verdenskrigens seierherrer”.²²⁶ I to artikler under overskriften ”Hitler” og ”*Det tredje rike melder sig!*” beskrev han den nye organisasjonen som tok et stadig større grep om tysk politikk.²²⁷ Selv om han benyttet seg av betegnelsen ”dette merkelige monstrum” om bevegelsen, er det tydelig at han hadde en viss beundring for Adolf Hitler og Joseph Goebbels, sistnevnte beskrev han som en ”utmerket stedsfortreder”.²²⁸

Hans sympatiske beskrivelser av regimet etter 1933 ble etter hvert kontroversiell, også i *Tønsbergs Blads* redaksjon. Men han var også en fremsynt mann som sammen med *Tønsbergs Blad* hadde forutsagt allerede i 1919 hva som kunne bli konsekvensen av de harde vilkårene i freden fra Versailles. På lederplass anklaget avisen både i 1919 og 1923 England og Frankrike for å være imperialistiske og at det var de som skapte de største utenrikspolitiske spenningene.²²⁹ Han hadde også allerede i 1924 beskrevet den nye nasjonalistiske bevegelsen i Tyskland som et fenomen som kunne ”føre til Tysklands frelse eller undergang”.²³⁰ Det hører med til historien at han endret ståsted i løpet av 1930- tallet. I 1938 og 1939 var hans korrespondanser preget av en langt mer kritisk holdning til den retningen Tyskland hadde tatt under Hitlers lederskap, noe som ville føre til en krig som han mente ville ha vært utenkelig under normale omstendigheter.²³¹

I 1938 avbrøt han en nazist som hadde overhøvlet noen pressefolk, og det var fra da en utbredt frykt for at han nå skulle bli arrestert av tysk sikkerhetspoliti,²³² noen som kom til å skje i mai 1940. Hans medfølelse med Tyskland etter nederlaget i 1918 og fasinasjonen for den nye folkebevegelsen ble skjøvet til side når nazismens brutale maktapparat ble stadig mer åpenbart. Han satt to år i tysk fengsel, før han fikk tre år i konsentrasjonsleir.²³³

²²⁵ *Tønsbergs Blad*: 25. juni 1927

²²⁶ *Tønsbergs Blad*: 18. september 1930: *Hitler*

²²⁷ *Tønsbergs Blad*: 18. september: *Riksdagsvalget i Tyskland* og 17. oktober 1930: *Hitler og Det tredje rike melder sig!*”

²²⁸ *Tønsbergs Blad*: 22. september 1930: *Hitler*

²²⁹ *Tønsbergs Blad*: 28. juni 1919 og 2. januar 1918: se også interessant innspill 27. oktober 1918: *Er freden over evne?*

²³⁰ *Tønsbergs Blad*: 25. juni 1924: *Den nye bevegelsen i Tyskland*

²³¹ *Tønsbergs Blad*: 30. august 1939: *Spennende dager i Berlin*

²³² Davidsen. Øyvind: *Tønsbergs Blad*, side 419

²³³ *Ibid.*: S.329-330

3.7 Oppsummering

I Vestfold ble det fremført påstander om at jødene sto bak og hadde tjent penger på første verdenskrig. Dette kom til å bli en sentral oppfatning blant tyske nasjonalister som ønsket å finne syndebukker for keiserrikets fallitt under verdenskrigen. Når avisene beskrev pogromene mot jødene like etter avslutningen av den første verdenskrig, så ble disse handlingene beskrevet som brutale, men jødene skildres også samtidig i nedsettende vendinger. Men det var jødernes påståtte rolle i de revolusjonære bevegelsene som var fremtredende i perioden 1918 til 1932.

I 1920-årene var det revolusjonsjøden som var gjengangeren i den borgerlige delen av vestfoldpressen, og da først og fremst i høyreavisene *Sandefjords Blad*, *Tønsbergs Blad* og *Larvik og Jarlsbergs Amtstidende*. Venstreavisene skrev mindre om utenrikspolitikk. Begrepene jøde og bolsjevik knyttes ofte sammen i perioden.²³⁴ Jødene ble dermed assosiert med revolusjonens redsler, med angrep på den kristne kirken og nasjonalstaten. I *Tønsbergs Blad* kom denne sammenstillingen hyppigst frem i artikler, noe gjentrykket under valgte i 1930 av artiklene av Fru Aagot Preus- Olsen fra 1928 er et eksempel på. Artiklene som omtalte jødene hadde sterke antisemittiske og antibolsjevistiske påstander. Jødene beriket seg i følge forfatterne på bekostning av det russiske folk, i tillegg til at de vanæret den kristne kirke. Kommunistenes styre ble betraktet som synonymt med fattigdom, nød og vold.

Jødene beskrives videre i denne perioden som en rase med enkelte egenskaper som gjør at de oppnår makt og innflytelse på en utspekulert måte. Som i eksemplet med Ignatius Timothy Trebitsch – Lincoln. Han fremstilles som en unasjonal, upålitelig og politisk illojal skikkelse. Som i kraft av sin jødiske karakter, stadig skiftet samarbeidspartnere og politisk tilhørighet. Som Per Ole Johansen også trekker frem av karakteristikker i perioden.²³⁵ I dette tilfellet gjorde det forholdene verre at han var en jøde som hadde konvertert til kristendommen, en jødekristen. Det var artikkelforfatterens oppfatning at det jødiske fortsatt skinte igjennom. Her berøres Israelmisjonens frykt i mellomkrigstiden for at jødiske konvertitter påståtte bånd til den rasjonelle liberale teologi skulle bistå i å undergrave Jesus guddommelighet.²³⁶

²³⁴ Se også Oskar Mendelsohn: *Jødene i Norge gjennom 300 år, Bind 1*, side 559-560: Om kommunismen som påstått jødisk "fenomen" i norsk presse.

²³⁵ Johansen, Per Ole: *På siden av rettsoppgjøret*, side 37

²³⁶ Foss, Øivind: *Antijudaisme, kirke og misjon*, side 126

Det var noe negativt, fremmed og faretruende ved jødene når de ble omtalt avispressen i Vestfold i denne perioden. Og det var fravær av stemmer som tok avstand fra denne stereotypiseringen av jødene. Dette føyer seg inn i et mønster av holdninger i samtidens embetsverk og større riksaviser som *Nationen* og *Aftenposten*.²³⁷ I den borgerlige pressen ble kommunistene konsekvent omtalt som fiender av bøndene, borgerskapet og arbeiderne. Koblet sammen med jødene, kan dette ha lagt grunnlag for økt antisemittisme i befolkningen.

²³⁷ Johansen, Per Ole: *På siden av rettsoppjøret*, side 23-25

Kapittel 4:

Pressen om Nasjonalsosialisme og Antisemittisme i 1933 til 1942

4.1 Innledning

I dette kapitlet presenteres ulike utdrag fra ulike avistekster som eksemplifiserer hvordan avisene i Vestfold forholdt seg til jødene og jødeforfølgelser etter 1933. I tillegg skal det undersøkes i hvilken grad det var fellestrekk mellom den antisemittismen som lå til grunn til grunn for jødeaksjonen i 1942 og holdninger som ble uttrykt skriftlig i massemedier i Vestfold i hele mellomkrigstiden slik det presenteres i kapittel 3. og 4.

I 1920-årene benyttet enkelte aviser jødiske stereotypier som påvist i kapittel 3. Hvordan reagerte de da tyske nazistene på bakgrunn av slike stereotypier gikk til angrep på jødene etter 1933, ikke bare verbalt, men også fysisk?

I løpet av dette tiåret ble det tydeligere at de dominerende ideologiene kommunisme, demokrati og fascisme/nasjonalsosialisme sto ovenfor en eksistensiell kamp seg i mellom. Disse politiske forholdene var med på å påvirke hvordan ulike grupperinger og individer forholder seg til antisemittismen.

I 1940 ble Norge okkupert av Tyskland. Sammen med NS iverksatte de tyske myndighetene en kampanje mot jødene som endte med deportasjonen høsten 1942. I løpet av det siste året økte den antisemittiske propagandaen samtidig med angrepet på Sovjetunionen. Var denne propagandaen mot jødene ulik de antisemittiske utspillene i mellomkrigstiden, eller var det likhetstrekk som gjorde at den var gjenkjennelig for lesere av avisen i den foregående perioden?

4.2 Hitlers maktovertagelse og de første meldingene om jødeforfølgelse

Den borgerlige pressen var avventende til den nye regjeringen i Tyskland, men uttrykte seg i positive ordlag om den lov og orden som NSDAP innførte. De avdramatiserte også de første rapportene om overgrep mot jøder og opposisjonelle, da de i første rekke rammet sosialister og kommunister. Dette ofte med henvisning til sovjetstyrets brutalitet.²³⁸ Den borgerlige pressen vektla at dette var slutten på den ”røde terror” i Tyskland, noe som også ble påstått å

²³⁸ Sandeffjords Blad: 9. mars 1933: Leder – ”De bør tie!”

være en trussel i Norge. Dessuten ble påstandene om forfølgelse av jødene bagatellisert og uttalelsene fra de nazistiske talsmenn ble tatt på alvor.²³⁹ Tyskland ble fortsatt betraktet som en kulturnasjon. I arbeiderpressen var det derimot, ikke uventet, tidlig hard kritikk av de nye myndighetene i Tyskland.

Den avisen som tydeligst markerte seg i mot jødeforfølgelsen i Tyskland våren 1933 var *Østlandsposten*. Som et organ for det borgerlige partiet Venstre markerte avisen seg som kritikere av det de betraktet som radikale bevegelser på høyre- og venstresiden. Avisen tok opp nazistenes politikk ovenfor jødene og var opptatt av den borgerkrigsliknende situasjonen i Tyskland. Den skrev at NSDAP har satt i gang en utryddelseskampanje mot sine motstandere.²⁴⁰ *Østlandsposten* var tidlig tydelige på hva de mente, og da de andre borgerlige avisene var avventende, advarte avisen allerede i en leder i februar 1933 mot Hitler.²⁴¹ Han ble omtalt som en fanatiker. Det advares også mot diktaturet som styreform, enten det er fascistisk eller kommunistisk.²⁴² I mars skrev avisen utførlig om Hitlers kamp mot jødene, betegnet som en middelalderaktig rasekamp.²⁴³ Men den hevdet også at jødene som gruppe kontrollerte den finansielle makten i verden, noe som gjorde at de kunne ramme Tysklands økonomi.²⁴⁴ I april skrev de om jødekrigen i Tyskland, og beklaget at Tyskland som kulturnasjon nå tok i bruk primitive midler mot jødene, med sjikanerende plakater, boikott av forretninger og ubekvemsord mot kvinner og barn. Artikkelen var illustrert med et bilde av en forretning som hadde fått malt ”jude” på vinduene.²⁴⁵ Avisen gikk hardt ut mot den nye militaristiske staten som den mente kunne bli en betydelig prøvelse for Europa og Verden, og beskrev jødernes nye situasjon og flukt fra Tyskland.

Også venstreavisen *Vestfold* i Sandefjord kritiserte tidlig bruken av vold mot jøder og opposisjonelle.²⁴⁶ Venstres organer var de av vestfoldavisene som var mest fremsynte i forhold til den skjebne jødene hadde foran seg og som kritiserte alle former for politisk vold, enten det var rød eller brun terror. De konfronterte også høyre-pressen og hevdet den var famlende i forhold til Hitler.²⁴⁷

²³⁹ Se f. eks *Sandefjords Blad*: 18. april 1933, *Ryktene om jødeforfølgelse i Tyskland*

²⁴⁰ *Østlandsposten*: 16. februar 1933: *Hva blir Tysklands skjebne?*

²⁴¹ *Østlandsposten*: 28. februar 1933: Leder - *Det nye korstoget*

²⁴² Ibid.

²⁴³ *Østlandsposten*: 31. mars 1933: *Hitlers kamp mot jødene*

²⁴⁴ *Østlandsposten*: 5. april 1933: *Jødekrigen i Tyskland*

²⁴⁵ Ibid.

²⁴⁶ *Vestfold*: 21. mars 1933: *Terror*

²⁴⁷ *Østlandsposten* 25. mars 1933: Leder - *Hvem er verst*

Til sammenlikning var Høyres aviser mer avventende, og benyttet anledningen til å gå til angrep på arbeiderpressen for å være hyklerske i sine overdrevne angrep på nasjonalsosialismen, da de samtidig ikke tok avstand fra Sovjetunionen og Stalins overgrep.²⁴⁸ Når de første boikottaksjonene mot jødene startet i mars 1933,²⁴⁹ skrev *Jarlsberg og Larviks Amtstidende* at ”jødekapitalen” gjennom sin motaksjon hadde startet en storm: ”Hitlers tropper har tatt op den hansken jødene har kastet”.²⁵⁰ Der *Østlandsposten* fordømte, valgte avisen å trykke en uttalelse fra en norsk forretningsmann som omtalte aksjonene mot jødene som ”opspinn og løgn.” Han skrev følgende om det som skjedde:

At det tyske rike under sitt gjenreisning arbeide forsøker å bli kvitt en del av de utallige snyltegjester – det være seg jøder eller andre som er innvandret siden krigens dager - er vel ikke mer unaturlig enn at det bør kunne forståes. Disse innvandrere – jøder eller kristne- som utelukkende har lagt an på kun i egen interesse å skaffe sig inntekter på bekostning av det land og de borgere, hvis gjester de har vært, er vel elementer som de fleste land vil belempe med.²⁵¹

Disse holdningene var sammenfallende med deler av det norske embetsverkets syn på innvandring til Norge, som betraktet det som en betydelig økonomisk og politisk belastning for samfunnet.²⁵² Innvandrere ble ofte betegnet som bunnfallet fra andre stater.²⁵³

Avisen hadde også en kommentar med overskriften ”*For eller imot jødene*”, som var et forsøk på å redegjøre for jødenes situasjon i Verden.²⁵⁴ I Tyskland forsøkte Hitler å bryte ned deres makt i samfunnslivet:

...ingen lett sak, for nesten alle de ledende aviser har vært i deres hender, og på en rekke andre områder har de forstått å erobre de ledende stillinger. Gjennom den internasjonale storfinans kan de også øve et sterkt trykk på Tyskland.²⁵⁵

Videre tok artikkelen opp det sionistiske prosjekt i Palestina, den tyske kirkes omfavnelser av antisemittismen og den svenske kirkes fordømmelse. Den undertegnede "K.P.K" kunne ikke sies å støtte forfølgelsen av jødene, men han delte ideen om jødenes innflytelse i tysk samfunnsliv og den internasjonale kapitalen.²⁵⁶

²⁴⁸ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 17. mars 1933; *Hitlerstyret*

²⁴⁹ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 29. mars 1933: *Lørdag kl. 10 skal jødene få vite hvem de har utfordret til kamp* og 31. mars 1933; *Nazistenes boikottaksjon*

²⁵⁰ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 29. mars 1933: *Jødene og nazistene*

²⁵¹ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende* : 19. april 1933: *Stillingen i Tyskland*

²⁵² Knut Kjeldstadli (red.): *Norsk innvandringshistorie. Bind 2. I nasjonalstatens tid 1814-1940*, side 335-338

²⁵³ *Ibid.*: S. 332

²⁵⁴ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 20. mai 1933: *For eller imot jødene*

²⁵⁵ *Ibid.*

²⁵⁶ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 20. mai 1933: *For eller imot jødene*

Tønsbergs Blads redaksjon var i 1933 skeptisk til ryktene om overgrep mot jødene.²⁵⁷ Men det var en viss bekymring for at den tilspissede situasjonen i Tyskland ville føre til flere jødiske og kommunistiske flyktninger til Norge. I mars 1933 brakte avisen et intervju med sjefen for Centralpasskontoret herr Konstad.²⁵⁸ Journalisten spurte om det hadde kommet mange jødiske henvendelser, og Konstad nevnte en jøde som ønsket at den norske stat skulle underholde ham og familien. Søkeren ble avslått. På spørsmål om hvordan det ellers var med jødene svarte han: ”Fra krigstiden og omveltningene etter krigen har vi fått i landet adskillige som politiet stadig har bryderi med. Det er folk som er statsløs. Vi har gjort hva vi har kunnet for å bli kvitt dem, men der er ikke lett”.

I mars trykket *Tønsbergs Blad* en rekke reportasjer der det ble opplyst om boikott av jødiske forretninger i Tyskland,²⁵⁹ men det kommenteres ikke i lederspaltene. Avisen har gjennom våren utelat å nevne den vanskelige situasjonen for jødene, men betraktet det som skjedde som et oppgjør mellom nasjonale og kommunistiske krefter.

I april samme år, ble et rykte om at en gruppe tyske jøder visstnok ønsket å flytte til Nord-Norge for å starte opp industri omtalt i pressen.²⁶⁰ Det var en utbredt bekymring for utlendinger og hva de kunne stille i stand med av uro, spesielt tilhengere av sosialisme eller kommunisme.²⁶¹ Eller ”hatet og misunnelsens evangelium” som *Tønsbergs Blad* kalte denne ideologien på lederplass.²⁶² Avisen var hard i sine angrep på Arbeiderbevegelsen som den beskyldte for å støtte vold og terror mot uskyldige.²⁶³

Om Tyskland trykket *Tønsbergs Blad* en rekke artikler våren 1933 der de rapporterte fra det nye Tyskland og den nasjonale reisning. I februar ble Adolf Hitler presentert for leserne som en statsleder det var vanskelig å forstå - ”Er han dyktig, feig eller i besittelse av uante evner?” Hans rasefordommer og hat mot jødene omtales.²⁶⁴ Avisens Berlin korrespondent Sigvart Abrahamsen omtalte den nye nasjonale regjering og Adolf Hitlers lederskap i positive vendinger, og understreket at kommunistene nå var svekket. Jødene nevnes ikke.²⁶⁵ Utover

²⁵⁷ Se for eksempel *Tønsbergs Blad*: 10. april 1933: *For eller mot utrensningen av det revolusjonære giftstoff?*

²⁵⁸ *Tønsbergs Blad*: 30. mars 1933: *De flyktende jøder og kommunister*

²⁵⁹ Se f. eks *Tønsbergs Blad* 31. mars 1933: *I morgen begynner boikotten av jødene i Tyskland*

²⁶⁰ *Tønsbergs Blad*: 6. april 1933: *Tyske jøder til Nord-Norge*

²⁶¹ *Tønsbergs Blad*: 5. april 1933: *Utlendinger som driver politisk agitasjon*

²⁶² *Tønsbergs Blad*: 5. april 1933: Leder - *Invasjon av utlendinger*

²⁶³ *Tønsbergs Blad*: 22. mars 1933: Leder - *Terrormentalitet*

²⁶⁴ *Tønsbergs Blad*: 2. februar 1933: *Tysklands merkeligste rikskansler*

²⁶⁵ *Tønsbergs Blad*: 3. februar 1933: *Den nasjonalsosialistisk farvede regjering*

våren utkom en serie med artikler som beskrev den nye nasjonale bevegelse som en redning for Tyskland og de rapporterte om overgrepene som noe forbigående. En Jens Holst sendte en rekke reisebrev der han var avventende positiv til de nye ”brushanene i brune uniformer” som utsettes for trakassier fra ”skummelt utseende individer av typisk kommunistisk-jødisk utseende”. Det var en forståelse for at det som skjedde i Tyskland, kom som en følge av nederlaget i 1918, gjeldstyngden og det politiske kaoset under Weimar-republikken.²⁶⁶

Et sentralt poeng i høyrepressen var at mange, spesielt sosialistene og kommunistene, overdrev volden og glemte de rødes terror i 1918-1920, og hva som videre skjedde i Sovjetunionen. I et innlegg understrekes det at de ikke støttet ”jødefientlige utskielser,” men mente samtidig at disse ryktene var overdrevne.²⁶⁷ Korrespondenten i Berlin gikk langt i å avfeie jødeforfølgelsen i Tyskland som fantasihistorier skapt av ”det sosialistisk – kommunistiske -jødiske hylekoret om de angivelige jødemassakrene i Tyskland”.²⁶⁸

4.3 De lange knivers natt

”Et eventyr,” slik karakteriserte *Tønsbergs Blad* Adolf Hitlers politiske karriere i 1934- ” Han er nå større en Bismarck og keiser Wilhelm. Hans ord er lov.”²⁶⁹ Sommeren dette året renskes de mest radikale ut av SA. Ernst Röhm og andre som ønsket en mer sosialistisk profil, måtte bøte med livet. Dette ble dekket i detalj av vestfoldpressen, der kritikken fra borgelig hold mot nazismen nå ble tydeligere. I *Tønsbergs Blad* var det nå en viss avstand mellom synspunktene til redaksjonen og avisens korrespondent i Berlin, Sigvard Abrahamsen. Han var i 1933 positiv til nasjonalsosialistenes maktovertagelse og kamp mot kommunismen. Han mente at Tyskland etter de nye utrenskningene i nazistenes rekker har kommet styrket og kampklar ut av episoden.²⁷⁰ Dette opptok *Vestfold Arbeideblad* som hadde en leder med overskriften ”Nazistorganet i Tønsberg”.²⁷¹ Dette på bakgrunn av korrespondentens dekning av hendelsene i Tyskland.²⁷² *Tønsbergs Blad* hadde ikke kommentert dette på lederplass ennå, men tok til motmæle i en leder med tittelen ”N.S”.²⁷³ Her kritiseres arbeiderpressen kritikk av naziregimets overgrep som ”hykleri og intet annet,” siden de unnlot å kritisere blodbadene og myrderiene i Sovjet-Russland. Samtidig sparkes det i retning av NS (”våre hjemlige diktatur-

²⁶⁶ *Tønsbergs Blad*: 3. februar 1933: *Den nasjonalsosialistisk farvede regjering*

²⁶⁷ *Tønsbergs Blad*: 10. april 1933: *Forsvar av den nasjonale reisning*

²⁶⁸ *Tønsbergs Blad*: 24. april 1933: *Fantasihistorier fra Tyskland*

²⁶⁹ *Tønsbergs Blad*: 6. august 1934: *Et eventyr*

²⁷⁰ *Tønsbergs Blad*: 6. juli 1934: *Da ”den anden revolusjon” holdt på å bryte ut*

²⁷¹ *Vestfold Arbeiderblad*: 7. juli 1934: *Nazistorganet i Tønsberg*

²⁷² *Vestfold Arbeiderblad*: 7. juli 1934: *Nazistorganet i Tønsberg*

²⁷³ *Tønsbergs Blad*: 7. juli 1934: *NS*

spirer”) og partiets drøm om et diktatur.²⁷⁴ *Sandefjords Blad* hadde noen år tidligere kritisert Fedrelandslaget for ikke å skille mellom demokrati og parlamentarisme, og derfor sto i veien for en borgerlig samling mot kommunistene.²⁷⁵ NS lyktes i enda mindre grad å mobilisere til en slik samling. Arbeiderpressen påpekte også at dette viste hva NS hadde å tilby kriserammede bønder og arbeidere.²⁷⁶ Så i sin kritikk av NS var avisene på høyre- og venstresiden samstemte.

Tønsbergs Blad markerte altså motstand mot diktatur som styreform. Men samtidig måtte avisens redaksjon nå markere seg i forhold til sin korrespondent i Berlin. I en leder kort tid etter understreket de at ”hans sympati for makthaverne, der tydeligvis er meget stor” ikke er redaksjonens linje.²⁷⁷ Den samme dagen blir Abrahamsen gjort narr av i *Vestfold Arbeiderblad*.²⁷⁸ Han omtales som nazist og en som fremstilte regimets propaganda som sannhet. Allerede en uke før hadde avisens redaksjon i sterke ord kritisert tyske propaganda fremstøt i forbindelse med Knut Hamsuns 75-årsdag der de understreket de tyske og nordiske rasefelleskap.²⁷⁹ Avisen skrev at den tyske rasen er ubestemmelig og blandet, i motsetning til de nordiske raser, og at en måtte være på vakt mot tyske kulturelle fremstøt: ”Det er ikke godt å vite hva der kan følge efter. La oss ikke glemme hanseatertiden”. Tysklands gryende ekspansjon og krav ovenfor nabolandene hadde begynt å vekke bekymring.²⁸⁰

Sandefjords Blad trykket også en rekke nyhetsartikler fra begivenhetene i Tyskland i juli 1934, men det var først etter et par uker at det ble kommentert på lederplass. Avisen tok der avstand fra det som skjedde i Tyskland og understreket at dette kunne ingen ha forutsett i 1933.²⁸¹ De brukte anledningen til å fordømme enhver form for diktatur og at dette ikke var en ønskelig situasjon for Norge: ”Der går også her i landet mennesker omkring og fabler om diktatur. Landets største parti er infisert med diktaturlyst”.²⁸² Samtidig ble NS kritisert. Det tyske diktaturets forhold til jødene var ikke et tema.

²⁷⁴ *Tønsbergs Blad*: 7. juli 1934: NS

²⁷⁵ *Sandefjords Blad*: 19. desember 1929: Leder: *Hvad vil og kan Fedrelandslaget gjøre?*

²⁷⁶ *Vestfold Arbeiderblad*: 19. juli 1934: *I Hitlers fotspor*

²⁷⁷ *Tønsbergs Blad*: 16. juli 1934: *Hitlers tale*

²⁷⁸ *Vestfold Arbeiderblad*: 16. juli 1934: *Nazi-Tyskland og ”Tønsbergs Blad” og sannhetsvidnet Sigvart Abrahamsen*

²⁷⁹ *Vestfold Arbeiderblad*: 6. juli 1934: *Knut Hamsun 75 år*

²⁸⁰ *Ibid.*

²⁸¹ *Sandefjords Blad*: 21. juli 1934: ”Diktaturet”

²⁸² *Ibid.*

I 1934 var forholdet mellom kommunister og nasjonalsosialister det fremtredende i nyhetsdekningen, men arbeiderpressen nevnte også at jøder ble utsatt for overgrep, som i et utdrag fra en artikkel i *The Times* som gjengis i *Vestfold Arbeiderblad*, der forholdene og drapene i konsentrasjonsleieren Dachau omtales.²⁸³ Det var lite fokus på jødene i den sosialistiske pressen i Vestfold, selv om det ble skrevet litt om jødernes flukt fra Tyskland.²⁸⁴ Det var nazistenes behandling av sosialister og kommunister som fikk mest spalteplass. Men kritikken av nasjonalsosialismen økte, også i den borgerlige leir.

4. 4 Nürnberg-lovene og OL

I 1935 begynte det tredje riket å følge opp retorikken med juridiske forordninger. Den 15. september ble Nürnberg-lovene vedtatt.²⁸⁵ Men det var Italias felttog i Etiopia som ble den store utenrikspolitiske begivenheten denne høsten.

Tønsberg Blads korrespondent Roald Nerdrum skrev om de nye lovene i Tyskland. Han omtalte forordningene uten å kommentere hva dette ville bety for jødene i Tyskland. Men han understreket at det var en seier for Julius Streichers bevegelse og ville få stor betydning for det tyske kulturelle liv.²⁸⁶ Han avsluttet med at alle halvjøder gikk spent omkring og håpet at ”deres lodd skal bli noget lettere enn Talmuds tilhengere”.²⁸⁷ En lederartikkel gikk til angrep på Arbeiderpartiet og marxister som hånet det tyske flagget og som oppfordrer til boikott. De nye forordninger ovenfor jødene ble ikke nevnt eller kritisert.²⁸⁸ De tyske jødernes reaksjon mot de nye lovene og problemet knyttet til utvandring ble tatt opp. Mange jøder ville nå reise fra Tyskland, men det var uklart hvor de skulle kunne utvandre: ”600 000 jøder sitter i dag i Tyskland og har bare et eneste ønske, nemlig å komme bort. Dette er situasjonenes dype tragikk, ti dette er det eneste de ikke kan. Andre land har ikke plass til dem mer enn i tre måneder”.²⁸⁹

Dette ble skrevet av korrespondent Roald Nerdrum som på nytt påpekte det gjennomslag Julius Streicher linje hadde fått. Hva han selv mente er uklart, men han understreket at noen

²⁸³ *Vestfold Arbeiderblad*: 23. august 1934: *Grusomme bilder fra dagens Tyskland*

²⁸⁴ *Larvik og Jarlsberg Amtstidende*: 10. juli 1934: *Jødeforfølgelsene – Flykninger til Istanbul*

²⁸⁵ Foss, Øyvind: *Kampen mod de mindreværdige, Auschwitz, videnskapens og kirkens forræderi*, side 53

²⁸⁶ Julius Streicher var en sentral tysk antisemitt og nazistisk politiker og sto bak utgivelsen av det antisemittiske bladet *Der Stürmer*, www.sn1.no : artikkel forfattet av Ottar Julsrud. Lest 07.mai 2010

²⁸⁷ *Tønsbergs Blad*: 19. september 1935: *De nye tyske lover*

²⁸⁸ *Tønsbergs Blad*: 20. september 1935: *Landsskadelig*

²⁸⁹ *Tønsbergs Blad*: 18. september 1935: *600 000 jøder vilde i dag forlate Tyskland, hvis de kunde få sine penger med*

jødiske tjenestepiker i Tyskland hadde han aldri hørt om.²⁹⁰ I de nye lovene ble det lagt hindringer for at ariske piker kunne gjøre tjeneste i jødiske hjem, i frykt for at disse skulle forføres. I en artikkel med overskriften ”*Uro i Jødernes*” leir beskrev han videre Julius Streichers blad ”*Der Stürmer*” som ”ufyselig”.²⁹¹ Videre at het det at kun de med lavere en middels intelligens trodde på de antisemittiske angrepene. Men selv om han nå var mer negativ enn i tidligere artikler, hadde han selv noen egne holdninger til jødene. Han skrev bl.a. at jøder som er ansatt i tyske forretninger ”kun har som mål å overta disse, noe som skiller dem fra andre arbeidstakere”.²⁹² Men det var jødernes manglende mulighet til å flykte som var hovedtema, og de vanskeligheter Storbritannia gav jødisk innvandring til Palestina. Dette var en del debatten om jødisk innvandring til Norge som fant sted frem mot 1940. I 1935 var det ikke noe sterkt ønske om å hjelpe jødiske flyktninger, selv om nyhetene om jødernes skjebne i Tyskland må ha vært allment kjent.

Det samme året kom det ut med en bok i Norge med tittelen ”*Jeg er jøde*” skrevet av dr. David Abrahamsen som var en norsk jøde bosatt i Trondheim.²⁹³ Over tre sider trykte *Tønsbergs Blad* en artikkel der forfatteren fortalte om hvordan det var å være jøde i denne tid med jødeforfølgelsen ute i Europa.²⁹⁴ Om hvordan det gikk opp for ham gjennom en episode på Gardermoen under rekrutten at han var jøde. Det og stadig få små hentydninger om bakgrunnen, selv om de som mennesker ikke skilte seg fra andre folk, var for ham en stor belastning.²⁹⁵ Hans vitnesbyrd vitner om at antisemittismen som ikke alltid var like åpenbar i mellomkrigstiden, lå den latent i mange mennesker. Det var særlig en kamerats svik som han husket med vemod. Han påpekte videre at om noen jøder hadde lykket i næringslivet skyldes det et faktum at de måtte jobbe hardt for å få noe til, ingenting ”kommer av seg selv om du er jøde”.²⁹⁶

I 1936 ble sommer – OL arrangert i Berlin. Omtalen i den borgerlige pressen i Vestfold er full av beundring for arrangementet og den stemningen Berlins folkemasser befant seg i. *Tønsbergs blads* utsending A. Hoffstad er overveldet av det han har opplevd i Tyskland.²⁹⁷ At

²⁹⁰ *Tønsbergs Blad*: 18. september 1935: 600 000 jøder vilde i dag forlate Tyskland, hvis de kunde få sine penger med

²⁹¹ *Tønsbergs Blad*: 30. september 1935: *Uro i jødernes leir i Tyskland*

²⁹² Ibid.

²⁹³ Boken er omtalt hos Oskar Mendelsohn: *Jødene i Norge gjennom 300 år, Bind 1*, side 657

²⁹⁴ *Tønsbergs Blad*: 3. oktober 1935: *Jeg er Jøde*

²⁹⁵ Ibid.

²⁹⁶ *Tønsbergs Blad*: 3. oktober 1935: *Jeg er Jøde*

²⁹⁷ *Tønsbergs Blad*: 17. august 1936; *Inntrykk fra Olympiaden*

jødene på samme tid befinner seg i en stadig vanskeligere situasjon, eller at opposisjonelle sendes i konsentrasjonsleire, ble ikke nevnt med et ord i disse festdagene.

På samme tid som OL fant sted gjennomførte noen medlemmer av NS det berømte innbruddet hos den russiske revolusjonære Leo Trotski. Selv om lederen i *Tønsbergs Blad* betegnet Trotski som ”denne internasjonale pyroman og revolusjonsorganisasør,” så var de nådeløse i sin kritikk av partiet NS. De fordømte Vidkun Quisling og hans hird som med denne handlingen har satt seg over lov og orden, og utført en handling som kan fremprovosere vold mellom politiske bevegelser.²⁹⁸ ”Vold avler vold,” advarte avisen.²⁹⁹ Samme måned tok avisen et oppgjør med arbeiderpressens skremmepolitikk som omtalte Høyres presse som fascistisk og nazistisk.³⁰⁰ Arbeiderpressen på sin side hadde under Olympiaden et annet fokus. Den var opptatt av den tyske og italienske innblandingen den spanske borgerkrigen og av nazi- Tysklands diktatur.³⁰¹ Kritikken av NS sitt innbrudd hos Trotski er felles for alle avisene. NS maktet ikke å bli et masseparti for nasjonal enhet mot kommunismen. En leder fra 1936 illustrerer på en god måte denne avstanden. Etter et møte i Larvik får Quisling støtte i sin analyse av kommunismen i Russland og den utfordring dette utgjør for Norge og Europa, men på påstanden om at NS var redningen var det lite sympati å finne.³⁰²

4. 5 Krystallnatten – sannheten åpenbares

Historiker Terje Emberland understreker at norsk presse endret syn på jødespørsmålet i Tyskland gjennom 1930-tallet.³⁰³ Som vi har sett i Vestfolds borgerlige aviser, var de positive til Adolf Hitler da han så ut til å kunne demme opp mot kommunismen. Det rådet også en oppfatning om at jødene i Tyskland hadde en ufordelmessig stor innflytelse i økonomiske og politiske spørsmål. Men Emberland understreker videre at dette snudde i løpet av årene 1934 og 1935 etter ”*de lange knivers natt*” og Nürnberg-lovene. Krystallnatten markerte et tydelig skille. Nå ble det for alvor åpenbart hva nazistenes politikk ovenfor jødene går ut på.³⁰⁴ Etter dette var det få presseorganer som ikke fordømte jødeforfølgelsen, med unntak av NS sine aviser. Et par år tidligere hadde de antisemittiske kreftene i NS vunnet frem. Dette ble

²⁹⁸ *Tønsbergs Blad*: 15. august 1936; *Vis ham ut*

²⁹⁹ *Tønsbergs Blad*: 15. august 1936; *Vis ham ut*

³⁰⁰ *Tønsbergs Blad*: 19. august 1936; *Skremmepolitikk*

³⁰¹ *Vestfold Arbeiderblad*: 6. august 1936. *Får Hitler kolonier og et apropos til Olympiaden*

³⁰² *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 14. august 1936: *Voldsomme ord, men....*

³⁰³ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 417

³⁰⁴ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 417-418

ikke godt mottatt av deler av partiets medlemmer, som den kristne fløyen, der mange meldte seg ut.³⁰⁵ Tidligere hadde en del borgerlige partier hatt en avventende holdning til dette partiet. Nå ble partiet for godt isolert politisk som en følge av sin antisemittisme og udemokratiske holdning. I en kommentar i *Jarlsberg og Larviks Amtstidende* ble partiet kritisert for etter tysk oppskrift å opphisse til pogromstilling mot jødene, og et listesamarbeid med Høyre ble nå på det sterkeste avvist.³⁰⁶ I 1936 var partiet isolert politisk og medlemstallet dalende. Fasinasjonen for fascismen og sterke ledere ble nedtonet i de borgerlige avisene, nå som denne virket like truende som kommunismen mot demokrati og parlamentarisme.

Krystallnatten i Tyskland natten mellom 9. og 10. november 1938 var en ren hevnaksjon mot Tysklands jødiske minoritet som en følge av drapet på den tyske diplomaten Ernst vom Rath ved den tyske ambassaden i Paris.³⁰⁷ Det var den tyske jøden Herschel Grynszpan som hadde utført drapet i sinne etter å ha forsøkt i flere dager å få vom Rath til å gripe inn i hans families situasjon etter deportasjonen av 17 000 tyske jøder til Polen 28. oktober 1938. Drapet ble brukt som et påskudd for å slå enda hardere til mot de tyske jødene. Dette med førerens velsignelse.³⁰⁸

I *Tønsbergs blad* og *Sandefjords Blad* ble krystallnatten dekket utførlig og avisene var nå tydeligere i hva den mente enn tidligere.³⁰⁹ Avisene var hele høsten fylt med artikler fra Østerrike som beskrev jødene som nå var drevet på flukt fra nazistene, nå sto flammene ut av tyske synagoger. *Tønsbergs Blad* skrev at Tyskland måtte avstå fra slike metoder om landet fremdeles ville fremstå som en kulturnasjon.³¹⁰ Denne natten fikk større oppmerksomhet enn de juridiske forordningene som hadde funnet sted tidligere. Påstandene fra tyske myndigheter om at de ikke sto bak angrepene ble nå ikke trodd.³¹¹ Også *Vestfold Presse* kritiserte angrepene, men gikk også samtidig til angrep på den kommunistiske terroren.³¹² *Tønsbergs Blad* kom kort tid etter med en tilsvarende artikkel som kritiserte *Vestfold Arbeiderblad* for

³⁰⁵ Emberland, Terje: *Rase og religion*, side 260

³⁰⁶ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 17. september 1936

³⁰⁷ Burleigh, Michael: *the Third Reich- A new history*, side 324

³⁰⁸ *Ibid.*: S. 325

³⁰⁹ Se f. eks *Sandefjords Blad*: 16. november 1938: *Jødernes tragedie*

³¹⁰ *Tønsbergs Blad*: 12. november 1938: Leder: *Tysk barbari og Jødernes Tragedie* 17. november 1938

³¹¹ *Sandefjords Blad*: 15. november 1938: Leder: *Jødepogromene*

³¹² *Vestfold Presse*: 14. november 1938, Leder: *Terror*

ikke å ville kritisere volden i Tyskland, men kun kritiserte volden i Tyskland.³¹³ Den borgerlige pressen oppfattet arbeiderbevegelsen som unnfallende i forhold til den politiske volden i Sovjetunionen.

Det samme var tilfellet i larvikspresen. Her var fordømmelsen av det som skjedde i Tyskland entydig. Tyske myndigheters påstand om dette var spontane aksjoner som ikke kunne stoppes, ble heller ikke trodd her. Lederen i *Jarlsberg og Larviks Amtstidende* var sjokkert over at dette kunne skje i et land med så høy kultur, i motsetning til det tidligere ”halvvilt, usiviliserte Russland”.³¹⁴ Det brøt ut en ordstrid med arbeidepartiorganet *Nybrott* som hadde anklaget avisen, samt andre borgerlige aviser, om i alt for lang tid å ha hyllet nasjonalsosialismen.³¹⁵ Dette ble avvist, og høyrepressens kritikk mot alle former for diktatur påpekt, med nye anklager om at arbeiderpressen ikke kritiserte Stalins diktatur.³¹⁶

Østlandsposten fordømte også det som skjedde i Tyskland denne natten. I en leder skrev avisen at dette for alltid vil stå som en skamplett i tysk historie.³¹⁷ Under overskriften ”*Menneskejakten*”³¹⁸ og ”*Jødeforfølgelsene*”³¹⁹ rapporteres det om hendelsene i Tyskland og de internasjonale reaksjonene. I en lengre artikkel drøftet avisen ”det jødiske problem” og dens årsaker.³²⁰ Avisen påpekte vanskelighetene med å gi jødene et eget land i Palestina, da dette området var for lite etter deres mening. I tillegg vurderte den problemene i Tyskland som en følge av polske og russiske jøders innvandring: ”Dette ville utvilsomt ha ført til økt antisemittisme i hvilket som helst land”.³²¹ Videre drøftes årsaken til at jødene ofte møtte problemer. Om de isolerte seg eller assimilerte seg, førte dette alltid til en eller annen form for kritikk: ”En jøde som går vekk fra sin tro, blir fort beskyldt for å være sekulær, sosialist” etc. Artikkelen konkluderte med at jødeproblemet var uløselig og vil eksistere i uoverskuelig fremtid. Eneste løsningen var lokale ordninger som skapte gode forbindelser mellom jøder og ikke-jøder.³²²

³¹³ *Tønsbergs Blad*: 24. november 1938: *De fordømmer jødeforfølgelsene, men hadde intet å si til myrderiene i Russland*

³¹⁴ *Jarlsberg og Larvik Amtstidende*: 15. november 1938: *Jødepogromene i Tyskland*

³¹⁵ *Nybrott*: 16. november 1938

³¹⁶ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 18. november 1938: *Når ”Nybrott” vil slå politisk mynt*

³¹⁷ *Østlandsposten*: 15. november 1938: *Tyskland*

³¹⁸ *Østlandsposten*: 12. november 1938: *Menneskejakten i Tyskland*

³¹⁹ *Østlandsposten*: 21. november 1939: *Jødeforfølgelsene*

³²⁰ *Østlandsposten*: 25. november 1938: *Det jødiske problem*

³²¹ *Østlandsposten*: 25. november 1938: *Det jødiske problem*

³²² *Ibid.*

4.6 Horisonten mørklegges

Ved innledningen til 1939 ble det i avisene skrevet om de jødiske flyktningenes vanskeligheter med å komme seg inn i en rekke land. Samtidig rapporterte avisene om at jødene mister retten til å drive handel, eie eiendom og inneha de fleste yrker i Tyskland. *Vestfold Arbeideravis* betegnet bestemmelsene mot jødene som barbariske, og var i motsetning til den borgelige pressen mer positiv til å ta i mot flyktninger.³²³ Året før hadde de oppfordret nærområdet til å ta imot flyktninger.³²⁴ Det var en arbeiderpartiregjering som hadde det direkte ansvaret for et justisdepartement, og dette departementet var langt mer restriktive i sitt syn på flyktninger. Så på tross av de internasjonale protestene etter krystallnatten året før, var ikke viljen hos myndighetene og deler av befolkningen til å ta imot flyktninger tilsvarende - ei heller i Norge. Et konkret eksempel på dette er Centralpasskontoret som under ledelse av hr. Konstad uten tvil anmoder politiets fremmedkontor om å returnere 16 jødiske barn til Wien våren 1939, på tross av at det ikke hadde kommet en direkte henvendelse fra foreldrene.³²⁵ Konstad betraktet dette som en ordinær sak. Barna var kommet til landet i 1938 som en del av Nansenhjelpen arbeid.³²⁶ Fra Tyskland rapporteres det samtidig om sviktende eksport etter at ” de store og driftige jødefirmaer etter 1. januar er gått over på ariske hender”, et bevis på at de juridiske forordningene mot jødene hadde blitt praktisk politikk.³²⁷

I slutten av januar 1939 refereres en tale av Adolf Hitler, der han truet jødene og jødedommen med tilintetgjørelse om de klarte å lede ”folkene inn i en ny krig” for at verden skal underkastes bolsjevismen.³²⁸ Det har i løpet av måneden blitt klart at jødene ikke lengre kan delta i tysk arbeidsliv. Samme år fylte Adolf Hitler 50 år, noe som ble omtalt i avisene. *Tønsbergs Blad* sammenlignet ham med Napoleon og Savonarola, og beskrev Hitler som ”en profet ”som viser vei gjennom en nutid som er mørk og trang, inn i en stor fremtid”.³²⁹ Han var den som satt med nøkkelen til om Europas fremtid skal stå i freden eller krigens tegn. I et intervju med den tyske kaptein Carl Kircheiss på det tyske hvalkokeriet ”*Wikingen*”, som ankom byen for å landsette norske hvalfangere, fremkom samme holdning. At Hitler ikke

³²³ *Vestfold Arbeiderblad*: 13. februar 1939: *De tyske jøder som fra arbeid i utlandet må betale for slektningers utreise*

³²⁴ *Vestfold Arbeideravis*: 14. november 1938: *Hvad kan Tønsberg og Omegn gjøre for flyktningene. Kan du ta imot eller skaffe en flyktning arbeide?*

³²⁵ *Vestfold Arbeiderblad*: 5. januar 1939: *Blir de jødiske barna sendt tilbake til Wien?*

³²⁶ *Ibid.*

³²⁷ *Tønsbergs Blad*: 12. januar 1939: *I den tyske jødeforfølgelsens skygge*

³²⁸ *Tønsbergs Blad*: 31. januar 1939: *Ny trussel mot jødene*

³²⁹ *Tønsbergs Blad*: 13. april 1939: *Hitler vil ikke krig*

ønsket krig, kun å gjøre Tyskland sterkt igjen.³³⁰ Kokeriet lå lenge i Tønsberg denne sommeren, og tyske hvalskytttere fikk opplæring. Dette er et eksempel på områdets næringsøkonomiske bånd til Tyskland i mellomkrigstiden. At Tyskland forfulgte sine jødiske innbyggere nevnes ikke i artikkelen.³³¹

Når den andre verdenskrig brøt ut 1. september 1939 forsvant jødene fra avisenes spalter. De storpolitiske forholdene ute i verden tok over i overskriftene. I oktober fikk Nansenhjelpen inn en gruppe jødiske barn,³³² som de etter mye arbeid hadde fått tillatelse til å gi opphold i Norge. Dette omtalte ikke vestfoldpressen. Samme måned fikk lesere av *Tønsbergs Blads* vite at jøder i Østerrike, Tyskland, Böhmen og Mähren hadde fått ordre om å pakke eiendelene sine før de skulle flytte til en ny jødestat i Polen.³³³ Tidligere hadde de borgerlige avisene stilt seg kritiske til å ta imot flyktninger. Selv om meldingene fra Europa avslørte forfølgelse av jødene i de besatte områdene i Østerrike og Tsjekkoslovakia, var det fortsatt liten vilje i Norge til å ta imot jødiske flyktninger.³³⁴ Så sendt som i mai protesterte Ekspedisjonssjefen i Justisdepartementet.³³⁵ Det er lite som tyder på at avisene endret denne holdningen.

Dette første krigsåret trykkes en rekke annonser i avisen som reklamerer for varene hos de jødiske forretningene Ekko og Tønsberg Ekvipering i *Tønsbergs Blad*. De to var de blant byens utsalg som hyppigst satte inn annonser for salg av klær til innbyggerne i Tønsberg og omland.

Selv om det i løpet av 1939 ble skrevet lite om jødernes situasjon, så rapporteres det om situasjonen for de jødiske flyktningene som har problemer med å slippe inn i nye land og økt forfølgelse i Tsjekkoslovakia. Ut i fra det som trykkes, er det åpenbart at jødene var på flukt fra områdene under kontroll av Tyskland møtte vanskeligheter med å få innpass til andre land.³³⁶ I august skrev også *Tønsbergs Blad* at "verden allerede har synes å ha glemte den fryktelige jødetragedie i Tyskland".³³⁷ Krigens mørke skyer overskygget nå for jødernes situasjon.

³³⁰ *Tønsbergs Blad*:13. april 1939: *Hitler vil ikke krig*

³³¹ *Tønsbergs Blad*:20. april 1939; *Hitler- der Führer, 50 år i dag*.

³³² Oskar, Mendelsohn: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, Bind 1*, side 651

³³³ *Tønsbergs Blad*: 25. oktober 1939: *Hitler vil opprette en jødestat i Polen*

³³⁴ *Tønsbergs Blad*: 12. april 1939: *Jødeforfølgelse over hele Slovakia*

³³⁵ Artikkel på <http://www.jodiskemuseum.no/htmlsider/19301.html> : "Brenne inne med barna" Lest 10. mars 2010.

³³⁶ *Tønsbergs Blad*: 14. august 1939: *Jødernes tragedie*

³³⁷ *Tønsbergs Blad*: 24. august 1939: *Alle faglærte jøder i arbeide i Tyskland*

Noen måneder før krigen brøt ut trykket *Jarlsberg og Larviks Amtstidene* et intervju med Adolf Hitler fra 1933, før forfølgelsene økte i omfang. Der stilte intervjueren et spørsmål om jødene, og Hitler skal ha svart: ”kanskje er vårt beste lands hjerner jødiske. Jeg vet ikke sikkert, men en ting vet jeg og det er at disse hjerner blev brukt ikke på vegne av den germanske race, men hovedsaglig til hebreerne”.³³⁸ En tanke om ”jødenes smartness,” men unasjonale holdning som gjenkjennes fra mellomkrigstiden, i lokalpressen i Vestfold.

4.7 Holdninger til jødiske flyktninger

Når det ble rapportert om aksjoner rettet mot jøder, økte også antallet tyske jøder som ønsket å flykte fra terroren i Tyskland. Dette vakte bekymring. Norge hadde under hele sin selvstendighet vært skeptisk til innvandring av fremmede folkegrupper i tillegg til egne minoriteter som samer, finner og kvener. Vi har tidligere omtalt innskjerpingene under og etter 1. verdenskrig. I 1927 hadde Norge fått en ny fremmedlov, den var særlig rettet mot omstreifere og sigøynere.³³⁹

Opptakten til denne fremmedloven viste at det var en betydelig skepsis i Norge i forhold til innvandring. En oversikt i *Tønsbergs Blad* fra 1926 viste tydelig dette.³⁴⁰ I artikkelen kommer det frem at 7 % av byens innbyggere var innvandrere. De 7 % utgjør 885 personer hvorav 663 var svensker. Etter svenskene fulgte dansker, tyskere, finner, englendere og russere. Kun 27 hadde en annen nasjonalitet en de nevnte. Så det var ikke bare personer med en annen religion eller uforståelig fremmed språk som kunne oppfattes som fremmede, med også personer med skandinavisk opphav. I *Norsk innvandringshistorie* nevnes fremmedfrykt i forhold til svensker som konkurrenter til sosialhjelp og arbeid i nedgangstider.³⁴¹ Denne gruppen utgjorde den største andelen av innvandrere til Norge. I tillegg rådet en allmenn bekymring for det nasjonale ved en utvanning av det norske med økt innvandring og det ble påstått at innvandrere la beslag på en alt for stor del av sosialbudsjettet og dessuten hadde en fremtredende rolle i kriminalitet.³⁴² I 1920-årene var åpenbart den svenske innvandringen fortsatt et problem.

³³⁸ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 20. april 1939; *Hitler, som en kvinne kjenner ham*

³³⁹ I 1930 omtales en gruppe Sigøyneres ankomst til Tønsberg. De hadde fått utvidet oppholdstillatelsen av Centralpasskontoret, noe som ikke falt i god jord- ”da man her i Norge har faat mer end nok av disse sydens barn.” Se *Tønsbergs Blad*: 10. januar 1930

³⁴⁰ Kjeldstadli, Knut (Red): *Norsk innvandringshistorie. Bind 2, I nasjonalstatens tid 1814-1940*, side 337

³⁴¹ *Ibid.*: S. 331-338

³⁴² *Ibid.*

I denne perioden var også rasebiologien sentral innen vitenskapen. I *Sandefjords Blad* ble det trykket en artikkel under overskriften ”*Den store races undergang*”.³⁴³ Rasen det vises til var den nordiske. Den amerikanske forskeren Madison Grant hevdet at den store rasen med representanter som Nansen og Amundsen, holdt på å gå under. For å forhindre dette var det nødvendig med reformer som forhindret den ”uheldige innvandringen av lavere staande raceelementer”. Hvilken dette var, ble ikke nevnt.³⁴⁴ *Tønsbergs Blad* mente at det allerede var en ”betydelig andel av innvandrede utlendinger” og at en ny lov er nødvendig på denne bakgrunn.³⁴⁵ I 1932 ble det vedtatt at grensene skulle stenges for personer som kunne komme til å bli en belastning for sosialbudsjettene.³⁴⁶ I trontalen i 1931 gikk statsminister Jens Hunsleid hardt ut mot utlendinger som var rasemessig mindreverdige.³⁴⁷

Etter Hitlers maktovertagelse ble det rapportert om et økende antall flyktninger, og *Østlandsposten* var som eneste avis raskt ute med å beskrive situasjon for jødene i landsflyktighet i Paris. Det kom nå frem at det var nazistenes hensikt å gi yrkesforbud for advokater, leger, lærere, vitenskapsmenn og offentlig ansatte med jødisk bakgrunn.³⁴⁸

Selv om det i Sandefjord ikke var noen stor jødiske minoritet, så var *Sandefjords Blad* allikevel bekymret. Den 1933 hadde avisen en leder med overskriften ”*Misforstått Toleranse*”.³⁴⁹ Der kom lederen i *Sandefjords Blad* med en sterk oppfordring i forhold til problematikken knyttet til Flyktninger. Noe av den bekymringen var av politisk karakter. Et flertall av de som flyktet fra Tyskland tilhørte venstresiden, og det var ikke noe uttrykt ønske om at landet skulle huse ennå flere venstreradikale: ”Fra tid til annen har Norge hatt besøk av utlendinger, hvis virke her i landet har latt merke. Det har til dels hatt til følge massemøter med resolusjoner i øst og vest, og dels demonstrasjoner av særdeles håndgripelig art”. Her meldte frykten fra årene 1917-1920 seg igjen: ”Ikke er en åndelig vekker for Norge å få besøk av internasjonale propagandister hvis formål med visitten ene og alene er å så ufred og opphisse mot norsk lov og rett”. Avisen omtalte også svenske arbeidere som klaget over den norske omsorgsstøtten for arbeidsledige. Men kritikken var også preget av antisemittisme.

³⁴³ *Sandefjord Blad*: 5. januar 1929: *Den store races undergang*

³⁴⁴ *Ibid.*

³⁴⁵ *Tønsberg Blad*: 12. februar 1926: *7 av 100 invaanere i Tønsberg er utlændinger*

³⁴⁶ Kjeldstadli, Knut (Red): *Norsk innvandringshistorie. Bind 2, I nasjonalstatens tid 1814-1940*, side 390-391

³⁴⁷ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 408

³⁴⁸ *Østlandsposten*: 19. april 1933: *Brev fra Paris*

³⁴⁹ *Sandefjords Blad*: 5. april 1933: *Misforstått Toleranse*

Frykten var stor for at Norge skulle få et ”jødeproblem”, lik det lederen mente Tyskland hadde. Avisen lot vite at det fantes 10 000 jøder og etterkommere av jøder i Norge i 1933:

Vi skal i denne forbindelse ikke ta parti for eller mot det nuværende styret i Tyskland. Heller vil vi ikke komme nærmere inn på en uttalelse i disse dager av Norges største raseforsker dr. Mjøden, om at det er vesentlig var jødisk kapital som finansierte verdenskrigen, og som satte bolsjevikrevolusjonen i Sovjet i sving, i hvilket siste land for øvrig jøder under et eller annet påtatt navn, helt siden da har vært de ledende. Vi vil bare her henled oppmerksomheten på en artikkel om en eventuell jødeinvasjon av de nordiske landene.³⁵⁰

Artikkelen hentet sine opplysninger om denne invasjonen fra en svensk avis. Hovedbudskapet var at siden de fleste land i verden stengte norske arbeidssøkende ute, burde Norge ha gjort det samme ovenfor flyktninger. Økt innvandring kunne bidra til økt arbeidsløshet, og dermed økte utgifter for stat og kommune.

Denne lederartikkel bekrefter bildet av synet på flyktninger i Norge i denne perioden. Flyktningene fra Tyskland ble delt i to grupper. De politiske og de etniske. De politiske hadde ofte bakgrunn fra kommunistiske miljøer og var lite populære, også etter at landet fikk en Arbeiderpartiregjering i 1935. Men den sosialistiske solidaritetstanken slo etter hvert gjennom. For jødene stilte det seg annerledes. De hadde ofte bakgrunn fra borgerskapet, og ble oppfattet å representere en fremmedartet kultur.³⁵¹ Fremmedloven av 1927 ble tolket restriktivt av sentralpasskontoret og politiet. Stigmatiserende oppfatninger om spion- og handelsjøden gjorde seg nå gjeldene. I 1933-35 slapp kun to jødiske flyktninger inn. Frem til 1938 kun 20. Gjennom Nansenhjelpen økte tallet fra 100 i 1939 til nærmere 300 ved krigsutbruddet.³⁵² Av disse var det tre familier som ble bosatt i Vestfold. Også innenfor Arbeiderpartiet var holdningen at denne restriktive holdningen hadde spart Norge for et jødeproblem, og det var ikke partiets innsats at antallet jødiske flyktninger økte.³⁵³

Norske myndigheter håndhevet reglene strengt selv om et stort flertall av de tyske jødene ønsket å flykte. En episode som viser sentralpasskontorets iver i tjenesten er en sak som angikk en jødisk dame som hadde giftet seg med en norsk mann og var bosatt i Tønsberg.³⁵⁴ Hun hadde en sønn fra et tidligere forhold, og ønsket å få ham og hans hustru til Norge fra Tyskland. Under overskriften ”*Centralpasskontoret som Gestapos håndlanger*” kritiserte

³⁵⁰ Sandeffjords blad: 5. april 1933: *Misforstått Toleranse*

³⁵¹ Fure, Odd-Bjørn: *Norsk utenrikspolitikks historie- Bind 3. Mellomkrigstid 1920-1940*, side 50

³⁵² Ibid.

³⁵³ Fure, Odd-Bjørn: *Norsk utenrikspolitikks historie- Bind 3. Mellomkrigstid 1920-1940*, side 50

³⁵⁴ *Vestfold Arbeiderblad*: 25. mai 1937: *Centralpasskontoret som Gestapos håndlanger*

Vestfold Arbeiderblad hvordan myndighetenes håndtering av asylretten for statsløse jøder med utgangspunkt i denne saken.³⁵⁵ På tross av en stadig større flom av nyheter som fortalte om jødernes vankelige kår under nazismen, så var myndighetens vilje til å strekke ut en hjelpende hånd manglende. Utfallet er ikke kjent, men det er et godt eksempel på byråkratiets manglende fleksibilitet og medmenneskelighet i 1930-årene.

Skepsisen til å ta i mot flyktninger var gjennomgående i den borgerlige pressen frem mot krigsutbruddet. Våren 1939 fremmes et forslag fra medisinaldirektøren om å gi arbeidstillatelse til utenlandske leger i Norge. *Tønsbergs Blad* gikk på lederplass imot dette forslaget. Avisen skrev at det å hjelpe flyktninger i nød er en ” menneskelig og smukk tanke”.³⁵⁶ Men at det å ivareta egne nyutdannede legers arbeidsmulighet måtte veide tyngre. Mange av disse legene var jøder som hadde mistet muligheten til å praktisere i de tysk kontrollerte områdene.³⁵⁷ Den 30. mars ble det holdt et møte i Det medisinske selskap der ” import av fremmede læger” var tema. Dette var kort tid etter invasjonen av Tsjekkoslovakia. Av de fremmøtte stemte 182 mot, og 115 for forslaget om å slippe inn et antall leger til Norge.³⁵⁸ Majoriteten av legene på dette møte hadde tilnærmet det samme synet som redaktøren i *Tønsbergs Blad*.

Likheten mellom det mer allmenne synet på jødiske flyktninger og NS sitt syn på flyktninger er slående. Partiet fryktet flyktningene som de i all hovedsak betraktet som jødiske. Disse kunne ifølge partiet utgjøre en risiko ovenfor norsk næringsliv, universiteter, finansvesen og kulturliv. Samtidig utgjorde de en politisk trussel gjennom jødernes påståtte revolusjonære plan i kraft av å være bolsjeviker.³⁵⁹

4.8 Palestina og den sionistiske bevegelse

Pressen i Vestfold skrev om begivenhetene i Palestina. Den sionistiske bevegelsen i mellomkrigstiden med den jødiske innvandringen til Palestina, moderniseringen av landet og den gryende konflikten med den arabiske befolkningen i det daværende britiske mandatområdet Palestina ble jevnlig omtalt.³⁶⁰ Etter hvert som den jødiske innvandringen til

³⁵⁵ *Vestfold Arbeiderblad*: 25. mai 1937: *Centralpasskontoret som Gestapos håndlanger*

³⁵⁶ *Tønsbergs blad*: 28. mars 1939: *Lægeimport*

³⁵⁷ Ibid.

³⁵⁸ Westlie, Bjørn: *Fars krig*, side 43-44

³⁵⁹ Brevig, Hans Olaf, og Ivo de Figueiredo, *Den norske fascismen*, side 179

³⁶⁰ Se f. eks *Tønsbergs Blad*: 23. november 1917 og *Jødefolkets drøm i tusen år* 31. oktober og 2. november 1918.

Palestina økte utover på 1920- tallet, så kom de første rapportene om sammenstøt med den arabiske befolkningen. I 1928 trykkes en artikkel under overskriften ”*Krisen i Palestina*”:

Den skjønne teori om jødernes tilbakevending til sit gamle land er blit til en tragedie for dem, som fulgte kaldet...Palæstina blev git tilbake til jødene- dog kun delvis. Tyrkerne mistet sit mange hundreaarige herredømme over Palæstina, men man tok ikke utstrakt hensyn til den arabiske befolkningens rettigheter inden landomraadet. Og saa hadde man med ett aapnet døren for de jødisk-arabiske stridigheter.³⁶¹

Gjennom 1929 økte denne frykten som kulminerte med harde sammenstøt mot utgangen av året.³⁶²

I forbindelse med de ulike kristne høytidene var det vanlig med reportasjer fra de hellige stedene i det daværende britiske mandatområdet. En slik reportasje fra 1933 beskrev hvordan de tre monoteistiske religionene med Abraham som stamfar feiret påsken. Selv om Islam ikke har dette som en høytid, så fant en lokal feiring av Nebi Musa (profeten Moses) sted ved det som lokale tradisjoner hevdet var hans gravplass. Feiringen foregikk under kontroll av britiske kanonløp og soldater i kakiuniform. Artikkelforfatteren skildret også avstanden mellom de ortodokse jødene som har bodd i Palestina i århundrer, og de nyinnvandrede sionistene, som anså sistnevnte gruppe som kjettere.³⁶³ Sogneprest Egil Brekke sendte reisebrev til *Jarlsberg og Larvik Amtstidende* i 1933 der han i all hovedsak forholdt seg til Palestinas landskap med Jesus som kontekst, men i et avsnitt kommenterte han de nye innvandrerne:

På Esdralonsletten eller Jiaresletten har vi nu en rekke blomstrende sionistkolonier. De innvandrede jøder har forestått å sikre seg den beste og mest fruktbare jord. En av koloniene var oppkalt etter den engelske statsmann Balfour, som har gjort sionistene store tjenester, og en koloni bestod utelukkende av jøddinner som drev hønseri i stor stil.³⁶⁴

Samme påske inneholdt *Tønsbergs Blad* en skildring fra Jerusalem der det kom frem at sionistbevegelsen hadde gjort Jerusalem til en moderne by med nye funkishus.³⁶⁵ Noen dager før hadde avisen trykket en større artikkel om en jødisk stamme i Sahara som beskrev deres liv blant berbiske naboer. En fascinerende antropologisk reise, men også her kommer stereotypiske holdningen til jødene frem: ”Når man tenker på hvor energiske og vandrelystne

³⁶¹ *Tønsbergs Blad*: 16. januar 1928: *Krisen i Palestina*

³⁶² *Tønsbergs Blad*: 31. august 1929: *Palæstina skal gjøres til jødernes sande hjemland*

³⁶³ *Østlandsposten*: 12. april 1933: *Litt om Påsken i Jerusalem*

³⁶⁴ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 10. mai 1933; Til Bethlehem og Hebron og 30. mai 1933; *Gjennom Samaria til Nasaret og genesaret sjø* av Sogneprest Egil Brekke

³⁶⁵ *Tønsbergs Blad*: 15. april 1933: *Påskens hellige steder*

den jødiske rase er, må man forbauses over at disse jøder har slått sig til ro i denne avkrok av verden”.³⁶⁶

Den jødiske innvandringen og de nye innflytternes konfrontasjon med de arabiske innbyggerne ble også omtalt i perioden frem til 1939.

For enkelte som kommenterte situasjonen for jødene i Europa mot slutten av 1930-tallet ble utvandringen til Palestina en mulig løsning på utfordringene knyttet til det jødiske spørsmålet. I omtalen av jødernes virksomhet på det økonomiske området i mellomkrigstiden lå det en spenning mellom beundring og frykt. Det jødiske folket ble ofte som gruppe beskrevet som driftige, og i Palestina skapte dette store forventninger til modernisering av dette landområdet. Tel Aviv var et moderne utstillingsvindu i orienten og symboliserte dette nye landskapet som formes av de sionistiske emigrantene.

I 1939, det samme året som krigen brøt ut, møtte jødiske flyktninger fortsatt hindringer verden over. Ikke bare i Norge. Avisene var fulle av notiser om jødiske flyktninger som ikke slapp inn i land rundt om i verden, fra Cuba til Kina. Også utenfor kysten til Palestina rapporteres det om skip som ikke fikk slippe jødiske flyktninger inn i Palestina av de britiske kolonimyndighetene.³⁶⁷ De fryktet økt uro i sitt mandatområde etter en blodig konflikt under det palestinske opprøret fra 1936 til 1939. I en utenrikskronikk fra 1939 undertegnet en ”*observatør*” var betraktningene rundt Palestina mer negativt enn tidligere. Forholdet mellom jødene og araberne var preget av konflikt, og forfatteren av teksten har liten tro på fremtiden:

At det denne gang er den lite krigerske innstillede jøderase som har foranstaltet urolighetene. Før har det næsten alltid vært araberne som har tatt initiativet.... Det er en illusjon å forestille sig en slik idyll mellom de to raser, forskjellige av blod, religion og innstilling ellers”,³⁶⁸

4.9 Bygdenes Blad 1936-1942

Bygdenes Blad var bondepartiets organ i Vestfold fra 1936. Bladets redaksjon holdt til i Tønsberg. Selv om den i all hovedsak var opptatt av nyheter som knyttet seg til jordbruket, så inneholdt avisen også politiske reportasjer. Den hadde en klar nasjonal profil med vektlegging

³⁶⁶ *Tønsbergs Blad*: 8. april 1933: *Den underjordiske by i Sahara*

³⁶⁷ *Tønsbergs Blad*: 19. juli 1939: *Jødiske flyktninger rammet av pest*

³⁶⁸ *Tønsbergs Blad*: 24. mai 1939: *Palestina- Forslaget*

av norsk bondekultur og norske produkter. Forretningen Ekko tilhørende Elias Sachnowitz i Tønsberg annonserte hyppig i denne avisen.³⁶⁹

I en artikkel i 2009 fokuserte *Dag og Tid* på den norske bondens syn på jøden. Historiker Terje Emberland hevdet at Norges Bondelag hadde tett kontakt med nazistiske organisasjoner gjennom hele 1930-tallet.³⁷⁰ Det er spesielt storbøndene som skal ha hatt sans for de store tankene om nordmenn som kan spores tilbake til den nazistiske raseideologen Hans F. K. Günther. Videre at Bondelaget etter 1935, da Bondepartiet godtok kriseforliket, sto lengre til høyre. Bondepartiets leder fra 1930 til 1938, Jens Hunseid, var også en sterk motstander av jødernes rett til å få tillatelse til å slakte dyrene etter jødiske ritualer for å få tilgang på koscher.³⁷¹ Hunseid ble i 1940 medlem av NS. Vi skal i det følgende se om dette gikk frem av *Bygdenes Blad*.

I dette kapittelet skal vi se nærmere på hvilket forhold *Bygdenes Blad* hadde til den nasjonalsosialistiske bevegelse og jødene i perioden 1936 til 1940 og 1940 til 1942. I Vestfold fylke var jordbruket en sentral næringsvei i mellomkrigstiden, og den jødiske familien Sachnowitz oppkjøp av gårdsbruket Gjein i Stokke ble brukt som et eksempel i NS propagandaen ovenfor norske bønder. Avisen utkom første gang på et tidspunkt der nasjonalsosialismen har hatt makten i Tyskland i nærmere tre år.

En gjennomgang av avisen i perioden 1936 til 1940 gir ingen indikasjoner på at avisen fremmet antisemittiske synspunkter. Avisen var en borgerlig avis, som på tross av kriseforliket med Arbeiderpartiet, var skeptiske til sosialistenes agenda. Avisen advarte mot sosialismen og argumenterer for nasjonal enhet: "Vi setter et nasjonalt frihetssamfund op mot et klassesamfund, det vi frykter gjennom et sosialistisk flertall".³⁷² Avisen var også opptatt av Trotskis opphold i Norge og fordømte denne i sterke ordelag, men hans jødiske bakgrunn var aldri et argument.³⁷³

³⁶⁹ Se f. eks annonse i *Bygdenes Blad* 5. desember 1938

³⁷⁰ *Dag og Tid*: 23. oktober 2009: *Bonden og Jøden*

³⁷¹ *Ibid.*

³⁷² *Bygdenes blad*: 15. oktober 1936: *For eller imot Sosialisme*

³⁷³ *Bygdenes blad*: 3. september 1936: *Norge skal styres av Nordmenn*, 10. september 1936: *Trotsky og venstrepressen* og 20. september 1936: *Unge sovjetmennesker kan ikke være religiøse*

Bygdenes Blad fremsto også under valget i 1936, der det støtte Bondepartiet, som kritisk til NS. De to partiene hadde tidligere stått hverandre nært politisk, og Bondepartiet var også opptatt av nasjonal enhet. I programmet fra 1936 heter det:

Landets fremtid og vår folkelykke er uløselig knyttet sammen med en utvikling som er grunnlagt og bygget på nasjonal og kristelig grunn, på folkefrihet og folkestyre, på et sterkt rettssamfunn, økonomisk samarbeid og sosial rettferdighet.³⁷⁴

NS ble betraktet som en trussel mot borgelig flertall, noe som kunne bane veien for et sosialistisk flertall og ” de samfunnstilstander NS synes å ønske seg”.³⁷⁵ Bondepartiet ble fremhevet om forsvarene av demokratiet mot to ytterligheter, Arbeiderpartiet og NS. Selv om avisen trakk frem drap på prester i Spania under borgerkrigen, så ble ikke General Francos side forsvart.³⁷⁶ NS ble beskyldt for å ville provosere frem politisk uro som kunne fremprovosere et diktatur. *Bygdenes Blad* var som Høyre og Venstre organer opptatt av folkestyret og parlamentarismen, i motsetning til diktaturet. Avisen kritiserte også sosialistenes ensidige kritikk av Adolf Hitler og unnfalighet i forhold til Sovjet,³⁷⁷ noe som var felles med *Tønsbergs Blad*, *Sandefjords Blad* og *Jarlsbergs og Larviks Amtstidende*. Videre var det åpenbart for avisen at marxismen vil bety en slutt for den frie bonden.³⁷⁸ Denne negative holdningen til arbeiderbevegelsen holdt seg ut tiåret.³⁷⁹ På anklager om å være fascistisk understreket det at de var mot diktatur, om det er i Russland, Tyskland og Italia.³⁸⁰

Bondepartiets program hadde også oppslutning i Fedrelandslaget. I en tale i Larvik i 1936 gikk Fedrelandslagets generalsekretær Holger Ursin inn for å gi sin stemme til Bondepartiet på bakgrunn av samarbeidets nødvendighet og Arbeiderpartiets manglende evne til å forvare landet.³⁸¹

Bygdenes Blad hadde en klar nasjonal og antimarxistisk profil i perioden 1936 til 1940, men i motsetning til NS baserte de sin motstand på demokratiske prinsipper. Det var gjennom

³⁷⁴ Bondepartiets valgprogram fra 1936 trykket i *Bygdenes Blad* 2. juli 1936

³⁷⁵ *Bygdenes Blad*: 27. august 1936: *NS og valget*

³⁷⁶ *Bygdenes blad*: 13. august 1936. *Valgets realitet*

³⁷⁷ *Bygdenes Blad*: 9. juli 1937: *Liv og Lære*

³⁷⁸ *Bygdenes Blad*: 6. august 1936: *Mellbye hyllet av 10 000 bygdeungdommer*

³⁷⁹ Se f. eks *Bygdenes Blad*: 16. januar 1938, *Frihet og frivillighet* og 21. oktober 1939, *Sosialisme og frihet*

³⁸⁰ *Bygdenes Blad*: 27. juli 1938; ”*Fascister!*”

³⁸¹ *Bygdenes Blad*: 3. september 1936: *Bondereisningens åndsideo*

folkestyre at nasjonen skulle vernes. Det ble som nevnt skrevet lite om Tyskland og annen utenrikspolitikk i avisen, men i desember 1936 var det et lengre reisebrev av en J.M. Lund fra Norsk bondeungdom som har vært på studietur til Tyskland. Der hadde de studert tysk jordbruk, observert arbeidstjenesten og besøkt bondemøtet i Gesslar. Her ble det i positive vendinger skrevet om den nye tyske bondestanden stilling i Tyskland, om enheten mellom små og store bønder og om Görings hyllest til bondestandens betydning i Tyskland.³⁸² Samme dag trykkes en liten artikkel under overskriften ”*Bondereisningens åndsidee*” som fremhever noen av de samme poengene som bondemøtet i Gesslar;” ...bondens norske tradisjoner, mål og lynde gir ham et moralsk overtak over de andre samfundsklasser”.³⁸³

Den tyske politikken ovenfor jødene ble i liten grad omtalt av *Bygdenes Blad* i perioden 1936 til 1940, men krystallnatten ble omtalt med ordene ” affæren vil ikke bli uten følger for Tyskland. En verden står nå i avsky og sorg”.³⁸⁴ Men avisen var lite villig til å ta imot flyktninger. Under overskriften ”*vern vår folkestamme*” kritiserte avisen sentralpasskontorets velvilje ovenfor ”mellomeuropeiske sosialist- kommunistiske individer”.³⁸⁵ Den norske staten ble beskyldt for å åpne opp for en fremmedinvasjon og bidra til økt arbeidsledighet bl.a. i Nord- Norge. Kommentaren avsluttes med ” vern om vår folkestamme”. I en ny leder på nyåret 1939 stilte avisen seg negativ til å ta imot flyktninger fra Tyskland. Det må være tale om jødiske flyktninger gjennom Nansenhjelpen, men dette påpekes ikke.³⁸⁶ Argumentet er at Norge har nok med å hjelpe sine egne og derfor ikke har behov for ”fremmede”.

En overvekt av artiklene omhandlet jordbruk, husdyrhold og skogsdrift i perioden 1936 til 1940. Etter 1940 fortsatte avisen å komme ut, og konsentrerte seg fortsatt om spørsmål knyttet til jordbruket. I juli 1941 kom som en følge av Tyskland angrep på Sovjet, spørsmålet om kampen mot bolsjevismen opp. *Bygdenes Blad*, hadde som andre borgelige aviser, vært kritisk til Sovjetunionen og kommunismen før 1940. I et innlegg av NS-landsleder Steinar Klevar ble det stilt et ultimatum til bøndene, enten er du for eller imot bolsjevismen.³⁸⁷ Han fikk 1940 i oppgave av Vidkun Quisling å bygge partiet. Han hadde fulgt med partiet siden 1933 og drivkraften var antikommunismen. Dette var den samme Steinar Klevar som reddet sin

³⁸² *Bygdenes Blad*: 17. desember 1936: *Norsk bondeungdom på studieferd*

³⁸³ Ibid.

³⁸⁴ *Bygdenes Blad*: 16. november 1938: *Jødepogromene*

³⁸⁵ *Bygdenes Blad*: 20. november 1938: *Vern vår folkestamme*

³⁸⁶ *Bygdenes Blad*: 6. januar 1939: *Flyktingene*

³⁸⁷ *Bygdenes Blad*: 4. juli 1941: *For eller imot Bolsjevismen*

jødiske venn Abram Ramson fra deportasjonen.³⁸⁸ Han ble en omstridt skikkelse i NS som arbeidet hardt for norske næringsinteresser ovenfor de tyske okkupantene.³⁸⁹ I appellen fra juli 1941 advarte han norske bønder mot den faren bolsjevismen utgjør. En ideologi som han hevdet hadde ødelagt bondestanden i Russland. En ideologi som var en del av en jødisk verdensomspeilende sammensvergelse i hans øyne.³⁹⁰

Samme måned ble avisens lesere informert om NS sin kamp mot sovjetisk innflytelse i Norge. Her legges skylden på verdenskrigen på jødene og den internasjonale jødedommen. Ingen måtte være i tvil om hvor nordmannen skulle være i dette gigantiske oppgjøret: ”De stater som har sjaltet ut jødene, og knust jødernes makt innen sine grenser og avskaffet gullet som verdimåler, samt de antikommunistiske og antijødiske nasjonale bevegelser i hvert land”.³⁹¹

Innmarsjen i Sovjet medførte en hyppigere antijødisk propaganda i avisene, så også i *Bygdenes Blad*. Den tidligere antikommunismen avisen uttrykte før 1940, ble nå koblet sammen med antisemittisme.

4.10 Leserbreve 1933-1940

Leserbreve ble trykt i varierende grad i lokalavisene og var i perioder helt fraværende. De fleste leserbrevene angikk lokale forhold som skoler, veier og andre kommunale forhold. Men enkelte kommenterte nasjonale eller internasjonale forhold, også jødene og deres situasjon. Det var et mindre antall som uttrykte antisemittiske holdninger.

I forbindelse med at *Østlandsposten* skrev om det økte presset mot jøder og de første jødiske flyktningene som ankom Frankrike, så trykket avisen i 1933 et leserinnlegg som advarte mot å ta i mot jødiske flyktninger.³⁹² I følge innsenderen hadde Norge fått henvendelser fra jøder som vil etablere seg i Nord-Norge og investere der. Dette advares det mot på bakgrunn av en påstand om hvilken stor innflytelse jødene hadde i tysk forretningsliv: ”En eventuell jødeinflasjon i vår tid vil ta arbeide og plassen op for landets egne borgere med tid og

³⁸⁸ *Quislings jøde*: <http://www.hvitebusser.no/Webdesk/netblast/pages/index.html?id=105436> :Lest 20. april 2010. Steinar Klevar ble skutt og drept av en tysk vaktpost 3. mars 1945.

³⁸⁹ Ibid.

³⁹⁰ *Bygdenes blad*: 4.juli 1941: *Dramaet bak piggråd og Bajonetter*

³⁹¹ *Bygdenes blad*: 8. juli 1941: *Nasjonal Samlings uophørlige kamp mot marxismen og den sovjet-russiske innflytelse i Norge*

³⁹² *Østlandsposten*: 10. april 1933: *Skal også Norge får sitt jødeproblem.*

stunde”.³⁹³ Videre dukker påstanden om at Norge hadde en jødisk befolkning på 10 000 opp. Dette var et tall som gikk igjen i løpet av 1930-årene. Innlegget avsluttes med at de tyske jøder måtte få et høflig avslag på sin henvendelse om opphold i landet.

I juli 1934 ble det trykket et avisinnlegg i *Tønsbergs Blads* spalte ”Ordet fritt” som tok opp forholdene i Tyskland dette året. En Asmund Brynildsen fra Tjøme følte avsky over det som skjedde i Tyskland. Samtidig var han urolig over at de som kritiserte det som foregikk i Russland, ikke kunne gjennomskue det som skjedde i Tyskland. I dette innlegget lå en kritikk av *Tønsbergs Blad* som slapp til artikler der forfatterne åpenbart hadde sympatier med deler av nazismen, og som derfor lukket øynene for overgrep mot mennesker.³⁹⁴

I 1938 gikk det en interessant debatt i *Jarlsberg og Larviks Amtstidendes* leserpalte ”Postkassen.” Bakgrunnen var at det i Larviks Høyere skole skulle være lærere som hadde tatt politisk stilling. Ut ifra det som ble skrevet, kan det se ut til at det har vært ytret kritiske kommentarer til det som skjedde i Tyskland. Debatten omhandlet i hvilken grad lærere og lektorer kunne komme med politiske ytringer i klasserommet. En av de som sendte inn et innlegg var åpenbart overbevist om jødernes negative innflytelse på det tyske samfunnet. Han eller hun skrev under navnet ”Eldre Årgang” at de lærere som kritiserte Hitler også må ta opp ”den råttenskap” som hersket før ham.³⁹⁵ Videre hevdes det at jødene kontrollerte alle aviser, fagforeninger, var ledene i korrupsjonen i samfunnet og at ”de stakkars jødene krafset til seg på alle kanter og utsuget nasjonen i inflasjonstiden”.³⁹⁶ Det kom intet direkte motsvar på disse antisemittiske utsagnene, men en Adler Wolf skrev at det er en læreres plikt å være kritiske til antidemokratiske samfunnsstrømninger og at det aldri har vært tilfelle at elever har blitt påtvunget et bestemt politisk syn.³⁹⁷ En ”gymnasiast” mente at det ikke var politisk agitasjon å ta avstand fra jødeforfølgelsen.³⁹⁸ Majoriteten i av de som skrev mente altså at det var riktig å kunne påpeke faren ved totalitære styreformers.

I etterkant av Krystallnatten sendte en leser inn et brev til redaksjonen i *Tønsbergs Blad* som ble trykket i spalten ”Brev til TB”. Under overskriften ”Jødeforfølgelsen” fordømte innsenderen jødeforfølgelsene i Tyskland, som ”de jødisk-russiske pogromer mot kareler og

³⁹³ *Østlandsposten*: 10. april 1933: *Skal også Norge får sitt jødeproblem.*

³⁹⁴ *Tønsbergs Blad*: 11. juli 1934: *Hitlers bål og tilfellet Hitler*

³⁹⁵ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 25. november 1938: *Politikk i skolen*

³⁹⁶ *Ibid.*

³⁹⁷ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 2. desember 1938: *Politikk i den høyere skole*

³⁹⁸ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 30. november 1938: *Politisk agitasjon*

ingermannlender”.³⁹⁹ Innsenderen mente at det ikke alltid var jødene skyld at de ble forfulgt, fordømte all form for blodsutgytelser og påpekte at ingen land ville ta imot jødiske flyktninger. For innsenderen var svaret på ”jødeproblemet” at jødene som andre folkeslag dannet en egen stat.

I *Østlandsposten* skrev en leser i 1938 under spalten ”*Fritt Forum*” under signaturet ”S.O.” et leserinnlegg med tittelen ”*Rasehat*” der poenget var at dette er en bakterie som måtte isoleres. Avsenderen kjente selv ikke en jøde, men hadde hørt av en bekjent at ”dei var likeso hyggelege i omgang med andre”.⁴⁰⁰ Innsenderen beklaget at rasehatet fra det tredje riket også fant gjenklang i Norge, og at alle nasjoner hadde gode og dårlige individer uanhengig av rase.

Etter hvert som forfølgelsen mot jødene bredde om seg, så økte også antallet flyktninger til Norge, på tross av regjeringens bestrebelser med å begrense innvandringen. I Tønsberg ble det bestemt at et antall flyktninger fra Tsjekkoslovakia skulle få opphold i 1939. I et leserinnlegg fra en ”*en som har vært arbeidsledig i lengre tid*” utrykte stor skepsis. Innsenderen mente at ”en fikk leve og innordne seg de forhold som blir budt en, selv om skoen trykker”. Han var videre bekymret for at det skulle bli en belastning for byen.⁴⁰¹

I et annet innlegg ble det foreslått at de jødiske flyktningene skulle dra til Sovjetunionen som garanterer dem asylrett.⁴⁰² Det ble henvist til det jødiske området og republikken Birobirdjan langt øst i Sovjetunionen. Den jødiske utenriksministeren Litvinov-Finckelstein ble oppfordret til å yte en innsats for sine rasefeller som hadde gitt sovjetstaten så mye penger gjennom årene. Innlegget var et svar på en henvendelse fra ”ABC” som spurte om hvor de jødiske flyktningene skulle ta veien. Det ser ut til at reaksjonen i *Tønsbergs Blad* var et svar på dette. I samme utgave hadde ”*nasjonalist*” et kraftig innlegg.⁴⁰³ Han mente Norge hadde nok med sine egne arbeidsløse og ikke burde sende penger til ”jøder og tsjekkere, til kina og Spania og andre land og fremmede folkeslag som slåss innbyrdes eller mot hverandre”.⁴⁰⁴ Videre betegnet han Norge som en skraphaug som andre kastet avfallet sitt på, mange av disse politiske forbrytere.

³⁹⁹ *Tønsbergs Blad*: 16. november 1938: *Jødeforfølgelsene*

⁴⁰⁰ *Østlandsposten*: 15. desember 1938: *Rasehat*

⁴⁰¹ *Tønsbergs Blad*: 31. januar 1939: *Tsjekkoslovakiske flyktninger til Tønsberg*

⁴⁰² *Tønsberg Blad*: 6. februar 1939: *Hvorfor tar ikke sovjet imot flyktningene*

⁴⁰³ *Tønsberg Blad*: 6. februar 1939: *Fremmedinvasjon*

⁴⁰⁴ *Ibid.*

4.11 Pressen under hakekorsflagget og solkorset

Når de tyske troppene etter hvert kontrollerte landet, ble pressen i stadig større grad forsøkt kontrollert av de nye makthaverne. Avisene skulle nå påvirke opinionen i retning av den nasjonalsosialistiske ideologi. NS spilte en viktig rolle i dette arbeidet. Denne nye situasjonen førte også til at måten jødene ble omtalt på i media ble endret, spesielt etter invasjonen av Russland 22. juni 1941. Det første krigsåret var kritikken av Sovjetunionen lite fremtredende på grunn av pakten mellom Tyskland og Sovjetunionen fra 1939. Da bruddet var et faktum etter Tysklands angrep, så økte den verbale propagandaen mot bolsjevismen. Jødene knyttes igjen stadig tettere til denne politiske bevegelsen. I forbindelse med angrepet på Sovjetunionen ble det hevdet i en rekke Vestfoldaviser at dette felttoget skulle gjøre slutt på de russiske redsler i *det "jøde- bolsjevikiske" imperiet*.

Ingeniør Andreas Nybø fra Stokke fungerte som statens presseleder i Vestfold. Han hadde en krevende jobb med å få avisene til å skrive i den nye tids ånd.⁴⁰⁵ Han holdt i 1942 et foredrag i Andebu rådhus kalt *"Jødedommen"* som advarte mot at norske jøder overtok den norske bondens jord, med referanse til Sachnowitz familiens oppkjøp av en bondegård i nabokommunen Stokke.⁴⁰⁶ Under dette foredraget, som trakk 32 tilhørere, presenterte Nybø *"jødenes jord- og pengepolitikk fra Moses frem til nutiden."* Lokallaget omtalte møtet som en stor suksess.⁴⁰⁷

Under okkupasjonen ble det innført sensur, og avisens innhold ble kontrollert av de nye makthaverne. Dette medførte at den antisemittiske propagandaen dukket opp i samtlige avisers spalter. *Bygdenes Blad* under NS er omtalt tidligere.

4.12 Vestfold Presse

Venstreavisen *Vestfold Presse* fungerte etter 11. november 1940, til den ble lagt ned juli 1942, som organ for NS i fylket. Her gikk partiet til angrep på kommunister og jøder, og talte varmt for Regiment Nordland som skulle fremme Norges sak i Europa mot "snyltetilværelsens forkjempere".⁴⁰⁸ Den utgav artikler fra Østfronten og om frontkjempere i den norske legion, som bl.a. innrømmet drap på jøder.⁴⁰⁹ Avisen var til god hjelp for NS i partiets antisemittiske

⁴⁰⁵ Tollnes, Ivar: *Avis og Avisfolk i Vestfold*, side 82

⁴⁰⁶ Christophersen, Egil: *Vestfold i Krig*, side 148

⁴⁰⁷ Ibid.

⁴⁰⁸ *Vestfold Presse*: 17. januar 1941: *Regiment Nordland - Ungdommen marsjerer opp*

⁴⁰⁹ *Vestfold Presse*: 10. januar 1942

offensiv, men også i de øvrige lokalavisene økte angrepene på jødene etter invasjonen av Sovjetunionen i juni 1941. Det som kjennetegnet avisen var at den i større grad konsentrerte seg om det rent ideologiske. Fra sommeren 1941 forsøkte avisen å rekruttere til kamp mot ”de jødiske og bolsjevikiske bødler i Moskva” til vern for den norske rasen.⁴¹⁰ Avisen fokuserte gjentatte ganger på kampen som den mente sto mellom de kapitalistiske og kommunistiske landene, som sammen med internasjonal jødedommen ønsket å ødelegge de stater ”som har sjaltet ut jødene, og knuste jødernes makt innen sine grenser og avskaffet gullet som verdimål”.⁴¹¹ Dette passet godt sammen med NS sin vektlegging av ”kristne verdier” som nettopp understreket avskaffelsen av den materialistiske livsoppfatningen som i følge partiet ødela menneskene og nasjonen.⁴¹² Når avisen gikk mot nedleggelse, så var NS i konflikt med majoriteten av kirkens medlemmer. Samme dag som en oppfordring fra lojale prester til kirkene og menighetene trykkes,⁴¹³ hadde avisens forside overskriften ”*Europa vil kvitte seg med Plutokrati og jødevelde*” av minister Gulbrand Lunde.⁴¹⁴ Han omkom i en ulykke da jødeforfølgelsen i Norge startet for alvor senere dette året.

Angrepene mot jødene ble tydeligere etter at krigen mot Sovjetunionen startet i juni 1941, en krig de beskyldte jødene for å ha satt i gang.⁴¹⁵ Selv om jødernes negative påvirkning ble omtalt tidligere, som i ett innlegg av ”*nasjonalist*” som beskrev det han betraktet som problemene som rammet land der jødiske flyktninger fra Tyskland satte sin fot.⁴¹⁶

Avisen gjenspeilet NS antibolsjevisme og antisemittiske under krigen. Den angrep jødene gjentatte ganger og knytter folkegruppen til bolsjevismen som i artiklene er synonymt med vold, sult og terror. Selv om avisen ikke lenger kom ut høsten 1942, hadde den i lang tid fått spre sitt antisemittiske budskap.

Det er i *Vestfold presse* vi finner en artikkel fra februar 1942 med et utdrag skrevet en norsk Wiking-frivillig som dro gjennom Lemberg -området på vei Østover: ”Et sted fikk vi tak i 12 jøder som vi satte til å arbeide for oss. Dårligere arbeidere har jeg aldri sett. Det viste seg

⁴¹⁰ *Vestfold Presse*: 9. august 1941: *Med Finnland for Norge*

⁴¹¹ *Vestfold Presse*: 3. juli 1941: *Oppmarsj mot Bolsjevismen*

⁴¹² *Vestfold Presse*: 24. januar 1941: *Kristendommens grunnverdier skal vernes*

⁴¹³ *Vestfold Presse*: 4. juli 1942: *Til våre kirkes prester og menigheter*

⁴¹⁴ *Ibid.*

⁴¹⁵ *Vestfold presse*: 4. juni 1941: Minister Gulbrand Lunde hevdet der at ”Det var jødene i England, Sovjet og Amerika som tente verdensbrannen”.

⁴¹⁶ *Vestfold Presse*: 15. januar 1941: *Jødene på flukt*

etterpå at samtlige 12 var mordere. Det ble holdt standrett og gjort kort prosess med dem”.⁴¹⁷ Dette sitatet vitner om at noen norske frontkjempere ikke kan ha vært helt ukjent med folkemordet på jødene.

4.13 Lokalavisene om jødene under nazismen og Nasjonal Samling

I *Østlandsposten*, som på 1930-tallet hadde inntatt en svært kritisk holdning til jødeforfølgelsen, var det nå en ny tone. Men det var langt mellom de antijødiske utfallene. I 1941 økte angrepene mot jødene i forbindelse med invasjonen av Russland, noe oppslagene i pressen viser. Jødene settes i sammenheng med marxisme og sovjetunionen. I *Sandefjords Blad* kort tid etter at angrepet på Sovjetunionen lød følgende erklæring:

kampen står mellom den internasjonale jødedommen og de stater som har sjaltet ut jødene, og knust jødernes makt innen sine grenser og avskaffet gullet som verdimåler, samt de antikommunistiske og antijødiske Nasjonale Bevegelser i hvert land.⁴¹⁸

Gjennom en rekke artikler kom dette synet til å bli presentert leserne av samtlige legale aviser. I juli 1941 var avisene opptatt av krigen på Østfronten og vervingen til den Norske Legion. Først den 24. juli trykkes det en artikkel med tittelen ”*De russisk redsler*” der det ble advart mot ”jødeinfiserte og bolsjeviktilbedende” krefter som ville undergrave ”vårt land.” Om årsaken til at verden ikke hadde oppfattet omfanget av de kommunistiske redselsgjerninger skrev *Østlandsposten*:

Det kom nemlig av at jødene hersket i Sovjetunionen, jødene behersket verdenspressen og forlagene, og jødene behersket de politiske partier og de fleste land- Hertil kommer at jødene behersket de politiske partier i de fleste land. Hertil kommer at jødene gjennom sine lånetransaksjoner øvet sterk innflytelse i enkelte av de såkalte ”demokratiske” staters regjeringer. Derfor kom aldri den virkelige sannhet om det bolsjevikiske helvete frem til massene. Jødene satt i Moskva, Wien, Prag, Pari, London og New York, og det var et særdeles godt samarbeid mellom disse sentra. Det fikk nok det anti-jødiske Tyskland føle.⁴¹⁹

Høsten 1941 trykkes en skildring fra kampene på Østfronten skrevet av den frivillige frontkjemperen Per Kjølnner fra Tønsberg.⁴²⁰ Han beskrev de tøffe forholdene og at de måtte slåss mot en sovjetisk krigsmaskin som er utstyrt med ”amerikansk – jødisk” krigsutstyr. Han erklærte i samme artikkel at ”han hatet jøder,” selv om han understreket at det var brutalt å si

⁴¹⁷ Dette utdraget er hentet fra en kronikk i Aftenposten 23.11.04 om hva norske frontkjempere visste om folkemordet på jøder og andre på Østfronten: <http://www.aftenposten.no/meninger/kronikker/article917384.ece> Lest: 21.april 2010

⁴¹⁸ *Sandefjords Blad*: 2. juli 1941: *Nasjonal Samlings uophørlige kamp mot marxismen og den sovjet- russiske innflytelse i Norge*

⁴¹⁹ *Østlandsposten*: 24. juli 1941: *De russisk redsler*

⁴²⁰ *Tønsbergs Blad*: 7. november 1941: *Per Kjølnner forteller om kampene i Russland*

at han hatet noen.⁴²¹ I 1941 var det en rekke andre artikler som angrep jødene. I mai skrev avisen om forholdet mellom kristendommen og jødedommen som noe uforenelig med henvisninger til Jesus og Martin Luther.⁴²² I to artikler ble jødenes ”jødefinans” angrepet og de beskyldes for å stå bak verdenskrigen.⁴²³

Det var tilsvarende artikler i samtlige aviser som hadde det samme budskapet. Jødene ble nå, som i 1920-årene, knyttet til Sovjetunionen og trusselen fra Øst. Mot sommeren 1942 økte intensiviteten i den negative omtalen av jødedommen, og NS sitt medansvar viser seg i det som ble uttalt fra ledende hold i partiet frem mot årsskiftet.⁴²⁴ Opinionsen skulle forberedes, eller pasifiseres, før jødeaksjonen. Høsten 1942, når arrestasjonene fant sted, var det merkelig lite om jødene i avisens spalter. Stillheten kan tyde på at myndigheten ikke ønsket å skape oppstyr rundt dette. De ønsket ikke å vekke opinionens vrede gjennom harde angrep på jødene som kunne provosere naboer og venner unødige.⁴²⁵ Stillheten kan også være et tegn på det var et ønske om ikke å skape unødvendig spekulasjon rundt hva som ville skje med de arresterte jødene. På lederplass fokuseres det på hvordan en skal utnytte knappe ressurser som mat og strøm.

Den 28. oktober ble den nye loven om inndraing av formue som tilhører jøder offentliggjort i avisene.⁴²⁶ Og det ble proklamert at ”jødeplutokratiets drøm i Europa er slutt” en måned senere.⁴²⁷ På dette tidspunktet var mange av de okkuperte landene rensket for jøder og flertallet av de som fortsatt levde satt i konsentrasjonsleire. Et lite antall som hadde kommet seg unna, oppholdt seg i dekning takket være modige medmennesker. Etter desember 1942 var pressen full av angrep på jødene. Det gjaldt nå å rettferdiggjøre aksjonen ovenfor jødene, som også innen NS hadde hatt sine motstandere. Enkelte hevdet at det skadet partiet og Vidkun Quislings styre.⁴²⁸

Pressens redaksjoner ble kontrollert av NS og lojale redaktører var å foretrekke. I *Tønsbergs Blad* hadde NS fra mars 1942 en lojal medspiller i redaktør Halvor Nygård. I rettsoppgjøret

⁴²¹ *Tønsbergs Blad*: 7. november 1941: *Per Kjølnert forteller om kampene i Russland*

⁴²² *Tønsbergs Blad*: 20. mai 1942: *Kristendom og jødedom – like uforenelig som ild og vann*

⁴²³ *Tønsbergs Blad*: 9. juli 1941: *Kapitalismen og bolsjevismen forenes – Jødefinansen har kastet masken* og 20. desember 1941: *Jødene står bak*

⁴²⁴ Mendelsohn, Oskar: *Jødene i Norge gjennom 300 år*, bind 2, side 218-219

⁴²⁵ Mendelsohn, Oskar, *Jødene i Norge gjennom 300 år*, bind 2, side 221

⁴²⁶ Se annonse i f. eks *Østlandsposten*: 28. oktober 1942

⁴²⁷ *Østlandsposten*: 2. desember 1942: *Jødeplutokratiets drøm i Europa er slutt*

⁴²⁸ Mendelsohn, Oskar: *Jødene i Norge gjennom 300 år*, bind 2, side 221

etter krigen ble det fremlagt 114 artikler der han agiterte mot hjemmefronten og London-regjeringen, i tillegg til at han propaganderte for NS.⁴²⁹ Han satt med ansvaret når avisen den 24. oktober angrep jødene på lederplass i *Tønsbergs Blad*.⁴³⁰ Med henvisning til mordet på en norsk politimann dagen før så tas ”jødeproblemet” og ”jødefaren” opp. Her anklages jødene for ikke å anerkjenne noen land eller lover foruten sine egne. Videre gjengangeren om at de har kastet verden ut i krig og styrer Sovjetunionen.⁴³¹ Den 26. oktober, da aksjonen mot jødene var igangsatt, så refererte avisen en tale av minister Fuglesang som uttalte at ” i dag begynner jødernes tak å glippe”.⁴³² Sluttkampen med jødedommen hadde i NS sine øyne startet.

I 1943 var den jødiske befolkning i Norge enten drept, på flukt og noen få fengslet i Norge. Men angrepene på jødene fortsatte. I *Tønsbergs Blad* var det flere antisemittiske artikler høsten 1943. En av artiklene fokuserer på jødernes makt i Skandinavia,⁴³³ med fokus på Sverige der de ennå ikke hadde vært utsatt for aksjoner. Noe de heldigvis unngikk. En annen så på den påståtte sammenhengen mellom ”jødenes verdensherredømme” og kapitalismen og bolsjevisme.⁴³⁴ En tale av Hirdsjef Møyland som angrep jødernes forsøk på raseblanding ble også publisert.⁴³⁵ Han påpekte at Norge nå var et land med et rasemessig homogent folk. Jødeaksjonen må ha vært svært vellykket i hans øyne.

4.14 Oppsummering

Selv om antisemittiske holdninger ofte kom til uttrykk i mellomkrigstiden, hadde den avtatt mot slutten av 30- årene, parallelt med at undertrykkelsen av jødene i Tyskland økte. I Vestfold kom pressen allment inn under tysk sensur etter 1940 og *Vestfold Presse* var i perioden november 1940 til juli 1942 et rent NS organ.

Når *Vestfold Arbeiderblad* skrev om jødiske intellektuelle som begikk selvmord i 1933, så finner en ikke tilsvarende rapporter i *Tønsbergs Blad*. Denne og de andre høyreavisene var avventende til den nasjonalsosialistiske revolusjon i Tyskland. Men dette betyr ikke at avisen stilte seg støttende til de nye tilstandene i Tyskland. Gjennom en rekke artikler i 1932 og 1933

⁴²⁹ *Vestfold Arbeiderblad*: 19. september 1946: *Nygård gjorde Tønsbergs blad til en av de verste nazi -aviser*

⁴³⁰ *Tønsbergs Blad*: 24. oktober 1942: *Alltid jøder – overalt jøder*

⁴³¹ Ibid.

⁴³² *Tønsbergs Blad*: 26. oktober 1942: ”*Det er sluttkampen mellom jødene og det germansk-nordiske livssyn vi ser*”

⁴³³ *Tønsbergs Blad*: 13. november 1943: *Jødene i Skandinavia*

⁴³⁴ *Tønsbergs Blad*: 4. november 1943: *Jødene*

⁴³⁵ *Tønsbergs Blad*: 18. oktober 1943: *Jødernes våpen er raseblanding, bolsjevisme og storkapitalisme*

uttrykte avisen bekymring for urolighetene i landet og parlamentarismens fall. Gjennom venstreavisen *Østlandspostens* artikler vet vi at nyhetene om forfølgelsen av jødene i Tyskland nådde Norge i løpet av nazistenes første tid ved makten. Men *Jarlsberg og Larviks Amtstidende* gikk langt i å forsvare nazistenes boikott av jødene og hevdet at ”jødekapitalen” hadde fremprovosert det helle.⁴³⁶

Den borgerlige pressen var i starten positive til fascismen som en motvekt til kommunismen. I 1925 skrev *Tønsbergs Blad* at ”det er Mussolini som har reddet Europa og Amerika fra kommunismens første stormløp”.⁴³⁷ Men selv om den borgerlige pressen i begynnelsen så positivt på de fascistiske bevegelsene i Europa og organisasjoner som Samfundshjelpen, Samfundsvernet og Fædrelandslaget i Norge, så blir arbeiderpressens beskyldninger om at de omfavnet nazismen, en sterk overdrivelse. Høyre avviste fra starten av et samarbeid med NS og støttet ikke jødeforfølgelsen etter 1933, selv om dette ikke på påvirket synet på flyktninger i nevneverdig grad. Men i 1930-årene var det vanskelig å legge de store ideologiske stridsspørsmålene fra 1920-årene bak seg. Derfor fremstår vestfoldpressen som politisk splittet da landet angripes den 9. april 1940.

Den sionistiske bevegelse og koloniseringen av Palestina møtte sympati og beundring. Moderniseringen av landområdene påpekes. For kristne hadde dessuten mange av plassene viktig symbolsk betydning. Men det ble også fokusert på at dette skapte konflikter med den ”arabiske” lokalbefolkningen. Palestina fremsto som en mulig løsning på ”jødeproblemet”.

Etter den tyske okkupasjonen økte de antisemittiske angrepene. Men innebar denne propagandaen noen vesentlig nye ideer? Den forsterket båndene mellom jødedommen og kommunismen i sterkere grad en tidligere, men som vi har sett, så var ikke denne koblingen ukjent i perioden frem til 1933. I 1920-årene ble kommunismen beskrevet som den store faren mot det norske borgerlige demokratiet, og jødene ble omtalt som sentrale på venstresiden ute i Europa. Denne frykten for venstresiden var det største argumentet mot å ta imot jødiske flyktninger, de var synonymt med sosialister eller kommunister, oppfattet som terrorister.

Etter 1933 fortsatte den borgerlige pressen de harde angrepene på kommunistene, selv etter at arbeiderpartiet ble reformistisk. Partiet ble beskyldt for å løpe Moskvas ærende, mane til

⁴³⁶ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 20. mai 1933: *For eller imot Jødene*

⁴³⁷ *Tønsbergs Blad*: 3. oktober 1925: *Den italienske fascismens seiersgang*

borgerkrig og være unasjonale i sin holdning til forsvaret. Så sent som i mai 1939 beskyldte en Bernhard Balsmo den norske marxistregjering for å ligge under den russiske jernklo, og at de dermed er ute av stand til å beskytte norske borgere og konstitusjonen.⁴³⁸ Dette var tanker som var fremtredende i høyrepressen. Dette var tydelig ved Hitlers maktovertagelse, borgerkrigen i Spania og Finlands kamp- at kommunismen var den største trusselen.

Når denne frykten ble koblet til jødene fikk den et farlig innhold, et innhold som ville være med på å bestemme skjebnen til jødene i Vestfold. Selv om pressen tok avstand fra forfølgelsen etter 1935, la de premissene for det ved og fortsatt mistenkeliggjøre jødene. Det var den samme propagandaen som kom tilbake i 1941. Jødene var igjen marxistene eller kapitalistene som truet med sin usiviliserte terror, og i spissen står den jødiske eliten som styrer både Moskva, London og Washington. Det var kjente beskyldninger. Men i motsetning til 1920-30 årenes fryktinngytende beskrivelser som skulle skremme leserne fra å stemme sosialistisk, hadde nazistene et program for å utrydde denne jødisk-marxistiske trusselen. *Tønsbergs Blad* og de andre avisene inneholder i årene 1941-45 nekrologer over unge vestfoldinger som trodde på denne propagandaen og som falt på Østfronten.⁴³⁹ Noen ble igjen og hjalp til med å renske nærmiljøet for jøder høsten 1942, sammen med personer som ikke delte den nasjonalsosialistiske drømmen eller som gjorde sin jobb som en del av byråkratiet der de var ansatt.

⁴³⁸ *Tønsbergs Blad*: 2. juli 1939: *Norge, Sverige og Finland i den russiske jernklo*

⁴³⁹ Se f. eks *Tønsbergs Blad*: 30. februar 1942: *J.E. Eliason. In memoriam*

Kapittel 5:

Motstand og sympati med nasjonalsosialismen

5.1 Innledning

Dette kapittelet presenterer noen av lokalbefolkningens reaksjoner på nasjonalsosialismen som var den fremste eksponent for antisemittismen i 1930-årene. Som påvist i kapittel 3 og 4 ble det skrevet en hel del om jødene i avisene i Vestfold i perioden 1918-1942. Mange hadde sterke meninger om jødene. Høyrepresen knyttet lenge jødene sammen med de politiske ideologiene marxisme, sosialisme, kommunisme og bolsjevisme, og jødiske flyktninger var ikke uten videre velkomne på tross av økt forfølgelse av folkegruppen i Tyskland etter 1933. Arbeiderpressen ser derimot ut til å ha vært mer vennlig innstilt til å ta i mot jødiske flyktninger.

I kapittelet 3 kom det frem at jødene i fylket fulgte linjen til jødene i store deler av landet, de forholdt seg tause og tok ikke til motmæle i pressen. Men hvordan forholdt resten av befolkningen seg til det som ble omtalt i avisene? I dette kapittelet skal to ulike begivenheter av aktivistisk karakter presenteres - en aksjon mot den tyske nasjonalsosialistiske stat og en antisemittisk kampanje. Begge kan kaste lys over det folkelige engasjementet i forhold til dette temaet.

I Tønsberg var det tydelige politiske og ideologiske motsetninger mellom arbeiderbevegelsen og borgerskapet ved inngangen til 1930-tallet. Ved sitt landsmøte i 1930 hadde Arbeiderpartiet vedtatt et program som ble sett på som svært radikalt av høyresiden.⁴⁴⁰ Historikeren Berge Furre skrev om valgstriden dette året at det ”var truleg den hardaste til da i vårt århundre”⁴⁴¹. Det var listesamarbeid på borgerlig side som ville ha et valg som var for eller imot demokrati og religion.⁴⁴² *Tønsbergs Blad*, *Sandefjords Blad* og *Jarlsbergs og Larviks Amtstidende* var tydelig i sin kritikk av Arbeiderpartiet og gikk ikke av veien for å sammenligne partiets program med forholdene i Sovjetunionen. Når NSDAP festet sitt grep om makten i Tyskland i 1933, ble dette grundig dekket av vestfoldpressen. De borgerlige avisene var av politiske årsaker ikke like bekymret over fengslingen av kommunister og sosialdemokrater som *Vestfold Arbeiderblad* eller *Nybrott*. Det er tydelig at

⁴⁴⁰ Furre, Berge: *Norsk historie 1905 til 1940*, side 210

⁴⁴¹ *Ibid.*: S. 211

⁴⁴² *Ibid.*: S. 212

Arbeiderbevegelsen og Venstres presse i større grad enn den borgerlige pressen gjengav meldinger om restriksjoner mot jødene i Tyskland.

I 1930-årene var det to politiske aksjoner i Tønsberg som kan hjelpe til med å belyse hvordan avisene forholdt seg til nasjonalsosialismen og antisemittismen. Den første var en aksjon mot hakekorsflagget i 1933 og den andre en plakataksjon med antisemittisk budskap i 1938. De to sakene kan gi et bilde av i hvilken grad de ulike politiske miljøene vurderte alvorlighetsgraden av den antisemittiske og antidemokratiske bevegelsen i Tyskland.

5.2 17. mai 1933 - fest med flaggbrenning

Arbeiderbevegelsen så på nasjonalsosialismen som en ideologisk konkurrent og motstander. Dette fikk konsekvenser for synet på det nye nasjonale symbolet for Tyskland, hakekorsflagget. Dette ble et yndet objekt for å markere sin motstand. Den 17. mai 1933 gikk en gruppe demonstranter til aksjon og brant hakekorsflagget utenfor det tyske visekonsulat i Tønsberg, hos konsul Jac. O. Lyngaas.⁴⁴³ Det tyske riksdagsflagget fikk henge i fred. I etterkant av dette oppsto en kraftig ordstrid mellom *Tønsbergs Blad* og *Vestfold Arbeiderblad*, en strid som gir et godt bilde av de politiske motsetningene i perioden. Og det var en særdeles krass ordstrid, der frykten for de kommunistiske strømningene preget den borgerlige pressen. I tillegg ble ordensmakten kritisert for å ha tillatt demonstrasjonene å løpe ut av kontroll. Konsekvensene ble at statspolitiet ble sent til byen og riksadvokaten fikk saken i sine hender.

Tønsbergs Blad var ikke nådig i sin kritikk av det som fant sted i Tønsberg 17. mai 1933. Lokalpolitiet fikk gjennomgå for å ha tillatt en demonstrasjon på nasjonaldagen og den påfølgende flaggbrenningen ”kommunistslyngler” foretok seg rett foran nesen på politiet. Avisen krevde en opprydning i politikorpset og at justisdepartementet kom på banen.⁴⁴⁴ På tross av en viss skepsis til utviklingen i Tyskland, så er frykten for ” de kommunistiske overgrep og voldslyst” gjennomgående i *Tønsbergs Blad*.⁴⁴⁵ Tyskland ble omtalt som en vennligsinnet nasjon og venstresidens jakt etter norske fascister som innbilning. Videre advarte avisen om at en borgerlig motbevegelse mot kommunistisk terror kunne bli nødvendig om ikke myndighetene var i stand til å stoppe ”kommunistisk terror”.⁴⁴⁶ Kritikken mot

⁴⁴³ Davidsen, Øyvind: *Tønsberg Blad - Historie og Forhistorie*, bind 2, side 415

⁴⁴⁴ Leder *Tønsbergs Blad*: 18. mai 1933: *Kommunistenes 17.mai*

⁴⁴⁵ *Tønsbergs Blad*: 20. mai 1933: Politiet har foretatt 2 arrestasjoner i flaggaffæren ved det tyske konsulatet

⁴⁴⁶ *Tønsbergs Blad*: 18. mai 1933: *Kommunistenes 17.mai og Hakekorsflagget*

politiets unnfallenhet i håndteringen av demonstrantene 17. mai 1933 følges opp dagen etter. De hadde ikke vært i stand til å stoppe ugjerningene:

Skal imidlertid Arbeiderpartiet her hjemme legalisere lovbrudd og overfall i den politiske kamp, så må man være klar over at vold alltid avler vold og at ansvaret ligger på Arbeiderpartiet og det alene, om en del av landets samfunnsbevarende borgere skulde ville gjøre forsøk på å gripe til de samme midler i forbitrelse over de kommunistiske overgrep og voldshandlinger, hvis den lovlige ordensmakt ikke med hård hånd slår ned alle terrorlyster hos de revolusjonære parter i vårt land.⁴⁴⁷

Den 20. mai fulgte avisen opp med en artikkel om arrestasjonene. I denne kom det frem et sterkt forsvar for beskyttelsen av det tyske hakekorsflagget som var godkjent som et legalt nasjonalt symbol av det norske utenriksdepartement. Videre at myndighetene måtte sørge for å straffe de ansvarlige for og ”gi Tyskland opreisning for fornærmelsen”.⁴⁴⁸ Arbeiderpressen blir beskyldt for å hylle voksne menns lovbrudd og overfall.⁴⁴⁹ Avisen virket fornøyd da statspolitiet la en demper på demonstrasjonsmøtet til støtte for de arresterte, der de aktive demonstrantene i følge *Tønsbergs Blad* sørget for å ha barn i teten: ”Det er en forholdsvis gammelt og velkjent ledd i deres taktikk”.⁴⁵⁰ Når riksadvokaten fikk ansvaret for den videre rettergang mente redaksjonen at myndighetene hadde tatt ansvar for å avverge denne trussel fra arbeiderbevegelsen.⁴⁵¹

Hakekorssaken viser at *Tønsbergs Blad* og *Sandefjords Blad* gikk langt i å respektere de nye tyske myndighetene som hadde en uttalt antisemittiske politikk. Den mai brakte *Tønsbergs Blads* utsending i Oslo en artikkel med tittelen ”Spørsmål til Hitlers utsending,” der Pressechef Aleksander Bog, som omtaler seg som en nazist, får svare på spørsmål.⁴⁵² I artikkelen benektet Bog at jøder forfølges, og om noen jøder skulle være tatt var det kun fordi de var kommunister. Videre hevdet han at Tyskland nå beskyttet den vestlige sivilisasjon. Han anklager indirekte jødene for å stå bak et politisk kaos ved å hevde at de hadde 25 % av setene i riksdagen, på tross av at de kun utgjorde 1 % av befolkningen. Videre beklaget han seg over at norsk presse er så ukritisk i sin omtale. Han gikk langt i å anklage den internasjonale pressen for å lukke øyne for kommunistisk vold mot nazister. Intervjuet foregikk i ”rolige og behagelige” omgivelser på Frogner, eller sagt med artikkelforfatterens ord; ” Vi drakk altså te

⁴⁴⁷ *Tønsbergs Blad*: 19. mai 1933

⁴⁴⁸ *Tønsbergs Blad*: 20. mai 1933: *Politiet har foretatt to arrestasjoner*

⁴⁴⁹ *Tønsbergs Blad*: 20. mai 1933: Leder: *Ungdommen ”fortjener” honnør*

⁴⁵⁰ *Tønsbergs Blad*: 22. mai 1933: *Politiforbud mot demonstrasjonsmøte*

⁴⁵¹ *Tønsbergs Blad*: 26. mai 1933: *Flaggaffæren opklart og de arresterte løslatt*

⁴⁵² *Tønsbergs Blad*: 27. mai 1933: *Spørsmål til Hitlers utsending*

og dr. Bogs pratet og viste seg å være en meget sjarmerende ung mann.”⁴⁵³ Han fremhevet også Hamsun som en forfatter som i ”*Markens Grøde*” forfekter en ideologi som er lik nasjonalsosialismen. Selv om han fikk noen kritiske spørsmål, virker det som om journalisten godtok svarene og hadde som agenda å få frem hvilken trussel den kommunistiske bevegelse utgjør.

Som gjennomgang av nyhetsdekningen i 1933 viser, fulgte avisen opp hakekorsflaggbrenning med en polemikk som var kritisk til nyheten fra Tyskland om forfølgelsene av jøder og opposisjonelle.⁴⁵⁴ Det ble like ofte henvist til kommunistenes manglende evne til å kritisere Sovjetunionens forbrytelser.⁴⁵⁵

I *Tønsbergs Blads* spalte Ordet Fritt hvor det var mulig for leserne å komme med innlegg om aktuelle spørsmål var det tydelig at avisens lesere også var opptatt av det som hadde skjedd 17. mai, og en annen episode 1. mai samme år, da det røde flagget ble heist fra Slottsfjellet. En som omtalte seg som ”borger” er sjokkert ovenfor politiets maktesløshet ovenfor demonstrantene, og ”Fedrelandsvennen” hevder med bakgrunn i de to nevnte episoder at det røde flagget er symbol på død og fordervelse. ”Antikommunisten” er opptatt av at dette viser at nå ”får vi heldigvis visshet om at der nok trenges ikke så lite hakekorspolitikk også her i landet”.⁴⁵⁶ En ”barnevenn” er opptatt av at barn ikke må delta i gateoppløp og henstiller til foreldre og lærere om å gi barna en forståelse av dette. En ”gammel Tønsbergenser” mener at byens gode navn og rykte står på spill og stortingsmann Anton Marius Jenssen fra Tønsberg bør miste sin plass som representant for Arbeiderpartiet på Stortinget.⁴⁵⁷ Han satt for øvrig som nestformann i Justiskomiteen samme år.⁴⁵⁸ Utover disse innleggende var de kommende dagens spalter fylt med mindre konfliktorienterte innlegg.

I *Vestfold Arbeiderblad* var tilnærmingen til episoden av en annen karakter. Avisen var som et organ for arbeiderbevegelsen i fylket opptatt av motstanden mot fascismen i inn- og utland. Under overskriften ”*De nazistiske horder øker mishandlingen*” og ”*Den nazistiske voldsakt*” mot vår tids kultur tok avisen den 15. mai 1933 opp overgrep mot sosialister og jøder i Tyskland. Avisen kritiserte brenningen av litteratur som ”en krigserklæring mot alt hva kultur

⁴⁵³ *Tønsbergs Blad* :27. mai 1933: *Spørsmål til Hitlers utsending*

⁴⁵⁴ Se kapittel 3.

⁴⁵⁵ *Tønsbergs Blad* :10. april 1933: *For eller imot utrenskingen av det revolusjonære giftstoff*

⁴⁵⁶ *Tønsbergs Blad* :19. mai 1933: Ordet Fritt

⁴⁵⁷ *Tønsbergs Blad* :24. mai 1933: Ordet Fritt

⁴⁵⁸ Biografiske data om Anton Marius Jenssen på <http://www.samfunnsveven.no> Lest 10.04.2010

heter og må betraktes med avsky og forakt av tenkende, oplyste mennesker i alle land”⁴⁵⁹. En annen artikkel hevdet at det særlig blant jødiske intellektuelle skjedde meget hyppige selvmord. Også jødiske idrettsutøvere utsettes for sanksjoner fra det nye regimet og den kjente jødiske tennisspilleren Nelly Neppach begikk selvmord. Dagen etter var temaet NS stiftelse og på lederplass legges det vekt på partiets syn på raser:

Selvfølgelig er det rasehatet også denne bevegelse har til mål. Der skal skapes et Nordisk forbunde, en union mellom de skandinaviske land og Tyskland, sannsynligvis med Hitler eller Quisling som chief. Og med dette som utgangspunkt skal vel verden siden erobres: Mitt i all komikk betyr opropet et varsel om at nu er fascismen også offisielt trådt frem her i landet.⁴⁶⁰

Arbeiderne som gikk til aksjon den 17. mai 1933 mot det tyske konsulatet i byen må ha hatt en klar forståelse for hva hakekorset symboliserte. I *Tønsbergs Blads* redaksjon har frykten for bolsjevismen og troen på parlamentarismen som politisk virkemiddel skygget for denne klarsyntheten. Når *Tønsbergs Blad* kritiserte politiet for ikke å ha stoppet ”terroristiske overgrep fra det moskovittiske partiets” side, har *Vestfold Arbeiderblad* en redaksjonell tilnærming som setter flaggbrenningen inn i konteksten med de siste dagers begivenheter i Tyskland. Under overskriften ”*Hakekorsflagget brent i Tønsberg i går*” kan vi lese at det selv for byens borgere ble et ”for grovt gaperi å henge nazistenes spesielle røverflagg opp på den norske nasjonaldagen.” Avisen skrev videre at flaggbrenningen må forstås i lys av angrep på tyske klassefeller som har ”blitt myrdet og drept.” Videre hadde begivenheten tiltrukket seg tusener av tilskuere som samstemt har kommet med velvillige uttalelser.⁴⁶¹ I de følgende dagene foregikk en ordstrid mellom *Tønsbergs Blad* og *Vestfold Arbeiderblad*, der sistnevnte harselerer over *Tønsbergs Blad* kommentarer og krigstyper. *Vestfold Arbeiderblad* går langt i å beskyldte *Tønsberg Blad* i å overdrive situasjonen og for å gå Hitlers ærende.⁴⁶² Den 20. mai 1933 forsvarte *Vestfold Arbeiderblad* flaggbrenningen som måtte tolkes som et svar på nazimyrderiene, og hevdet at den borgerlige pressen lå på ”maven for Hitler og hans horder og slikt alt rått med velberåd hu”.⁴⁶³ Noe som gjentas den 24. mai, med tilføyningen om bladets ”fascistiske sinnelag” og hysteriske omtale av branden av hakekorsflagget”. I etterkant sendte myndighetene ned 35 tjenestemenn fra statspolitiet for å sikre ro og orden under rettsaken mot de fire tiltalte.⁴⁶⁴ Disse ble forsvart av høyesterettsadvokat Viggo Hansteen som

⁴⁵⁹ *Vestfold Arbeiderblad*: 15. mai 1933: *De nazistiske horder øker mishandlingen og Den nazistiske voldsakt*

⁴⁶⁰ *Vestfold Arbeiderblad*: 16. mai 1933: *NS*

⁴⁶¹ *Vestfold Arbeiderblad*: 18. mai 1933: *Hakekorsflagget brent i Tønsberg i går*

⁴⁶² *Vestfold Arbeiderblad*: 19. mai 1933: *To flagg*

⁴⁶³ *Vestfold Arbeiderblad*: 20. mai 1933: *Flaggaffærens bakgrunn*

⁴⁶⁴ *Vestfold Arbeiderblad*: 22. mai 1933: *Leder- Beleiringstilstand og Tønsberg i beleiringstilstand*

senere ble henrettet i 1941 av den tyske okkupasjonsmakten.⁴⁶⁵ Han la vekt på at aksjonen ikke var rettet mot det tyske riket, men det tyske nazistyre. De tiltalte fikk 24 dager i fengsel, noe som opprettholdes av lagmannsretten i januar det følgende år.⁴⁶⁶

Østlandsposten brakte et lengre intervju med Statsråd Sunde som sa det var politiets plikt å beskytte det tyske hakekorsflagget siden det er et offisielt tysk flagg.⁴⁶⁷ Og *Jarlsberg og Larvik Amtstidende* ironiserer over at det i følge arbeiderpressen er greit at hakekorsflagg brennes, mens det røde flagget ikke skal skjendes.⁴⁶⁸

I mai 1934 fant en ny flaggaksjon sted i Tønsberg. Noen arbeidere kuttet flagglinen på den tyske motorskonnert "Hayo", og losarbeiderne gikk til ulovlig arbeidsnedleggelse.⁴⁶⁹ Denne aksjonen fikk langt mindre spalteplass. *Tønsbergs Blad* var nå i økende grad kritisk til utviklingen i Tyskland, på tross av den røde fare. Tyskland beskrives nå som et lukket land, slik som Russland ble det etter oktoberrevolusjonen.⁴⁷⁰

Også i Sandefjord ble det tyske konsulatet utsatt for flaggbrenning. I forbindelse med et tysk flåtebesøk til byen gikk kommunisten og gårdsarbeideren Ingvald Andreas Rekleiv til aksjon og forsøkte å sette fyr på flagget den 14. april 1934.⁴⁷¹ Flagget fikk brannskader. Rettssaken ble dekket av *Sandefjords Blad* og etter domsavgjørelsen uttalte avisen seg negativt mot dommen. De mener at "et frekt overgrep" og en forhånelse av fremmed nasjons flagg "belønnes med betinget dom".⁴⁷² I likhet med *Tønsbergs Blad* er avisen kritisk til politiets manglende beskyttelse av de tyske konsulatene ovenfor kommunistiske provokatører,⁴⁷³ og over domstolenes for milde domsavsigelse.

Disse begivenhetene med omtale i pressen må forstås ut ifra det politiske spillet i Norge på dette tidspunktet. I motsetning til i Tyskland hadde Norge ikke noe sterkt fascistisk parti på 30-tallet, og for et organ som *Tønsbergs Blad* ble den hjemlige arbeiderbevegelse den største

⁴⁶⁵ Ble henrettet for sin deltagelse i den faglige motstandskampen og melkestreiken høsten 1941:kilde www.snl.no
Artikkel om Viggo Hansteen av Harald Berntsen: lest 02. mai 2010

⁴⁶⁶ Davidsen. Øyvind: *Tønsberg Blad, Historie og Forhistorie*, bind 2, side 415

⁴⁶⁷ *Østlandsposten* : 1. juni 1933: *Lov og orden skal opretholdes med fast hånd*

⁴⁶⁸ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende* : 20. mai 1933: *Den merkelige agitasjon*

⁴⁶⁹ Davidsen. Øyvind: *Tønsbergs Blad; Historie og Forhistorie*, bind 2, side 415

⁴⁷⁰ *Tønsbergs Blad*:10. juli 1933

⁴⁷¹ *Sandefjords Blad*: 14. april 1934: *Flaggbrenning*

⁴⁷² *Sandefjords Blad*:20. juni 1934: *Betinget dom*

⁴⁷³ *Sandefjords Blad*:19. juni 1934: *Mannen som brente hakekorsflagget*

trusselen mot det parlamentariske systemet det så sterkt omfavnet. Selv om avisen ikke i like klare ordelag fordømte det som skjedde i Tyskland i årene 1932-33, så viser reportasjer av bladets korrespondent i Berlin Sigvard Abrahamsen i 1920-årene at *Vestfold Arbeiderblads* beskyldninger om at *Tønsbergs Blad* lå ”på maven for Hitler” ble like misvisende som *Tønsbergs Blads* påstander om at kommunistene har tatt over byen. Disse påstandene vitner om en ”livlig” politisk debatt. 1930-tallet var en turbulent tid med hyppige arbeidskonflikter og en maktkamp mellom ulike klasseinteresser. *Tønsbergs Blad* betegnet de som sto bak som arbeidsløse kommunister som ikke hadde noe bedre å gjøre enn å arrangere møter og demonstrasjoner, ”ja en var enda fra en kommunistfamilie”.⁴⁷⁴ Dette har overskygget de spredte meldingene om jødeforfølgelser i Tyskland. Fokuset lå på kampen for eller mot kommunister. Politiske uttalelser ble ofte tolket på bakgrunn i hva som skjedde i Tyskland eller Sovjetunionen, noe som i ettertiden kan virke feilaktig i lys av hva som ble den politiske utviklingen i Vestfold, og i Norge. Ingen kommunistisk revolusjon, men en nasjonalsosialistisk maktovertakelse og okkupasjon, med nasjonale medløpere.

5.3 1938 - antisemittisk plakataksjon

Sommeren 1938 ble det i Tønsbergs gater hengt opp noen gule plakater som oppfordret byens innbyggere til å boikotte byens jødiske forretninger.⁴⁷⁵ På disse var det trykt et bilde som skulle forestille en jøde og teksten lød ” Tenk dig om. Kjøp Norsk”.⁴⁷⁶ Også i Oslo ble det gjennomført en tilsvarende aksjon.⁴⁷⁷ Denne aksjonen fikk et etterspill i rettsvesenet ettersom byens politimester fra 1936 til 1942, John Tryggve Fehn,⁴⁷⁸ satte i gang en etterforskning som førte til siktelse av en person.⁴⁷⁹ Rettsaken, som førte til bøteleggelse av den mistenkte, ble fulgt med interesse både av *Vestfold Arbeiderblad* og *Tønsbergs Blad*. Rettssaken foregikk i desember 1938 og januar 1939, og kom like i etterkant av at byens presse hadde beskrevet aksjonen mot jødene i Tyskland i det som i ettertid har fått navnet krystallnatten og likeledes fordømt overgrepene mot de tyske jødene. I dette tilfellet stiftes det også kjennskap med deler av miljøet knyttet til NS i byen. Aksjonen er spesiell i den forstand at dette er den mest organiserte form for antisemittisme som rettes mot byens jøder i perioden før 1940. Vi har tidligere kunnet dokumentere at det kommer antisemittiske holdninger til uttrykk i

⁴⁷⁴ *Tønsbergs Blad*: 20. mai 1933: *Politiet har fortatt 2 arrestasjoner*

⁴⁷⁵ *Vestfold Arbeiderblad*: 8. desember 1938: *Jødeforfølgeren Alstad i Tønsberg mulktert*

⁴⁷⁶ *Tønsbergs Blad*: 13. januar 1939: *25 kroner i bot for utdeling av 3000 jødefiendlige plakater*

⁴⁷⁷ Mendelsohn, Oskar, *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, bind 1, side 637

⁴⁷⁸ Dyrhaug, Tore: *Tønsberg Politikammers historie 1866-1996*, side 76

⁴⁷⁹ Han var den som ba Bernhard Plesansky komme seg vekk i følge kronikk i Dagbladet 19. juli 1997: *Adelsten må ta sitt ansvar* av Lasse Jahnsen: <http://www.dagbladet.no/kronikker/970619-kro-1.html>: lest 03.mai 2010.

Vestfoldpressen, men denne er oftest generell i formuleringene og med et internasjonalt fokus. Det lille lokale jødiske innslaget ser ikke ut til å ha skapt noen større bekymringer. Men denne aksjonen viser med all tydelighet at det fantes et miljø i Tønsberg som hadde foretrukket av byen var ”jøderent.”

Etter aksjonen sommeren 1938 setter politiet i gang en etterforskning: Under overskriften ”Ulovlig utdeling av plakater i Tønsberg” refererer *Tønsbergs Blad* til en sak der en ung ekspeditør, Håkon Alstad, fikk en bot som han nektet å vedta.⁴⁸⁰ Rettsaken kom opp i begynnelsen av januar. *Vestfold Arbeiderblad* er ikke like avventende til den endelige rettsavgjørelse. Under overskriften ”Jødeforfølgeren Alstad i Tønsberg Mulktet for ulovlig å ha delt ut opphissede plakater mot jødene” gir de følgende påstand om intensjonene ved plakaten - en oppfordring til boikott av de tre-fire jødiske forretninger i Tønsberg og at også ”Tønsberg skulde ta opp kampen mot jødene”⁴⁸¹. Det refereres videre til begivenhetene i Tyskland. Avisen har vært i kontakt med personen som hentet plakaten for Håkon Alstad. Denne var sjokkert over at innholdet tilsvarer jødeplakat- historien fra Oslo.⁴⁸² Ifølge *Vestfold Arbeiderblad* var Håkon Alstad en sentral nazist i Tønsberg. Han omtales som ”nazistenes tillitsmann.”⁴⁸³ Med dette avsluttet *Vestfold Arbeiderblad* saken. I etterkant av rettsaken trykket *Tønsbergs Blad* en artikkel med overskriften ”25 kroner i bot for utdeling av 3000 jødefientlige plakater,” med undertittelen ”En gammel nazist-banditt greier sig nok”⁴⁸⁴. I referatet får vi et bilde av et lite miljø med nazister som har vært involvert i aksjonene. Løpesedlene ble trykket etter initiativ fra Håkon Alstad på et lite lokalt trykkeri som ikke navngis. Videre har en bekjent av Alstad, sjømann Karl Johannsen, hentet pakkene som var bestilt av Alstad under pseudonymet Hans Holm, og det er han som er opphavet til underteksten. Det kommer også frem at Johannsen er uttalt jødefiendtlig. Det kommer også frem at tre av de involverte på et eller annet tidspunkt har hatt en tilknytning til NS. Vitnemålet fra politiet som sier at plakaten ofte ble funnet om morgenen siden de ble utdelt i 22-24 tiden, og de involvertes handlemåte, tyder på at det nok ikke har vært et budskap som har hatt samtykke fra det brede lag av byens innbyggere og bekrefter at NS` svekkede posisjon etter motaksjoner og lederstrid også gjaldt for Tønsberg og området rundt. Egil

⁴⁸⁰ *Tønsbergs Blad*: 8.desember1938: *Ulovlig utdeling av plakater i Tønsberg*

⁴⁸¹ *Vestfold Arbeiderblad*: 8.desember 1938: *Jødeforfølgeren Alstad i Tønsberg mulktet*

⁴⁸² Omtalt av Oskar Mendelsohn, se *Jødene i Norge gjennom 300 år, Bind 1*, side

⁴⁸³ *Vestfold Arbeiderblad*: 8.desember 1938: *Jødeforfølgeren Alstad i Tønsberg mulktet*

⁴⁸⁴ *Tønsbergs Blad*: 13.januar 1938: ”25 kroner i bot for utdeling av 3000 jødefientlige plakater

Christophersen betegner NS i Vestfold som et økonomisk og politisk konkursbo i 1940.⁴⁸⁵ Partiet hadde dessuten blitt svekket som et resultat av at samarbeidet med bygdefolkes krisehjelp fra 1933 ble avsluttet i 1936.⁴⁸⁶

Denne plakataksjonen ble også nevnt i *Hatikwoh*, det månedlige medlemsbladet for jødene i Norge.⁴⁸⁷

5. 4 Oppsummering

Dette kapittelet har presentert ulike holdninger til nasjonalsosialismen gjennom ulike typer politisk aktivisme. Det politiske klimaet i Tønsberg på 1930-tallet var preget av motsetningene mellom arbeiderbevegelsen og borgerskapet. I disse årene markerer høyre- og venstresiden seg i gatebildet:

Fra de samme årene husker vi lastebilder med ungnazister og hakekorsflagg gjennom byens gater. Det stod et kaldt gufs der de for fram med sine brede lærbelter og hakekorsbind rundt armen. De ble ikke tatt særlig alvorlig - på det tidspunktet. Annerledes var det med et møte på torget under den spanske borgerkrigen. Det var kjørt frem en ambulansebil, fullt utstyrt, klar for avreise med norske frivillige til Spania. Arnulf Øverland deklamerte med glød og i sarkastiske vendinger at du skal ikke tåle så inderlig vel den urett som ikke rammer deg selv.⁴⁸⁸

De urolige vindene fra Tyskland blåste altså inn over Vestfold, om enn i en mindre skala. I 1921 og 1932 hadde Nøtterøy og Tønsberg vært åsted for uroligheter og arbeiderprotester, og i 1933 førte nye begivenheter til krigstyper i lokalavisene og statspolitiets ankomst til Tønsberg. Begivenhetene i 1933 forteller noe om hvilke holdninger til nazismen i Tyskland de ulike partene inntok.

De antinazistiske markeringene hadde bredere oppslutning enn den antisemittiske plakataksjonen. Begge ble gjenstand for rettsprosesser, noe som viser at rettstaten betraktet denne type aksjonistiske handlinger som ulovlige. Begge sakene ble dekket av media, men der flaggbrenningen fant støtte hos arbeiderpressen, blir plakataksjonistene stående alene. Det nazistiske miljøet fremsto som lite og isolert. Det er åpenbart at aksepten for den nasjonalsosialistiske ideologi hadde blitt mindre i 1938. Så selv om enkelte hadde gitt uttrykk for en viss skepsis mot jødene, så falt ikke denne type direkte aksjoner i god jord. Jødene i området har åpenbart ikke blitt betraktet som noen stor trussel mot innbyggerne.

⁴⁸⁵ Christophersen, Egil: *Vestfold i Krig*, side 145

⁴⁸⁶ Ibid.

⁴⁸⁷ *Hatikwoh*: nummer 11, 12. desember 1938

⁴⁸⁸ Dittmann, Erling og Thorleif Moe: *Med gutteøyne under fjellet*. Side 9.

Kapittel 6:

Kirken, antijudaisme og jødeforfølgelse

6.1 Innledning

Ensom er jøden, forhatt og forjaget, hjemløs på jorden⁴⁸⁹

Jøderne hadde ved sin kamp mot Kristus skaffet sig fiender blant Kristi læres tilhengere.⁴⁹⁰

I denne delen av oppgaven skal det undersøkes hvordan kirken og Israelsmisjonen i Vestfold forholdt seg til nasjonalsosialismen, jødene og jødeforfølgelsen i perioden 1918 til 1942.

Prestene hadde i de borgerlige avisene faste spalter der de reflekterte over trosspørsmål. Men i hvilken grad kommenterte de i disse spaltene aktuelle politiske begivenheter som nasjonalsosialisme og jødeforfølgelse?

Kirken har gjennom historien hatt teologiske utfordringer i sitt forhold til jødene. Jesus var jøde og kristendommen hadde overtatt en rekke av de jødisk hellige bøkene. Men samtidig har den teologiske tilnærmingen til jødedommen innen kirken ofte resultert i at jødene kollektivt som folk betraktes som skyldige i Jesu Kristus død, og derfor frafalne i Guds øyne.⁴⁹¹

Gjennom den kristne kirkes historie var det en rekke begivenheter som kom til å påvirke forholdet mellom kristne og jøder. Den moderne antisemittismen har røtter i kirkens antijudaisme og teolog og forfatter Øivind Foss hevder det er paralleller mellom kanonisk rett fra perioden 300 til 1500 og de forordninger som vedtas ovenfor jødene i Tyskland etter Adolf Hitlers maktovertagelse den 30. januar 1933.⁴⁹² På 1100-tallet, med korstogene og jødernes endrede sosiale og økonomiske status, ble jødene utsatt for systemetiske forfølgelser, ofte som en følge av prester og biskopers demonisering av jødene.⁴⁹³ Dette var en videreføring av en lang juridisk og teologisk tradisjon rettet mot jødene. Reformasjonen på 1500-tallet kunne ha medført en tilnærming til jødene fra kristent hold. Martin Luther håpet at hans teologi skulle få tilslutning hos jødene. Da dette ikke skjedde, kom han med harde angrep på jødene i tre skifter i 1543 med en vulgær språkbruk.⁴⁹⁴ Utdrag av disse angrepene ble trykket i norske

⁴⁸⁹ *Tønsbergs Blad*: 29. oktober 1939: *Preken*

⁴⁹⁰ Prost Knudsen i et fordrag på Nøtterøy i 1905: *Tønsbergs Blad*: 17. januar 1905

⁴⁹¹ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 28-30

⁴⁹² Foss, Øyvind: *Antijudaisme, kirke og Misjon*, side 159-161.

⁴⁹³ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 42

⁴⁹⁴ Kjørven, Einar: *Den norske israelsmisjonens syn på jødene i tidsrommet 1918- 1942*, hovedfagsoppgave i historie ved Universitetet i Oslo våren 2004, side 13.

aviser høsten 1942 som en del av den økende antisemittiske propagandaen i forkant av deportasjonen av de norske jødene. Teologiske påstander skulle øke forståelsen for de tyske og norske myndighetenes håndtering av jødespørsmålet. Men disse tankene fantes også innefor luthersk teologi i perioden før 1933. Det var et teologisk tema som med jevne mellomrom ble omtalt. Jødene hadde med sitt svik mot Kristus forkastet det åndelige til fordel for det materielle. Dette var en tradisjon som satte sitt preg på teologenes omtale av jødene også etter at jødeforfølgelsens brutalitet ble offentlig kjent.

Jødene hadde for mange kristne en viktig rolle i religionen som de som først var utvalgt av Gud. For Israelsmisjonen var jødernes omvendelse til Jesu Kristi en helt sentral tanke i troen. Jødernes redning ble av enkelte oppfattet å være omvendelse til den ene sanne tro, kristendommen. Andre støttet det sionistiske prosjektet om en egen stat. En stat som av stadig flere mente burde ligge i det som i 1917 til 1948 var det britiske mandatområdet Palestina.

I 1940 sto kirken ovenfor et vanskelig valg. Skulle de være lojale mot de nye makthaverne eller var det mulig for kirken å stille seg i opposisjon til de nye myndighetene under NS som skulle bli ansvarlig for jødeforfølgelsen i Norge?

6.2 Det teologiske bakteppet i Norge

I perioden 1920-1940 ble jødene og jødedommen omtalt av teologer i kristne tidsskrifter og artikler, der kristendommen kom i et spenningsforhold til jødedommen. Selv etter 1933 var det ikke alle som endret dette synet, på tross av de rettslige forordningene mot ikke ariske borgere i Tyskland fra 1933 til 1935 med Nürnberglovene. Øyvind Foss nevner sentrale skikkelser innen misjonsteologien som hadde sterke meninger om jødene som folk og rase.⁴⁹⁵ Misjonsprest Gisle Johnson presenterte i 1923 en rekke artikler i Kirke og Kultur der han behandlet emner som antisemittisme, jødisk maktlyst og maktutfoldelse.⁴⁹⁶ Han hevdet videre at jødernes problem var mangelen på hjemstavsinstinkt, fornektelsen av Jesus fra Nazareth og manglende forståelse av den kristne kulturen.⁴⁹⁷ Så sent som i 1938 skrev han skriftet ”*Israel i morgen og i dag*” der han delte jødene inn i tre kategorier ut ifra mulighetene for

⁴⁹⁵ Øyvind Foss: *Antijudaisme, kirke og misjon*, side 121-126

⁴⁹⁶ Ibid.: S. 143

⁴⁹⁷ Ibid.: S. 146

omvendelse.⁴⁹⁸ Ikke alle hadde mulighet til å vende seg mot ” Jesus alene”.⁴⁹⁹ Noen er for alltid tapt for frelsen.

Formannen for Israelsmisjonen i Norge, Chr. Ihlen, skrev i 1938 at Israelsmisjonen ikke hadde og ikke burde ha noe bestemt program for den ytre løsningen av jødespørsmålet. En åndelig fornyelse var løsningen på problemet. Øyvind Foss mener at dette var den toneangivende oppfatningen i kirkelige kretser på 1930-tallet.⁵⁰⁰ Han hevder videre at det var en manglende selvkritisk refleksjon i kristen teologi også etter 1933. På tross av at mange taler flyktningenes sak og var foruroilighet over jødeforfølgelsen, var det den samme antijudeiske teologi som gjorde seg gjeldende. Han trekker frem at innenfor misjonskretser oppfattet man så sendt som i 1940 jødernes skjebne som et resultat av at de hadde støttet antikristelige strømninger og at det kun var troen på den korsfestede Kristus som kunne gi jødene rettferdighet.⁵⁰¹

Frykten for marxismens og liberalismens antikirkelighet fikk skjebnesvangre konsekvenser for deler av kirkens holdning til nasjonalsosialismen og skapte en unnfalighet i forhold til forfølgelsen av jødene i Tyskland.

6. 2 Et eksempel på Antijudaisme i pressen

Men så kom Kristi korsfæstelse. De hadde drømt om en Messias, som var av denne verden. Det gjør jødene den dag i dag - de fikk en, som ikke var av denne verden. De forsto ham ikke. Han truet med at bli en farlig mand og så slo de ham i hjel.⁵⁰²

I en artikkel på første side av *Tønsbergs Blad* i 1920 fikk sogneprest Olaf Holm legge ut om sitt syn på jødernes plass i verdenshistorien. Olaf Holm hadde tidligere uttrykt seg i antijudeiske vendinger i kristne skrifter, som da han kommenterte høyseteretsadvokat Eivind Saxlunds skrift ” *Jøder og Gojim*” i en anmeldelse i *Luthersk kirketiende* i 1911.⁵⁰³ Saxlund rettet i sin bok angrep mot jøder med utgangspunkt i løsrevne sitater fra Talmud og hadde latt seg influere av tysk antisemittisk litteratur. Jødespørsmålet var både et rase- og

⁴⁹⁸ Øyvind Foss: *Antijudaisme, kirke og misjon*, side 146

⁴⁹⁹ Ibid.: S. 147

⁵⁰⁰ Ibid.: S. 148

⁵⁰¹ Ibid.: S. 150

⁵⁰² *Tønsbergs Blad*: 11.mai 1920: *Jødene*

⁵⁰³ *Luthersk kirketiende* nummer 10-1911

kulturspørsmål.⁵⁰⁴ Også i et fordrag i studentsamfunnet i 1896 og i en artikkel under navnet ”*Jøderne i det moderne Tyskland*” i *For kirke og kultur* i 1904 angrep han jødene. Han anklaget blant annet jødene for å ville berike seg på de kristnes jul. Oskar Mendelsohn skrev om Olaf Holm at det hjalp lite at han mente at jødene var verdens mest begavede folk når han pakket det inn i antijødiske vendinger.⁵⁰⁵ Olaf Holm var en av hovedstadens mest populære sokneprester, og en uttalt antisemitt.⁵⁰⁶ Hans rosende omtale av skriftet til Saxlund føyde seg inn i et generelt mønster i 1911. Hele 18 av 31 anmeldelser var klart positive i omtalen,⁵⁰⁷ så han var ikke alene med sine meninger. Holms artikler ble ofte trykket i *Tønsbergs Blad* og *Sandefjords Blad*, der han skrev om temaer knyttet til samfunns- og familieliv sett fra et kristent konservativt ståsted. Denne omtalte artikkelen var den eneste der han tok for seg jødene.

Holms artikkel på førstesiden i *Tønsbergs Blad* gir et godt bilde av hvordan jødene ble oppfattet i konservative teologiske miljøer. Den er samtidig et uttrykk for den usikkerhet som har rådet i tilknytning til jødernes internasjonale rolle. Som påvist i kapittel tre, hadde ideen om jødene som noe truende i internasjonal politikk og økonomi sine tilhengere i Vestfolds borgerlige presse i dette tidsrommet. Jødene ble videre knyttet til revolusjonære bevegelser og tilskrives en aktiv rolle i den første verdenskrigen, internasjonale forhold som påvirket livet i Vestfolds byer.

Olaf Holm hadde en sterk beundring for jødene som det folket som først var utvalgt av Gud, og som gjennom sin lære fra Det gamle testamentet kan vist veien til Gud. Det alvorlige skjedde når jødene korsfestet Kristus, den Messias som de hadde ventet på, men misforsto:

Men fra den dag skedde ogsaa noget høist besynderlig for det jødiske folks vedkommende. Hadde de før været Guds folk og paa en maatte paradiset på verdensmarken, blev de efter korsfæstelsen mammons og det paa sit vis paa en likesaa storslagen maate, som de før havde været Guds eller religionenes folk. De mistet paa en maate al religion paa en del levninger nær av det gamle testamente, som de har tat med sig ut paa sin verdensvandring, og fra at være et litet, politisk og kulturelt talt temmelig intetsigende folk er det blit et, som paa en maate snart sagt regjerer verden.⁵⁰⁸

For Holm var dessuten jødene et uttrykk for det materialistiske samfunn som forkastet det åndelige og hadde innfiltrert landene i Europa med denne ugudeligheten:

⁵⁰⁴ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, side 497

⁵⁰⁵ Ibid.: S. 498.

⁵⁰⁶ Kjeldstadli, Knut (red): *Norsk innvandringshistorie, bind 2, I nasjonalstatens tid 1814-1940*, side 340

⁵⁰⁷ Ibid.: S. 339

⁵⁰⁸ *Tønsbergs Blad*: 11.mai 1920: *Jødene*

Fra et folk, der med en Moses i spidsen kunde og burde uttale dommen over alt mammonstræleri på jorden, har vi netop faat en slags fører i mammonstræleri og i kulturarbeidets tredemøller på jorden. Vi har faat finansmænd, bankchæfer, forretningsfolk i de høiere pengetransaktioner i lange baner, og ikke bare det, men de er skutt op som paddehatter paa hele det moderne kulturomraade.⁵⁰⁹

Han skrev videre at forholdene var spesielt ille i Tyskland. ”Vi tyskere blir forjødnet”, uttalte en sentral skikkelse inne den antisemittiske bevegelse, Adolf Stoecker, som Holm omtalte som Tysklands mest forhatte mann, pga hans klarsynthet. I Tyskland har jødene tatt over adelen, militæret og kulturlivet: ”Der er vist neppe en adels- eller militærfamilie der nede nu som ikke har mer eller mindre jødeblod i sine aarer. Især skal det staa særlig sørgelig til i militærkredse”. Dette var ifølge Holm p.g.a. det faktum at det var nødvendig med en formue for å bli offiser. Denne formuen kunne ifølge Holm skaffes gjennom giftemål med ”jødepiker”. Det sto ikke bedre til i England eller Russland, der sistnevnte lands nye ”ledere var av jødisk avstamning”. Her ser vi tydelig at kapitalismen og kommunismen settes inn i en kontekst som en ny materialistisk ”religion” av jødisk opphav. Han viste også til situasjonen i Norge og trakk frem handelsjøden – ”og et ærlig haandverk endsi ærlig kropsarbeide - aa langt fra! Enten en stor bankier i Paris eller langs en landevei i Norge med en klædsbylt paa ryggen, let og smat maa man tjene sine penger”. For Holm, som hadde uttrykt en viss beundring for jødene i tidligere artikler, var nå problemet blitt en alvorlig trussel. Dette er ifølge Holm samtidens største utfordring og han siterer Nietzsche:

Det 20de aarhundredes vanskeligste spørsmål at løse. Det vil bli, hva vi skal gjøre med jødene. Skal vi vise den ut av Egypten for anden Gang? Nei, det siste faar man nok pent være. De har spundet sig saa helt ind i hele civilisationensnettet, at de statsmand, som vilde innlate sig paa det, vilde faa en uhyre vanskelig opgave at løse. For øieblikket vil det vist maate ansees for uløselig.⁵¹⁰

Olaf Hoem var som nevnt en hyppig gjesteskribent avisen gjennom 1920- tallet. Han fremstår som en konservativ teolog som la vekt på troens rolle i den teologiske stridstid, familien som samfunnsinstitusjon og en advarende finger mot kvinnelige prester som vil ”gi tomme kirker”.⁵¹¹

I Holms artikkel møter vi en antijudaisme som hadde lange tradisjoner innen teologien, katolsk som luthersk. Han trakk også frem en sentral skikkelse, Adolf Stoecker fra Tyskland. Artikkelen presenterer ideer som var sentrale i den tyske jødemisjonen på slutten av 1800-

⁵⁰⁹ *Tønsbergs Blad*: 11.mai 1920: *Jødene*

⁵¹⁰ Ibid.

⁵¹¹ *Tønsberg Blad*: Eksempler på kronikker av Olaf Holm den 10. oktober 1927, 28. oktober 1928 og 12. februar 1930.

tallet. I tillegg til Stoecker kan teologiprofessorene Franz Delitzsch og Herman L. Strack også nevnes.⁵¹² Det de hadde felles var forståelsen om at jødene som ansvarlige for drapet på Jesus spilte en ny rolle i historien og nå symboliserte materialisme og ugudelighet. Den tyske Israelsmisjonen var på tross av sin sterke antijudaisme også skeptisk til den antisemittismen Adolf Stoecker sto for. De ønsket ikke en undertrykkelse av jødene, men heller ikke en videre emansipasjonsprosess.⁵¹³ Det var kun gjennom frelsen gjennom Kristus at jødene kunne gjøre opp for seg i forhold til skyldspørsmålet. Men på tross av at jødemisjonen tok avstand fra jødeforfølgelsen, så delte de antisemittistenes på syn jødene som innehavere av en materialistisk holdning og som glad i penger.⁵¹⁴ Ansvarlige for et fenomen teologene var opptatt av i perioden frem mot den andre verdenskrig – pengenes ”makt”.

Jødene representerte for Hoem dyrkingen av den sanselige verden som vendte mennesket bort fra ånden. Samtidig hadde han respekt for hva jødedommen hadde betydd for menneskets forhold til Gud frem til Kristus. I tillegg fremstilte han jødene i tradisjonelle stereotyper, som handelsmenn og bankfolk, mennesker som frarøvet ærlige folk deres penger. Denne artikkelen illustrerer hvordan jødene fremstilles i pressen i perioden. Fra kommentarene om deres finansielle rolle i verdenskrigen, til pogromene i Lemberg og omtalen av jødebolsjeviken.

Den samme artikkelen av Holm ble trykket i Sandefjord Blad samme år.⁵¹⁵

6.4 Kirken i Mellomkrigstiden

Når vestfoldpressen skrev om pogromene i Polen i november og desember 1918 ble dette ikke kommentert i spaltene fra kirkelivet. På dette tidspunktet sto den norske kirken splittet og konsentrerte seg om en teologisk samling. Selv om vestfoldpressen dekket massakrene i Polen fikk dette ingen gjenklang i de teologiske artiklene. De mest sentrale temaene i perioden var forholdet mellom åndlighet og materialisme. Under overskriften ”vern om ditt hjem” advarte en sokneprest mot egenrådighet, nytelsessyke og ”den guldflo, som nu er flommer ind i vort land og gir næring til materialisme og mammondyrkelse”.⁵¹⁶

⁵¹² Foss, Øyvind: *Antijudaisme, kirke og misjon*, side 96

⁵¹³ *Ibid.*: S. 97.

⁵¹⁴ *Ibid.*: S. 98.

⁵¹⁵ *Sandefjords Blad*: 14.mai 1920: Jødene

⁵¹⁶ *Tønsbergs Blad*: 18.november 1918: *Vern dit hjem!* Av sogneprest Søren Dahl.

Samtidig med pogromen i Lemberg raste den politiske debatten om kristendommen i skolen.⁵¹⁷ Kristendommen rolle i samfunnet ble debattert, noe som selvsagt opptok kirken. Dette kan forklare fraværet av kommentarer til hva jødene utsettes for i 1918, de var opptatt av spørsmål som var direkte knyttet til kirkens stilling i samfunnet i dette valgåret.

Prestene var som andre opptatt av freden.⁵¹⁸ Kristendommen ble sett på som en viktig kilde for å forhindre en ny katastrofe som verdenskrigen.⁵¹⁹ ”Det måtte skapes en fred også i menneskenes indre”, skrev Sogneprest Nøklebye.⁵²⁰ Jødene ble ikke nevnt i artikler og prekener som tok opp materialisme, individualisme og mammondyrkelse, som i følge noen teologer utfordret kirkens stilling. Forholdet til penger sto også sentralt i andre tekster utover i 1920-årene. Jakten på penger og materielle goder sto imellom mennesket og Gud.⁵²¹

Kirken og de teologiske debattene i 1920-årene ble påvirket av striden i den norske kirke mellom Hallesbys tilhengere og den liberale teologi.⁵²² Striden blusset opp igjen 1920 etter at Ole Hallesby gikk til angrep på den liberale teologien.⁵²³ Mot Dag journalisten Erling Falk var nådeløs i sin kritikk mot Hallesbys bedømmelser, men innså at den liberale teologi innebar at kirken ville gå i oppløsning i fraværet av faste dogmer.⁵²⁴ Eivind Berggrav, som kom til å bli sentral under kirkekampen 1940-45, tilhørte den liberale teologien selv om hans rolle ikke var entydig.⁵²⁵ Dette fremgikk også i synet på Kristian Schjelderup,⁵²⁶ som kom til å spille en rolle inne den nyhedenske bevegelsen i 1930-årene.⁵²⁷ Selv om den kortvarige Hornsrud-regjeringen i 1928 vakte allmenn bekymring blant kirkens menn,⁵²⁸ tok det tid før denne bekymringen manifesterte seg i de teologiske tekstene. Selv om Arbeiderpartiet dannet en mindretallsregjering som ble felt etter 18 dager, så innvarslet dette at partiet igjen kunne komme i maktposisjon. Fløyer i partiet forfektet fortsatt revolusjonære ideer som ble oppfattet som truende for den eksisterende samfunnsorden. Det var denne indre teologiske striden som medførte kirkens apolitiske holdning på 30-tallet. Den første verdenskrig hadde tatt knekken

⁵¹⁷ Se kapittel 3

⁵¹⁸ *Tønsbergs Blad*: 18. desember 1918: *Til Norges prester*

⁵¹⁹ *Tønsberg Blad*: 21. desember 1918: *Jul*

⁵²⁰ *Tønsberg Blad*: 24. desember 1918: *Fred paa jorden* av Sogneprest Nøklebye

⁵²¹ *Tønsberg Blad*: 23. juli 1925: *Penge-overtro* og 8. august 1925: *Søndagsbetraktning*

⁵²² Wisløff, Carl Fr: *Norsk kirkehistorie, bind 3*, side 245

⁵²³ Heiene, Gunnar: *Eivind Berggrav – en biografi*, side 143

⁵²⁴ *Ibid.*: S. 283

⁵²⁵ *Ibid.*: S. 154

⁵²⁶ *Ibid.*: S.160-161

⁵²⁷ Emberland, Terje: *Religion og rase*, side 65

⁵²⁸ Wisløff, Carl Fr: *Norsk kirkehistorie, bind 3*, side 412.

på troen på det moderne og liberalismen, og tyske teologer som Karl Barth og Rudolf Otto hevdet at teologien hadde sviktet gjennom å bygge på menneskelig filosofi, fremfor Guds tanker.⁵²⁹ Men det fantes unntak. Noen teologer tok del i den politiske debatten i Norge.

Professor Karl Vold, formannen i Norges Kristelige Landslag, var en gjenganger i Vestfolds borgerlige aviser. Han var opptatt av at de kristne igjen skulle delta i samfunnslivet for å stoppe det han omtalte som avkristningen av landet. I 1929 oppfordret han kristne til å ta ansvar ved valg. Kristne stemmer kunne forhindre at partier som ville gi kirken og den kristne undervisningen gode arbeidsvilkår fikk flertall.⁵³⁰ Han kritiserte sterkt de kristne individualiser som mente at religion er en privatsak. De urovekkende rapportene fra Russland må også ha gjort sitt for å vekke bekymring i kristne kretser i forhold til kommunismen.⁵³¹ I 1933 skrev han en artikkelserie under tittelen ”*Parlamentarismens krise*” der han advarte mot marxismen og kulturliberalismen. Disse hadde etter hans mening banet vei for fascismen i Italia og nasjonalsosialismen i Tyskland. På tross av at disse hadde styrket kristendomsundervisningen og familien, advarte han mot bruk av vold som politisk middel. Han hyllet folkestyret og demokratiet som måtte vernes. Slapp kommunistene til, mente han at dette kunne medføre en motreaksjon som ville true den norske og skandinaviske parlamentarismen. Han tok ikke opp jødernes situasjon i disse artiklene.⁵³²

I hvilken grad reagerte så kirken lokalt mot meldingene om overgrep mot jødene i Europa? I avisene var det spalteplass til kirken og kristelige organisasjoner. Det ser ut til at det var størst fokus på kirkens indre liv og livet i familien. Det politiske bildet ble i mindre grad omtalt. Men noen innlegg finnes i den politiske debatten. I forbudsspørsmålet er kirken aktivt med. Sogneprest Herman Lunde skriver et innlegg der han argumenterer for å stemme for opphevelse av forbudet, da dette er en del av ”forblindet fanatisme” som står i veien for menneskenes frivillige avholdenhet.⁵³³ Sogneprest Olav Myklebust advarte mot marxismen til ”jøden Karl Marx,” og hevdet at det var bare kristendommen som kunne ”løse industriens dyptgripende problemer og som ser den enkelte menneskesjæls verdi”.⁵³⁴

⁵²⁹ Wisløff, Carl Fr: *Norsk kirkehistorie*, side 368.

⁵³⁰ *Sandeffjords blad*: 5. og 7. desember 1929; *Jesu Kristi indflytelse i folkeliv og samfundsliv del 1 og 2*

⁵³¹ *Sandeffjords Blad*: 4. november 1929; *Presten og kirkefunktionærer henrettes i Rusland*

⁵³² *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 12. april, 19. april og 26. april 1933; *Parlamentarismens krise*: Tre artikler av professor Karl Vold

⁵³³ *Tønsbergs Blad*: 22. oktober 1927: *Kristenfolket og Valget*

⁵³⁴ *Tønsbergs Blad*: 14. november 1927: *Marxisme og Kristendom*

Men dette var også tiåret da kristenfolket stiftet sitt eget parti, Kristelig Folkeparti, med utgangspunkt i ”at kristen tru og moral er naudsynlege grunnlaget for folket sin materielle og åndelege vokter”.⁵³⁵ Enkelte på Vestlandet, nærmere bestemt Hordaland, mente at det nå var på tide med et eget parti for kristne. Når partiet planla å stille lister i Vestfold til stortingsvalget i 1936, var reaksjonen i *Tønsbergs Blad* negativ. En leder i november 1935 trekker frem at dette partiet vil ta stemmer fra de borgerlige partiene, og dette var noe som kun tjente marxistene.⁵³⁶ 1930-årenes kirke var en kirke som i første rekke fokuserte på kirkens virksomhet, og som i mindre grad hadde fokus utenfor kirkas liv. Men Olsokfeiringen i 1930 på Stiklestad viste at den også hadde en nasjonalreligiøs tilnærning. Eivind Berggrav holdt en tale på stedet som biskop for Hålogaland bispedømme, der han advarte mot romantisk svermeri og nasjonalisme.⁵³⁷ Han fremsto dermed ikke som den mest nasjonalreligiøse av teologene.

I forbindelse med overgrepene mot jødene i Tyskland i 1930-årene ser geistligheten i Vestfold ut til å føye seg inn i et nasjonalt mønster. Som Wisløff observant påpekte:

Jødeforfølgelsen i Tyskland vakte pinlig oppmerksomhet, men en må undre seg over at den ikke utløste ennå sterkere reaksjoner. Både de diskriminerende jødelovene av 1935 (Nürnberg-lovene) og pogromene i 1938 ble kritisert, men kritikken førte ikke til noen sterk reising av moralsk indignasjon i folket.⁵³⁸

Den borgerlige pressen i Vestfold var mild i sin kritikk av nasjonalsosialismen, og kirkelige kretser har nok fortsatt vært preget av den frykt arbeiderbevegelsens holdninger til kristendommen som gjenspeilet seg i valgene før 1935, spredte.

I 1933 tok en rekke teologer til orde og uttrykte seg positivt til deler av de endringene som fant sted i Tyskland. Det ble fremhevet innføringen av ro og orden, der de nye makthaverne ble sett på som viktige i bekjempelsen av sekulære samfunnstrekk.⁵³⁹ I vestfoldpressen kommenterte teologer den politiske utviklingen i Europa. I denne første perioden av nazistenes styre, er teologene avventende, men ikke fordømmende. De teologiske betraktningene rundt Jesus Kristus død, og jødernes rolle, skaper uklarhet i forhold til hva kirken mente.

⁵³⁵ Wisløff, Carl Fr: *Norsk kirkehistorie, bind 3*, side 340

⁵³⁶ *Tønsbergs Blad*: 6. november 1935: *Leder*

⁵³⁷ Heiene, Gunnar: *Eivind Berggrav – en biografi*, side 247

⁵³⁸ Wisløff, Carl Fr: *Norsk kirkehistorie, bind 3*, side 416

⁵³⁹ *Ibid.*: S. 414

I februar og mars 1933 trykket *Sandefjords Blad* en artikkelserie av cand. teol. John Nome.⁵⁴⁰ Den tok opp et tema som var sentralt for mange teologiske tekster i 1930-årene - forholdet mellom samfunnsutviklingen og kristendommen. Han skrev om det han mente var oppløsningen av samfunnets normer, med kommunismen som en særlig oppløsende kraft. Han trakk parallellen til forfølgelsen under keiser Domitian i 90-årene og hevdet at de kristnes martyrium ville nå som den gang føre til en styrking av den kristne troen. Bare dette kunne redde menneskene fra katastrofen, selv om det er vanskelig å skue ”de paradisiske tilstandene”.⁵⁴¹ Her møter vi spenningen mellom det materialistiske og kristendommen.

Marxismen var hovedutfordringen. Under spalten ”*Den levende og de døde*” ble det hver lørdag på begynnelsen av 1930-årene trykket en teologisk tekst i *Sandefjords Blad*. Påskeprekenen 15. april 1933 av Biskop Andreas Fleischer forsvarte den kristne tro mot ”hedningfolket”. I prekenen tok Fleischer et oppgjør med de krefter ”som har forsøkt å slå ham avgjørende i hjel”. Filosofene Voltaires, Nietzsches og Georg Brandes ble stilt sammen med Herodes, Kaifas og Pilatus. Kristus sto imot dødens fryktelige makt, og den fantes i samtiden: ”Fanatismens fortærende brand som herjer blandt de store nasjoner nu. For en slik brand brenner jo op det stoff den er fenget i, her menneskesjelen, til det hele faller sammen i aske”.⁵⁴² Kun Kristus kan gi mennesket et nytt liv. Om det var kommunismen eller nasjonalsosialismen det siktes til, er ikke klart, men det var en tydelig brodd mot det sekulære.

I mai 1933 trykket samme avis en artikkel som oppsummerte et møte i Tyskland.⁵⁴³ I denne ble det tatt et oppgjør med den liberale teologi som så bort fra Kristus lære og åpenbaringen. Videre het det at nasjonalsosialismen ønsket seg en rikskirke basert på ”den positive kristendommens grund”. Det oppsummeres på denne måten:

Tysklands nasjonalsosialisme har sperret veien for kommunismen, og det har vist vilje til å bekjempe den antireligiøse propaganda som fulgte med denne. Vel skjer kirkens fornyelse bare gjennom den levende Kristus, men man håper at den nasjonale omveltning må tjene hjertenes beredelse.⁵⁴⁴

Samtidig ble det antydnet at kommunismen var den største faren mot kristendommen.

⁵⁴⁰ *Sandefjords Blad*: 28. februar, 1. mars og 14. april. 1933 av cand. teol. John Nome

⁵⁴¹ Ibid.

⁵⁴² *Sandefjords Blad*: 15. april 1933: *Påskepreken*

⁵⁴³ *Sandefjords Blad*: 13. mai 1933: *Den tysk evangeliske kirke og nasjonalsosialismen*

⁵⁴⁴ Ibid.

Som vi har sett tidligere, fokuserte *Østlandsposten* i sterkere grad en andre aviser i fylket på jødernes situasjon i Tyskland. Men i samme avis skrev sogneprest Peder Berge Meldal over temaet frelse eller forherdelse, der han tok for seg evangeliet som gave til menneskene.⁵⁴⁵ ”Der evangeliet ikke råder, er det fiendskap mot Gud.” Han eksemplifiserte dette i begynnelsen av teksten med innledningen: ”Enda Jesus hadde gjort så mange tegn for deres øine, trodde de ikke på ham.” Han viste med dette hvordan jødene, som var et ”folk velsignet av Gud,” hadde takket nei til den nye pakten med ”uviljens hat”. Jødeforfølgelsen kan på denne måten tolkes som en straff mot de som har sagt nei til evangeliet, og som derfor står i opposisjon til Gud. Menneskene hadde i stadig større grad vendt seg vekk fra evangeliet. Gjennom fortellingen om jødene, folket som han mente var rikt velsignet av Gud, advarte han mot hva som skjedde om skriften om ”det sanne lys” avvises. Han understreket at den kristne tros ideer sto sterkere i samfunnet enn mange trodde, og at det var en forherdelsesprosess som fant sted. En tanke som gikk igjen i mange teologiske tekster i dette tiåret. De mørke skyene over Europa var for enkelte teologer varsler om en ”ny tidsalder”.⁵⁴⁶

Striden mellom stat og kirke i Tyskland ble fulgt med spenning. Høsten 1934 rapporterte korrespondenten fra Berlin, Sigvard Abrahamsen, om det han omtalte som ”kirkefreden i Tyskland”.⁵⁴⁷ Han la skylden på striden på sosialistenes maktovertagelse i 1918 og berømmet Adolf Hitler for å ha ført fraksjonene sammen. Han kritiserte videre den norske presse for å ha vært mer opptatt av striden enn den nåværende freden. Det er åpenbart at Abrahamsen stilte seg lite kritisk til tyske myndigheters offisielle uttalelser i 1933 og 1934.⁵⁴⁸

I 1935 ble det åpenbart at Tyskland ikke aksepterte jødene som borgere. Gjennom Nürnberglovene om vern av folk og rase ble jødeforfølgelsen offisiell tysk politikk. Nå var det ikke vanskelig for de som ville se, å observere de antijødiske tiltakene. Det var nå større interesse for den politiske utviklingen internasjonalt enn i de forgående år. I 1935 utkom en artikkel i tre deler av Professor Karl Vold (1875-1948) under overskriftene ”Verdenssituasjonen i dag og hvad den krever av oss som Kristne”.⁵⁴⁹ Karl Vold var en av teologene som tidligst gikk ut mot Hitler og den nazistiske ideologi. Dette skjedde i 1934. I 1937 støttet han bispeutnevnelsen i Oslo av Eivind Berggrav. Etter dette kom han i konflikt

⁵⁴⁵ *Østlandsposten*: 18. februar 1933: *Frelse eller forherdelse* av Sogneprest Peder Berge Meldal

⁵⁴⁶ Ibid.

⁵⁴⁷ *Tønsbergs Blad*: 19. september 1934: *Kirkefreden i Tyskland*

⁵⁴⁸ Se kapittel 4. Avsnitt om *Tønsbergs Blads* Berlin-korrespondent Sigvard Abrahamsen.

⁵⁴⁹ *Tønsbergs Blad*: 15, 16 og 17. oktober 1935

med Ole Hallesby, og da denne gikk inn i et samarbeid med Eivind Berggrav under krigen, gikk Karl Vold ut og advarte mot Kristent Samråd. Dette førte til kritikk om at han hadde en unasjonalt holdning. I hans gjennomgang i 1935 legger han hovedvekten på at ”den hvite rasen” har forkastet Kristus til fordel for materialismen, teknologi og penger, som har tatt makten. Han kritiserte videre samfunnsutviklingen som har ført til klassekamp, som han omtalte som en ”sosial blindgate”. Han skrev:

I pakt med den fremadskridende materialisering og mekanisering rykker gudløsheten og det moderne hedenskap fram. Det kommunistiske Russland er gudløshetens centrum. Det nazistiske Tyskland er det nye hedenskapssentrum. Begge ønsker gjerne å erobre verden.⁵⁵⁰

Hans artikkelserie vektla at frelsen ligger i evangeliet, som også måtte ut til den ”farvede folkeverden” og jødene. Som teolog sto han opp imot de totalitære kreftene. Han ønsket et mer harmonisk samfunn der det åndelige, evangeliet, sto i sentrum. Ikke pengene som bare førte til gudløshet og ødelegger menneskene, i særdeleshet hos ”den hvite rase”.⁵⁵¹ Karl Volds forsøk på å demme opp mot marxismen ble også lagt merke til av NS-presten Martin Tveter.⁵⁵² I 1936 kom en ny artikkelserie av Karl Vold der han tok et oppgjør med kristne som mente at valg tilhørte denne verden og derfor ikke tok standpunkt i den politiske kampen. Med referanse til GT og NT trakk han frem eksempler på politiske handlinger i Bibelen.⁵⁵³ Dette var en del av en endring mot slutten av 30-tallet der stadig flere teologer uttrykte seg indirekte om situasjonen etter hvert som det trakk opp til storm i Europa.

Krystallnatten mellom 9. og 10. november 1938 ble et vendepunkt i synet på jødernes situasjon i vestfoldpressen. Nå ble det for alvor åpenbart at jødernes liv var i fare. Selv om jødernes situasjon ikke nevnes direkte i prekenene, er det åpenbart at prestene var bekymret over den politiske situasjonen i Europa. Høsten 1938 gikk temaet igjen i de teologiske artiklene. Under titler som ”*Jesus er Messias*” av kand. teol. Agnar Nigar⁵⁵⁴ og ”*Ha lys i lampen din*” av pastor Hans Nerhus⁵⁵⁵ ble betydningen av å ta imot evangeliet drøftet. I to artikler ble den politiske situasjonen omtalt mer spesifikt. I artikkelen ”*Den ubarmhjertige tjener*” ble det advart mot ”han” som satt i folkenes råd og forhandlet med en enkelt klasses interesser i

⁵⁵⁰ *Tønsbergs Blad*: 15. oktober 1935

⁵⁵¹ *Tønsbergs Blad*: 15, 16 og 17. oktober 1935

⁵⁵² Larsen, Stein Uglevik: *Med Korset mot Hammeren, Krisen, Krigen og Kirken*; side 287

⁵⁵³ *Tønsbergs Blad*: 12. august 1936: *Har vi kristne noget ansvar for valgene*

⁵⁵⁴ *Tønsbergs Blad*: 15. oktober 1938

⁵⁵⁵ *Tønsbergs Blad*: 3. desember 1938

tankene.⁵⁵⁶ Mer direkte tar sogneprest Arne Garborg i ”*Konge, er du visst*” opp forholdet mellom Gud og verdslige makthavere.⁵⁵⁷ Han minte om at Gud står over menneskene og at de må følge budene, spesielt i denne vanskelige tid: ”Og kaster vi et forskremt blikk utover verden i dag som syder og koker og herjes av onde makter, så vil vi med beven spør: Hvor skal dette ende?”. Kanskje var det for å forberede de kristne at han skrev: ”Gå inn i kampen for Guds rike, selv om det vil gi dig blodige sår”.⁵⁵⁸ Den eneste av tekstene som berører jødene trykkes i *Sandefjords Blad* og *Tønsbergs blad* den 23. søndagen etter trefoldighet. I ”*Skapt i Guds billede*” av kand. teol. M. Bygstad var temaet menneskets forhold til Gud.⁵⁵⁹ Han mente det var en sammenheng mellom dette og samfunnsutviklingen. Han trakk frem jødernes stilling. Fordi de ikke aksepterte Jesus som frelser, ble de underlagt den romerske keiseren. Han sa videre at det var viktig at menneskene adlød Gud, med en advarende finger mot å adlyde keiseren som er avbildet på mynten fremfor Gud.⁵⁶⁰ I denne teksten møter vi en tradisjonell antijudaisk tanke der jødene oppfattes som Guds tapte folk, og av den grunn må leve under et annet folk, i denne tekstens tilfelle romerne. Det var ingen teologer som berørte Krystallnatten eller jødernes situasjon i prekene som ble trykt i vestfoldpressen i etterkant av forfølgelsene i Tyskland.

Journalist Fredrik Ramm gav i en større kronikk kristendommen en viktig rolle i verdenspolitikken.⁵⁶¹ Han hevdet at Kristendommen gjennom sin lære om ”å elske din neste som deg selv” har kimen til å løse verdens problemer, og at kun kristendommen hadde evnen til å overvinne klassekampen og rasekampen. Gjennom den kristne tro ville det bli fred mellom gule og hvite, mellom arier og jøder. Uten denne felles tro, vil konfliktene fortsette. Han gav uttrykk for en sterk tro på Kristi frelsesverk og kristendommen som den eneste universelle løsning.⁵⁶² Jødernes omvendelse var for Ramm sentral for at denne foreningen skal finne sted og kimen til konflikt fjernes.

Dette var også temaet under et misjonsmøte på Brunlanes i Vestfold. Her talte Sogneprest Riiser om jødefolket og dets fremtidige skjebne. Han tolket jødeforfølgelsen som en

⁵⁵⁶ *Tønsbergs Blad*: 12. november 1938

⁵⁵⁷ *Tønsbergs Blad*: 26. november 1938

⁵⁵⁸ Ibid.

⁵⁵⁹ *Tønsbergs Blad* og *Sandefjords Blad*: 19. november 1938

⁵⁶⁰ Ibid.

⁵⁶¹ *Tønsbergs Blad*: 22. desember 1938: *Kristendommens nye oppgave*

⁵⁶² Se også *Racekamp-racefred ?* Av misjonsprest Ole B. Meyer fra Oslo i *Jarlsberg og Larvik Amtstidende* 14. mars 1933 der han angriper den hvite races griskhet i økonomiske spørsmål og videre hevder at racekampen truer verdensfreden, ikke klassekampen

forherdelse som skulle føre frem til at hele Israel ble frelst.⁵⁶³ I *Østlandsposten* tok Sogneprest Friedrich Krüger, på bakgrunn av hendelsene ute i verden, opp i hvilken grad kristne skal involvere seg i det som skjer i samfunnet. Han understreket at menneskene er samfunnsborgere. Han kritiserte de som valgte isolasjon.⁵⁶⁴ I økende grad tok flere teologer til orde for at det som skjedde ute i verden angikk de kristne.

Det eneste stedet i Vestfold det ser ut til at Krystallnatten har blitt temaet for et møte i regi av kirken, er i Larvik. Den 24. november ble det holdt et protestmøte i Larvik kirke. Her var Pastor Henrik Kristian Ljostvedt initiativtageren, en teolog som tidlig markerte sin motstand mot NS etter okkupasjonen i 1940. På dette møtet ble jødeforfølgelsen drøftet. Det teologiske utgangspunktet var at jødene på tross av at de korsfestet Kristus, så var Kristus jøde, han levde sammen med jødene og det er Guds vilje at det jødiske folk lever på jorden. Videre at Bibelen ble gitt menneskene av jødene. Pastor Ljostvedt mente at det som skjedde varslet om den siste tid og Jesu gjenkomst. Forfølgelsen av jødene ble videre betegnet som barbarisk. Artikkelen påpekte et stort fremmøte på tross av det dårlige været.⁵⁶⁵ I *Jarlsberg og Larvik Amtstidende* ble også jødene tatt med i ”*en forbønn for alle mennesker*” som var dagens tekst den 15. november, der den sanseløse forfølgelsen av jødene ble omtalt.⁵⁶⁶ *Østlandsposten* annonserte også møtet og gav et kort resymé i etterkant.⁵⁶⁷

Selv om striden rundt den liberale teologi hadde skapt et klima der kirken ikke tok til orde i forhold til politiske begivenheter, som nasjonalsosialismen i Tyskland og behandlingen av jødene, er det åpenbart at mange av Kirkens menn sto i steil opposisjon til de radikale tankene som arbeiderbevegelsen presenterte. Arbeiderbevegelsens radikale politikk ble ansett som en større trussel mot kirkens liv, enn overgrepene mot jødene. Antijudaismen var en del av kirkens historiske arv og en del teologer hadde et uklart forhold til jødedommen. Enkelte, som Arne Fjellbu og Ole Hallesby, hadde omfavnet deler av de nye totalitære regimene i 1933 og 1934, da de første rapportene om tiltak ovenfor jødene i Tyskland ble rapportert.⁵⁶⁸ Men akkurat som de fleste politikere og journalister, valgte de å tro på de tyske myndighetenes forsikringer om at dette ikke var tilfelle. Bekymring for kommunistene skjebne, jøde eller ikke, kom ikke for dagen. I 1937 hadde Bispevalget av Eivind Berggrav, som tidligere var

⁵⁶³ *Østlandsposten*: 15. november 1938. *Misjonsmøte i Brunlanes*

⁵⁶⁴ *Østlandsposten*: 19. november 1938. *Samfunnsplikt og kristenplikt*

⁵⁶⁵ *Jarlsberg og Larvik Amtstidende*: 25. november 1938

⁵⁶⁶ *Jarlsberg og Larvik Amtstidende*: 15. november 1938

⁵⁶⁷ *Østlandsposten*: 23. og 24. november 1938

⁵⁶⁸ Wisløff, Carl Fr: *Norsk kirkehistorie*, bind 3, side 412-418

liberal, ikke skapt konflikt.⁵⁶⁹ Kirken sto om ikke annet mer samlet ved inngangen til okkupasjonen, med en frontfigur som i 1930-årene hadde fulgt den tyske kirke unnfallenhet ovenfor nasjonalsosialismen og antisemittismen med teologene Paul Althaus og Werner Eilert som sentrale skikkelser.⁵⁷⁰ Han hadde latt seg inspirere av den tyske bekjennelseskirkens kamp mot nazismen. I den forbindelse kom han med kritiske utsagn mot den lutherske tendensen til lydighet mot staten.⁵⁷¹ Denne kritiske tilnærmingen til luthersk teologi kom til å bli et nyttig redskap i den kommende kampen.

Den norske holdningen til jødiske flyktninger i 1930-årene førte til at kun et mindre antall fikk komme inn i landet, tre av disse slo seg ned i Vestfold. De økonomiske forholdene, kombinert med skepsis til en økende tilstedeværelse av fremmede, bidro til dette. I juli 1939 skrev pastor Johannes Knutzen et innlegg i Tønsberg blad, der han i forbindelse med omtale av boken "Stengte grenser" av Jac. Lund-Tangen gikk til angrep på behandlingen av de statsløse flyktningene.⁵⁷² Han skrev at den dypeste mening i kristendommen er nestekjærlighet, og at dette bør komme de statsløse til gode. Han viste videre til Nansen og oppfordrer alle til å kjøpe Nansenmerket, slik at de økonomiske midlene til flyktningene kan økes.⁵⁷³

Selv om prestenes teologiske tekster i stor grad tok for seg forholdet mellom menneske og Gud i denne perioden, er det mulig å finne små referanser til samtidige politiske forhold. I slutten av august 1939, når det for flere og flere ble åpenbart at Europa sto foran en ny konflikt, lød dagens tekst innledende slik: "Egenkjærligheten er menneskelivets mest skremmende fare. Hjem, samfund og nasjoner ødelegges av egoismens gift".⁵⁷⁴ Dette kan leses som en kritikk av en nasjons selvhevdelse ovenfor en annen. Andre teologiske tekster i avisene etter krigsutbruddet kommenterte også situasjonen. Teologen Karl Vold trakk frem de vanskelige beslutningene Norge og Norden må ta i forhold til Tyskland, spesielt med erfaringene fra første verdenskrig der Tyskland var avhengig av importen av varer fra de nordiske land, i første rekke jernmalm og fettstoffer.⁵⁷⁵ Teologen Ingvald B. Carlsen hevdet etter krigen at vekkelsesbølgen i Norge på slutten av 1930-tallet "og de profetiske røster som

⁵⁶⁹ Wisløff, Carl Fr.: *Norsk kirkehistorie, bind 3*, side 413

⁵⁷⁰ Foss, Øivind: *Statskirkens forræderi – og vårt eget*, side 23-24

⁵⁷¹ Heiene, Gunnar: *Eivind Berggrav – en biografi*, side 280

⁵⁷² *Tønsbergs Blad* 21. juli 1939: *Et rop om de statsløses hjelp*

⁵⁷³ Ibid.

⁵⁷⁴ *Tønsbergs blad* 30. august 1939: *Dagens tekst*

⁵⁷⁵ *Tønsbergs Blad* 16. mai 1939: *Et folk i bønn, et folk i håp*

prøvde å tyde tidens tegn” rustet menneskene åndelig for det som skulle komme.⁵⁷⁶ At de var åndelige forberedelser til en kommende katastrofe.

6. 5 Israelsmisjonen

Det omtalte møtet i Larvik i etterkant av Krystallnatten var en av få manifestasjoner til støtte for jødene fra teologisk hold. I Vestfold var Israelsmisjonen aktiv, men det var lite som ble skrevet om Israelsmisjonen i avisene, men noe omtale fikk organisasjonen.

Israelsmisjonen sto i et spenningsforhold til jødene og jødedommen i mellomkrigstiden. På den ene siden beundret de den jødiske arven, samtidig som jødene var frafalne. Det var også en diskusjon internt om hvilken rolle jødekirke skulle spille i forhold til de jødiske tradisjoner.⁵⁷⁷ Representanter for Israelsmisjonen hevdet at jødedommen var kilden til den liberale og humanistiske bevegelsen som truet kristendommen gjennom antikirkelig motstand i politikk, kunst, vitenskap og press.⁵⁷⁸ Etter den russiske revolusjon ble også jødene gjort ansvarlige for ateisme, kommunisme og sosialisme. Oskar Skarsaune skriver i sin gjennomgang av den norske israelsmisjonen om hvordan sentrale personer som Christian Ihlen og Gisle Johnson både kunne være sterkt kritiske til antisemittiske ideer, samtidig som jødedommens ulike farer ble trukket frem.⁵⁷⁹ Einar Kjørven dokumenterer også i sin masteravhandling at den norske Israelsmisjonen var påvirket av tradisjonelle antijudeiske synspunkter, at spørsmålet om endetid sto sentralt og den var sent ute med å ta stilling til jødeforfølgelsen på 1930-tallet.⁵⁸⁰

Selv om det ikke ble skrevet mye om Israelsmisjonens arbeid før antisemittisme ble politikk i Tyskland etter 1933, så ble en artikkel av Gisle Johnson under tittelen ”*Grensen mellom jødedom og kristendom*” trykket i 1926. Her tok han opp forholdet mellom jøder og kristne. Han advarte mot tendenser med religionsblanding, der f. eks. liberal teologi og talmudisk jødedom blandes. Han konkluderte med at en jøde som tar imot Kristus må gi avkall på alt ved den jødiske kultur for å bli frelst.⁵⁸¹

⁵⁷⁶ Carlsen, Ingvald B: *Kirkefronten i Norge*, side 19

⁵⁷⁷ Skarsaune, Oskar: *Israels venner*, side 219-226.

⁵⁷⁸ Foss, Øyvind: *Antijudaisme, kirke og misjon*, side 125-126

⁵⁷⁹ Skarsaune, Oskar: *Israels venner*, side 216-218.

⁵⁸⁰ Kjørven, Einar: *Den Norske Israelsmisjons syn på jødene i tidsrommet 1918-1942*. Hovedoppgave i historie ved Universitetet i Oslo

⁵⁸¹ *Tønsberg Blad*: 4. juli 1926: *Grensen mellom jødedom og kristendom*

Østlandsposten var tidlig ute med å fokusere på forfølgelsen av jødene i 1933.⁵⁸² Like etter Hitlers maktovertagelse trykket avisen et intervju med lederen for den tyske israelsmisjonen dr. Von Harling, der det kom frem at antisemittismen vanskeliggjør arbeidet i Tyskland.⁵⁸³ Her kritiserte han den nye jødedommen som forsøker å erobre Kristus som profet, og på denne måten erobre Jesus og ta fra ham rollen som frelser og forsoner. Han hevdet videre at jødernes forsøk på assimilering gjennom makt og innflytelse i det tyske samfunnet har ført til konflikt mellom de kristne og jødene, og var negativ til antisemittismen i nasjonalsosialismen ”som for øvrig innebærer så mye godt”.⁵⁸⁴ Jødene hadde etter Von. Harlings mening gjennom assimileringprosessen bidratt til å øke jødehatet. Om jødene i øst- Europa sa han at de hadde lett for å sverme rundt bolsjevismen.⁵⁸⁵ *Tønsbergs Blad* trykket det samme intervjuet.⁵⁸⁶ Et par dager senere presenterte *Jarlsberg og Larviks Amtstidende* i en artikkel ”*Den norske Israelsmisjon*” med sogneprest og organisasjonsekretær Hexeberges uttalelser.⁵⁸⁷ Han var bekymret for jødehatet som bredte seg i Europa og var opptatt av at kristne måtte ”lære å kjenne jødene og få kjennskap til hva kristendommen skylder jødedommen”. Videre het det at antisemittismen som hadde blitt en del av den nasjonalsosialistiske ideologi bunnet i frykt: ”Man er redd jødene.” Han påpekte videre at de kristne har et ansvar for å arbeide blant Guds utvalgte folk, siden ” den jødiske innflytelse gjør seg gjelden på alle livets områder, religiøst, kulturelt, politisk og økonomisk”.⁵⁸⁸ Hendelsene i 1933 skapte altså en viss interesse for Israelsmisjonen i pressen.

I januar 1939 holdt Tønsbergs Israelsmisjon årsmøte. I denne forbindelse tok res.kap. Erling Tobiassen opp jødeforfølgelsen. Han talte om at denne tid er en tvekamp mellom djevelen og Kristus, et tema også andre teologer utover i 1930-årene er opptatt av - den siste kampen mellom det gode og det onde. I Tyskland førte det til overgrep mot ”bra mennesker som må forlate sine hjem, sin eiendom og sitt yrke og bli brennmerket”.⁵⁸⁹ Dette var djevelens gjerninger, ble tilhørerne fortalt. Sogneprest Eeg-Svendsen taler om at det er tegn på Israels folks oppvåkning. En sentral tanke var at jødernes redning lå i å ta imot Jesus Kristus.

⁵⁸² Se kapittel 3

⁵⁸³ *Østlandsposten*: 4. februar 1933: *Israelsmisjonens stilling*

⁵⁸⁴ Ibid.

⁵⁸⁵ Ibid.

⁵⁸⁶ *Tønsbergs Blad*: 2. februar 1933: *Israelsmisjonens stilling*

⁵⁸⁷ *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*: 6. januar 1933: *Den norske israelsmisjonen*

⁵⁸⁸ Ibid.

⁵⁸⁹ *Tønsbergs Blad*: 6. januar 1939: *Årsmøte i Tønsberg Israelsmisjon*

Jødernes situasjon var også tema for Israelsmisjonens offermesse i Tønsberg 20. august 1939. Her deltok sogneprest Eeg-Svendsen og pastor Hellesøe-Knutsen fra Oslo.⁵⁹⁰ Sistnevnte skildret jødernes nød som flyktninger eller i konsentrasjonsleire, og sa at kristne menigheter ikke kunne lukke sine hjerter for nødropene fra "Guds gamle ulykkelige folk".⁵⁹¹ I sin tale vektla han at jødene nå var mer mottagelig for en frelser og at mange nå anerkjenner Jesus. De pågående lidelsene åpnet opp for at jødene tok i mot Kristus som Messias, noe som var kjernen i Israelsmisjonens arbeid.

Samme måned hadde avisen et intervju med pastor Magne Solheim som hadde arbeidet i Romania sammen med Gisle Johansen.⁵⁹² Her kritiseres kirken i Tyskland og kirken generelt, for gjennom historien å ha økt kløften mellom kristendommen og jødedommen gjennom pogromer i Jesu navn. Det var tydelig at pastor Solheim grunnleggende holdning til jødernes situasjon, også de emansiperte jødene som "lot sig fange i tidsånden og den nyhedenske tidsånden," var at denne skyldes at de ikke har tatt imot Kristus. Men han var forferdet over at kirkene lukket dørene for jøder som ville omvendes og over den brutale fremferden ovenfor de jødiske minoritetene.⁵⁹³

Israelsmisjonen fortsatte sitt arbeid etter at tyske styrker okkuperte Norge. I en oppfordring i *Sandefjords Blad* i februar 1941 går det frem at Israelsmisjonen samlet inn penger til jøder i Romania og Ungarn.⁵⁹⁴ Det var Sandars sokneprest Ole A. B. Prytz⁵⁹⁵ som ønsket at det skulle ofres i kirkene til inntekt for de trengende i Romania.⁵⁹⁶ Dette vakte reaksjoner blant NS-medlemmer i byen, og fylkesfører I. L. Eliason i Vestfold svarte i et åpent brev.⁵⁹⁷ Han hevdet at jødene i Romania ikke trengte en håndrekning siden de besitter 60 % av inntektene i landet. Videre anklaget han prost Prytz for å være frimurer og ansvarsløs i forhold til kirkens rolle. I etterkant ble det en meningsutveksling da et annet NS medlem stilte spørsmål ved om denne holdningen ovenfor Israelsmisjonen og prost Prytz var riktig.⁵⁹⁸ Dette var en oppsiktsvekkende episode før aksjonene mot jødene i Norge. De første tegn til nyordning

⁵⁹⁰ *Tønsbergs Blad*: 23. august 1939: *Jødernes motstand mot kristendommen er brutt*

⁵⁹¹ *Ibid.*

⁵⁹² *Tønsbergs Blad*: 28. august 1939: *Natt over Europa- Jødeforfølgelse i Jesu navn!*

⁵⁹³ *Ibid.*

⁵⁹⁴ Berg, Dyrhaug og Christensen: *Sandefjords historie- sett gjennom Sandefjord blads spalter 1861-1983*, bind 2, side 452

⁵⁹⁵ Olstad, Finn: *Sandefjords historie*, bind 2, side 146.

⁵⁹⁶ *Sandefjords Blad*: 14. februar 1941

⁵⁹⁷ *Sandefjords Blad*: 15. februar 1941

⁵⁹⁸ *Sandefjords Blad*: 17. februar 1941

hadde meldt seg, også ovenfor jødene, allikevel tok Israelsmisjonen initiativ til denne innsamlingen. Ordstriden viser også at deler av NS var redd for å gjøre ting som kunne provosere opinionen.

Denne ofringen og aksjonen mot denne ble av en hirdmann omtalt i *Fritt folk* den 22. februar 1941.⁵⁹⁹ Israelsmisjonen hadde en viss vekst, noe Mendelsohn tolket som en måte kristne reagerte mot den tyske reaksjonen mot jødene. Etter dette fikk aviser forbud mot å omtale Israelsmisjonens arbeid, og et år etter var organisasjonens tidsskrift forbudt.⁶⁰⁰

6.6 Kirkekampen i fylket

Når den norske motstanden opphørte 7. juni 1940, ble det innledet forhandlinger om et administrasjonsråd som skulle erstatte konge, regjering og storting. Innenfor kirken, med biskop Eivind Berggrav i spissen, rådet det en oppfatning om at de tyske okkupantene med Josef Terboven i spissen ville respektere folkeretten og Haag-konvensjonen. Den 25. september samme år ble det klart at dette ikke var tilfelle. Administrasjonsrådet ble satt til side og erstattet av NS sin nye regjering.

Den nasjonalsosialistiske nyordningen i Norge ble igangsatt, men som den nyutnevnte kirkeministeren Ragnar Schanke fikk merke, møtte den motstand fra mange lag av samfunnet. Nyordningen førte til en ideologisk splittelse i den norske befolkningen. Den norske kirke markerte seg tidlig ovenfor NS og partiets forsøk på å organisere samfunnet etter nasjonalsosialistiske ideer. Kirkeledelsen gikk i mot forsøk på å la kirken tjene den nye tids ideologi. Den 25. oktober 1940 ble Kristent Samråd opprettet, senere avløst av den midlertidige kirkeledelse i juni 1942. NS førte i begynnelsen en kirkevennlig politikk, med økte bevilgninger og et ønske om at kirken ikke skulle blande seg inn i det politiske spillet. Professor Gunnar Heiene trekker frem en preken i Hoff i Vestfold som synliggjør denne splittelsen.⁶⁰¹ Der holdt sokneprest Øyvind Johan Hoem en preken som ble lagt merke til i ulike presseorganer og i *Bygdenes Blad* omtalt ”som en olsokpreken i pakt med tiden”.⁶⁰² Sokneprest Hoem var en av prestene som hyllet den nye ordning i Norge. Og han fikk den påfølgende søndagen adgang til å holde radiogudstjeneste. Her uttalte han disse ordene: ” Nå

⁵⁹⁹ Mendelsohn, Oskar: *Jødene i Norge gjennom 300 år, Bind 2*, side 65

⁶⁰⁰ Ibid.

⁶⁰¹ Heiene, Gunnar: *Eivind Berggrav- En biografi*, side 319

⁶⁰² *Bygdenes Blad*: 28. september 1940: *Preken*

lysner det av dag. Quisling og hans menn har fått arbeidsvilkår og arbeidsro”.⁶⁰³ Denne radiotalen avslørte splittelsen og Eivind Berggrav tok initiativ til å danne et kristent Samråd for å motvirke kreftene i kirken og samfunnet som omfavnet den nye ordningen etter 25. september 1940.⁶⁰⁴

I Larvik vakte virkesomheten til sokneprest Hans Kristian Ljostvedt irritasjon blant NS og tyske myndigheter.⁶⁰⁵ Han fulgte ikke retningslinjene fra det nye kirkedepartementet, og holdt gudstjenester med nasjonalt innhold. Den 22. desember 1940 holdt han en preken over den sjelelige og nasjonale frigjøring. Den ble avsluttet med første vers av ” Ja, vi elsker” og ”Gud signe vårt dyre fedreland”. Den 16. februar 1941 ble det kringkastet en gudstjeneste holdt av Ljostvedt der omtale av fedrelandet sto sentralt. Prekenen hadde en klar adresse. Den 18. april måtte soknepresten møte hos det tyske sikkerhetspoliti i Oslo. Der erklærte han at hans forkynnelse ikke sto til regnskap for noen verdslig myndighet. Det var hele hans virksomhet som sto i søkelyset for tyskerne, i særdeleshet noen søndagsbetraktninger som hadde stått på trykk i Larviks arbeideravis *Nybrott*. Til avisens redaksjon uttalte Ljostvedt at han var fullt forberedt på konsentrasjonsleir.⁶⁰⁶

I 1942 fortsatte forholdet mellom Nasjonal Samling og Kristent Samråd å tilspisse seg. Også i Vestfold merket menighetene konflikten mellom myndighetene og kirken, der sistnevnte ikke ønsket å underkaste seg det nye systemet. I pressen gikk redaktørene ut mot flertallet av de norske teologene. I april 1942 advarte *Tønsbergs Blad* mot avkristningen av Norge trykt.⁶⁰⁷ De av prestene som protesterer mot ”nyreisningsarbeidet” ble omtalt som ”åndelige pyromaner.” Nasjonal Samling og dets fører fikk rosende omtale for å ha stoppet avkristningen av Norge, samtidig som de hadde avskaffet den marxistiske seksualmoralen og ”barnemordklinikene”. Videre ble de økte bevilgningen til kirken påpekt og at kristendommen igjen har fått en sentral rolle i samfunnet. Det ble oppfordret til en påske der budskapet fritt skulle kunne forkynnes i kirkene.⁶⁰⁸

⁶⁰³ Heiene, Gunnar: *Eivind Berggrav- En biografi*, side 320

⁶⁰⁴ Denne dagen overtok den tyske rikskommissær Josef Terboven med sine 13 kommissariske statsråder etter administrasjonsrådet styringen av Norge.

⁶⁰⁵ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side 217

⁶⁰⁶ Nyhus, Per: *Krigsåret i Larvik-distriktet*, side 149

⁶⁰⁷ *Tønsbergs Blad*: 1. april 1942: Leder- *Avkristning*

⁶⁰⁸ Ibid.

Den 5. april ble Kirkens Grunn lest opp fra de fleste av fylkets prekestoler.⁶⁰⁹ Den NS kontrollerte pressen var ikke nådig i sitt motangrep. Prestene ble i *Tønsbergs Blad* beskyldt for å ville bedrive politikk og personangrep fremfor å forkynne evangeliet og på denne måten gjorde satans jobb og splittet kristendommen.⁶¹⁰ Avisen spurte retorisk om ”Romas kristne ville flyktet tilbake til katakombene om keiseren begynte å bygge kirker.” I innledningen gjentok han kapellan Østenstads ord i en preken i Sandar Kirke som la vekt på at menighetene måtte bestå for at evangeliet kunne forkynnes.⁶¹¹

Dagene etter trykket avisene ekspedisjonssjef Sigmund Feylings svar ”*Kirkens Grunn*”⁶¹² og en tale fra Vidkun Quisling med tittelen ”*Nasjonal Samling og kirken*”, der de to understreket at misbruk av Guds ord eller statsfiendtlig virksomhet i kirken ikke ville bli akseptert.⁶¹³ Begge understreket at prestene med ”*Kirkens grunn*” gikk til angrep på staten og bedrev politikk, noe som etter deres mening var utenfor prestenes mandat.⁶¹⁴

6.7 Kirkekampen og Jødene

Det er tung klang i Kirkens klokker i denne tid. Vi kjenner det ikke minst i dag, når det over by og bygd ringes til bot og bønn. For det å gjøre bot, det er å gå inn under dommen, å bøye seg i konkret syndserkjennelse, og det koster. Men står vi dømte, kan helgen reise den helligdom hvor Kristus kan komme til å frikjenne.⁶¹⁵

Selv om kirkens menn ikke hadde markert seg i forhold til jødespørsmålet, hadde mange av teologene uttrykt bekymring for utviklingen i Europa og verden før 1940. Men for de fleste lå redningen i at verden vendte seg mot Kristus, dette ville forene rasene og nasjonene til en felleskap av brødre og søstre. Da aksjonene mot jødene ble trappet opp i løpet av 1941 og 1942 reagerte også mange teologer. Domsprost Arne Fjellbu i Trondheim hadde fått støtte da han protesterte mot beslagleggingen av jødiske eiendommer.⁶¹⁶ Eivind Berggrav hadde også protestert på vegne av det norske folk mot de forandringene i ekteskapsloven kirke departementet under Ragnar Schanke forsøkte å gjennomføre for å forhindre ekteskap mellom ariere og jøder eller samer i 1941. Departementet hadde henvendt seg i juni til biskop

⁶⁰⁹ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side 218-219

⁶¹⁰ *Tønsbergs Blad*: 7. april 1942: Leder- *det triste påskebudskap*

⁶¹¹ Ibid.

⁶¹² Feyling, Sigmund: *Kirkelig hvitbok*, side 284-287

⁶¹³ Ibid.: S. 278- 284

⁶¹⁴ *Tønsbergs Blad*: 8. april 1942; *Et nytt samfunnsyn men ingen ny religion og 10. april 1942; kirkens grunn*

⁶¹⁵ Fjellbu, Arne og Pharo, Håkon: *Guds ord i krigstid, utdrag preken i Tønsberg kirke*, av res. Kap Erling Tobiassen på bots- og bededagen 1940

⁶¹⁶ Oskar Mendelsohn i art. Red, Whyller, Egil A, og Terje Gudbrandson: *Jødene og jødedommen*, side 80

Berggrav om en uttalelse om lovforslaget.⁶¹⁷ Berggrav skrev at ” det samme menneskeverdet tilkommer mennesker av alle raser”.⁶¹⁸ Han avviste videre ideen om at mennesker med en smule ”jødisk blod i årene” var mindreverdige mennesker.⁶¹⁹ Han skrev videre at dette brøt med kirkens grunnsyn.⁶²⁰ Et forslag om å inkludere jødene i Kirkens Grunn våren 1942 ble avvist fordi det var frykt for å provosere unødige.⁶²¹ Kirkens protest i november 1942 mot jødeforfølgelsene, ”*Hebreerbrevet*”, vakte oppsikt ut over landets grenser.⁶²² Uttalelsen kom som en reaksjon mot jødeforfølgelsen og var nok nettopp et slikt utspill som deler av NS fryktet, som den NS-tilsatte biskopen i Oslo, Lars Frøyland. Brevet var den eneste offentlige kollektive protest mot jødeforfølgelsen i det okkuperte Norge. Professor Torleiv Austad hevder at dette bidro til å åpne folks øyne ovenfor det antisemittiske grums som hadde vært tilstede i befolkningen i årene før krigen.⁶²³ Ved bruk av et utvalg av skriftsteder, som Rom 2.11, Gal. 3, 38 og Rom 3,22, fastslår ”*Hebreerbrevet*” at ”ifølge Guds ord har alle mennesker prinsipielt samme menneskeverd og dermed samme menneskerett”.⁶²⁴ ”*Hebreerbrevet*” var et svar på den antisemittiske propagandaen i den sensurerte dagspressen.⁶²⁵ I Vestfold ble brevet spredt via prestenes illegale kontaktnett og det ble bedt for jødene fra mange av fylkets prekestoler søndagene 15. og 22. november.⁶²⁶ Men kirken handlet dessverre for sent til å ha noen innvirkning på deportasjonen.⁶²⁷

Odd Melsom, som var sjefsredaktør i Fritt Folk og medlem av NS, har etter krigen i en rekke skrifter forsvart partiets rolle under okkupasjonen. Han understreket sterkt NS sitt kristne grunnlag og hevdet at Eivind Berggrav misbrukte kirken og kristendommen i sin kamp. Han kaller også sitt kapittel ” Striden med Berggravs kirke”.⁶²⁸ Det var åpenbart en dyp bitterhet mot Berggrav fra NS. Av de stridigheter kirken hadde med NS, så er protestene mot endringene i ekteskapsloven og ”*Hebreerbrevet*” utelatt i Odd Melsoms gjennomgang. Resten av stridstemaene er tatt med. Ordet jøde forekommer heller ikke i noen av tekstene som ble plukket ut for å illustrere striden. Noen av overgrepene som tidligere NS-medlemmer fikk

⁶¹⁷ Austad, Torleiv: *Kirkelig motstand*, side 219

⁶¹⁸ Feyling, Sigmund: *kirkelig hvitbok*, side 123

⁶¹⁹ Ibid.: S. 124

⁶²⁰ Austad, Torleiv: *Kirkelig motstand*, side 220

⁶²¹ Ibid.

⁶²² Ibid.: S. 226

⁶²³ Ibid.

⁶²⁴ Ibid.: S. 222

⁶²⁵ Wisløff, Carl Fr.: *Norsk kirkehistorie, bind 3*, side 461

⁶²⁶ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side 188

⁶²⁷ Austad, Torleiv: *Kirkelig motstand*, side 227

⁶²⁸ Melsom, Odd: *Fra kirke- og kulturkampen under okkupasjonen*, side 51

føle etter krigen fra menighetenes side, som en episode fra Sande i Vestfold, stemmer nok.⁶²⁹
Men disse veier ikke opp mot deportasjonen av jødene.

6. 8 Oppsummering

Selv om et flertall av prestene i Vestfold sluttet seg opp om Kristent Samråd og ble lojale til den midlertidige kirkeledelse etter 1940, så var mellomkrigstiden preget av en manglende vilje til å strekke ut en hånd til jødene fra det teologiske miljøet. Antijudeiske utsagn i pressen ble ikke motsagt eller kommentert. Det er åpenbart at enkelte teologer og prester etter striden om den liberale teologi på 1920-tallet hadde en politisk agenda. De var opptatt av spørsmål knyttet til oppløsningen av familien, menneskers materialisme og seksualmoralen. Disse innleggene hadde en klar adressat - arbeiderbevegelsen. De var opptatt av nasjonale forhold, mer enn internasjonale.

I Norge var det marxismen som utgjorde den største utfordring til kirkens åndelighet. Noen av teologene som sokneprestene Olaf Hoem, Peder Berge Meldal og M. Bygstad gav uttrykk for antijudeiske holdninger som den at jødene skyldes sviket til Gud, sistnevnte hevdet dette så sent som i 1938. Teologen Karl Vold hadde sammenfallende synspunkt om at frelse er jødene redning.

Ingen teologer uttalte støtte til NS sitt program, på tross av den felles bekymringen for kommunismen. Dessuten støttet partier som Høyre, Venstre og Bondepartiet de kristne verdiene og kristendomsundervisningen, og de fleste teologene må ha følt at de parlamentariske partiene støttet opp om kristendommen. Professor Karl Vold advarte også mot de antidemokratiske kreftene i Europa. Prestestanden i Vestfold ser derfor i all hovedsak ut til å ha vært lojale mot den borgerlige politiske side.

I Larvik var det størst interesse for jødene situasjon i 1930-årene sett ut ifra det teologiske materialet i avisene i dette tiåret. Israelsmisjonens arbeid blant jødene ble omtalt, og krystallnatten førte til at kirken tok initiativ til et åpent møte om jødeforfølgelsen, som misjonen allerede i 1933 har uttalt seg om gjennom oppslag i Larviks borgerlige presse. Dette sammenfaller med det bildet som gis av Østlandspostens dekning av jødene utfordringer i Tyskland i 1933.⁶³⁰

⁶²⁹ Melsom, Odd: *Fra kirke- og kulturkampen under okkupasjonen*, side 95

⁶³⁰ Se kapittel 4.

For Israelsmisjonen var ikke spørsmålet om jødene knyttet til rase. Det var Kristus frelseverk som sto i sentrum. Jødene var frafalne og utenfor Guds rike så lenge de ikke tok i mot evangeliet, noe som gjaldt også andre folkeslag. Når de valgte å ta i mot dette så var de en del av den kristne forsamling. Selv om jødene også for Israelsmisjonen fremsto som materialister og representanter for verdslige verdier, så hadde de allikevel en spesiell posisjon blant menneskene da de er var et av "Gud utvalgt folk." Det var de åndelig, ikke de fysiske forskjellene som var sentralt.

Kirken virket lite opptatt, i alle fall utad, av jødeforfølgelsen i 1930-årene. Det er viktig å fremheve at dette ikke fratok enkelte prester den respekt deres deltakelse i kirkekampen mot nazifiseringen gjør dem fortjent til. Den protestantiske kirke har gjennom sin historie vært nasjonale kirker med tilknytning til sine respektive stater, noe som har ført til lojalitet til staten og reservasjon mot å delta i kritikk av denne. Det har vært vanligere å kritisere politiske bevegelser som truer det borgerlige demokratiet med dens kristne grunnverdier. Dette forklarer også den lojaliteten vi finner hos NS-prestene som omtales i neste kapittel. Men ved krystallnatten i 1938 var reaksjonen mot jødeforfølgelsene fra kirkens side mer markert enn tidligere. Oskar Mendelsohn påpeker dette samtidig som han understreker at kirkens omtale av jødene fort kunne tolkes som antisemittisk uten at dette var tilsiktet.⁶³¹ Mange av 1930-tallets teologer fremhevet kristendommen som den eneste sanne vei.

Biskop Berggrav og Kristent Samråd, senere den midlertidige kirkeledelse, sitt opprør mot NS og de teologiske begrunnelsene for dette, er innen den protestantiske kirke et unikt eksempel på at statens makt ikke kan eller bør aksepteres i alle situasjoner. En tolkning av skriften NS ikke delte, men som gjorde det mulig for kirken i Norge å stå massivt i mot nazifiseringen av samfunnet, til forskjell fra kirkene i Tyskland i 1930-årene, med unntak av den tyske bekjennelseskirke som biskop Berggrav hadde fulgt nøye etter Hitlers maktovertagelse. Denne teologiske arven er viktig for ettertiden.

Selv om kirken viste moralsk styrke ovenfor okkupantene og NS, kom "*Hebreerbrevet*" for sent til å påvirke myndighetene eller opinionen i retning av å kunne hjelpe jødene gjennom å stanse eller utsette aksjonene. Biskop Berggrav med Kristent Samråd mente at det kanskje var feil å utelate jødene i Kirkens Grunn, men det var også taktiske hensyn som måtte tas på det

⁶³¹ Mendelsohn, Oskar: *Jødene i Norge gjennom 300 år, bind 1*, side 620-621

tidspunktet.⁶³² Han var redd for å provosere tyskerne til å gjøre felles sak med NS og Quisling i angrepene på kirken.⁶³³ Men ”Hebreerbrevet” blir stående igjen som et viktig prinsipielt dokument som understreker alle menneskers likeverd, og som dermed har gyldighet utover sin opprinnelige hensikt som var å stoppe ministerpresident Quisling og nazistenes jødeforfølgelse og rasehat i Norge som bl.a. ble spredt gjennom pressen.⁶³⁴

⁶³² Austad, Torleiv: *Kirkens grunn: Analyse av en kirkelig bekjennelse fra okkupasjonstiden 1940-45*, side 128

⁶³³ Austad, Torleiv: *Kirkelig motstand*, side 220

⁶³⁴ *Ibid.*: S. 225

Kapittel 7:

Prester i nasjonalsosialismen tjeneste

7.1 Innledning

Et lite antall prester i Vestfold valgte å bli lojale til de nye myndighetene etter 1940. Når da et flertall av kirkens prester fordømte jødeforfølgelsen gjennom ”*Hebreerbrevet*”, hvordan stilte NS-lojale prester i Vestfold seg til jødene, og var deres valg et resultat av antisemittisme?

Etter Quislings statskupp den 9. april 1940 ble det klart at NS ønsket å spille en rolle i det okkuperte Norge og starte en ideologisk nyorientering av landets organisasjoner, der Kirken ikke var noe unntak. Et flertall av kirkens prester satte seg i mot dette, men noen prester stilte seg til disposisjon. Nærmere 70 teologer, noen med medlemskap i partiet fra før 1940, valgte lojalitet til det nye kirkedepartementet. Vestfold hadde kun tre prester med NS-medlemskap under okkupasjonen. Det var dårlig oppslutning om gudstjenester ledet av disse prestene.⁶³⁵

Den 26. november 1942 ble Luthers utfall fra 1543 mot jødene i skriftet ”*Von den Juden und ihren Lügen*” trykket i norske aviser. Dette var ikke tilfeldig og gav en teologisk ramme rundt det som skulle skje. Den norske kirke står i en teologisk tradisjon som i ulike perioder har beskrevet hvilken ”fare” jødene utgjorde for kristendommen.

7. 2 Nasjonal Samling og partiets fiendebilde

NS ble stiftet i 1933. Partiet ville ha et nasjonalt fellesskap der klassene samarbeidet til nasjonens beste. Nasjonens interesser sto over klasseinteressene, som partiet mente var særinteressene som truet nasjonens enhet. Marxismen og liberalismen var to motpoler, som begge var materialistiske og jobbet for individets eller en klasses lykke.⁶³⁶ Kommunismen ble partiets hovedfiende. Den ble sett på som en trussel i form av materialisme, internasjonalisme, klassekamp, avskaffelse av eiendomsretten, ateisme, avskaffelsen av familien som institusjon, raseblanding og rasekaos, og etter 1935, vektlegges det at denne har jødisk opphav og ledelse.⁶³⁷ I årene etter 1935, fremstilles liberalismen og marxismen som ideologier av jødisk opphav, der jødene ”mål” var å bryte ned nasjonene og den kristne moral med sin individuelle kapitalisme eller statskapitalisme.

⁶³⁵ Christophersen, Egil: *Vestfold i Krig*, side 219-220

⁶³⁶ Brevig, Hans Olaf og Ivo de Figueriedo: *Den norske Fascismen*, side 131

⁶³⁷ Ibid.: S. 133

Den spanske borgerkrigen 1936 til 1939 kan også ha påvirket synet på marxismen som en trussel mot kirken og kristendommen. Den borgerlige pressen fremførte påstander om at folkefronten og dens regjering i Spania førte en krig ikke bare mot general Franco, men også mot kirkens eiendom og menn.⁶³⁸ Heller ikke forholdene i Sovjet var gunstig for kirken.⁶³⁹ Gulbrand Lunde, en sentral skikkelse i NS og propagandaminister 1940-42, mente at kapitalismen gjennom en dialektisk utvikling hadde ført kapitalen til makten, både i staten og over menneskene.⁶⁴⁰ I 1935 satte partiet jødene inn som en viktig drivkraft bak kapitalismen, og i tillegg kommunismen:

Jødene har gjennom sine enorme pengemasser, ved hjelp av sine statslån, sitt press på politikerne, sine veldige åpne og hemmelige organisasjoner, frimureriet, forskjellige religiøse sekter, gjennom alle Moskvas dekkorganisasjoner en hemmelig makt som gjør den jødiske imperialismen til den største og alvorligste trussel mot enhver selvstendig, nasjonal statsdannelse og kultur.⁶⁴¹

Denne kritikken av marxismen hadde lenge blitt fremført i de borgerlige avisene i Vestfold, spesielt i perioden 1917 til 1933. En rekke teologer hadde også hevdet at marxismen var en trussel mot kristen moral og åndelighet, med sin seksualmoral, ateisme og materialisme.

NS ble stiftet på et tidspunkt der det norske samfunnet var på vei inn i en periode med samarbeid mellom fagbevegelse og borgerskap. De store konfliktene i arbeidslivet, som Menstadslaget i 1931 og konflikten ved Randsfjorden i 1932, ble avløst av et forlik mellom fagbevegelse og arbeidsgivere i 1935. NS fokuserte i økende grad på ”den røde faren” i en periode der klassekampens retorikk i samfunnet nedtones.

I 1933 hadde partiets politiske program støtte også utover dets medlemsmasser.⁶⁴² Det antikommunistiske programmet og det nasjonale utgangspunktet, hadde et bredt nedslagsfelt i det tidligere fedrelandslaget, i Bondepartiet og blant enkelte i Høyre. Når NS i større grad fokuserte på jødene, økte partiets politiske isolasjon.⁶⁴³ I 1935, og med økende intensitet i

⁶³⁸ Se f. eks illustrasjon *Tønsberg Blad* 28. juli 1936: *Marxistene og kirken*, 30. juli 1936: *Redselsdager i Barcelona* og 11. august 1936: *Grusomheter mot Kirken i Spania*

⁶³⁹ *Tønsbergs Blad* 31. juli 1936: *Marxistene og kirken*

⁶⁴⁰ Brevig, Hans Olaf og Ivo de Figueriedo: *Den norske Fascismen*, side 131

⁶⁴¹ *Fritt Folk*: 25.juni 1938

⁶⁴² Hans Olaf Brevig hevder at partiets politikk var et systematisert uttrykk for tendenser fra 1920-årene. Nasjonalsosialismen blir mer fremtredende 1930-årene, *Den norske Fascismen*, side 103.

⁶⁴³ Dahl, Hans Fredrik, Hagtvedt, Bernt og Guri Hjeltnes: *Den norske nasjonalsosialismen Nasjonal Samling 1933-1945*, side 75-76

1938, angrep de jødedommen og ”jødebolsjevismen”.⁶⁴⁴ I denne perioden blir det åpenbart for pressen hva som skjedde i Tyskland, og det vakte i de fleste avisene avsky, men ikke hos NS. De antisemittiske utspillene avtok ikke etter hvert som jødeforfølgelsene økte i omfang.

Noen prester valgte å støtte NS partiet fra starten av, med garnisonsprest Kjeld Stub i spissen.⁶⁴⁵ Partiets nasjonalreligiøse og antikommunistiske profil har nok virket tiltrekkende på teologer som så med bekymring på den økende sekulariseringen i samfunnet og arbeiderbevegelsens voksende innflytelse. NS prestene forfektet en konservativ og tradisjonalistisk kristendom som de forente med nasjonalisme. De så arbeiderbevegelsen og samtidens kulturradikalisme som en trussel mot disse verdiene.⁶⁴⁶ Kirken var i deres øyne truet av en materialistisk tenkning. Det nye partiet representerte for disse en åndelig fornyelse, et korstog mot materialismen og marxistisk gudløshet.⁶⁴⁷ Når kommunistene var negative til kirkens makt, så svarte NS at ”Kristendommens grunnverdier skal vernes”.⁶⁴⁸ Selv om de fleste prestene, som Kjeld Stub, forlot partiet når NS sin antijødiske holdning ble mer fremtredene, forble et mindretall lojale.⁶⁴⁹

Bjørnar Johnsen Øybekks spesialavhandling om Oslo-biskopen Lars Andreas Frøyland bekrefter dette inntrykket.⁶⁵⁰ Frøyland var ifølge Øybekk skeptisk til Hitler og behandlingen av den tyske kirken etter 1933, han støttet bekjennelseskirken og avviste det totalitære system.⁶⁵¹ Men han ble i økende grad bekymret for at en antikirkelig stat skulle kontrollere kirken og skolen i for stor grad.⁶⁵² I Frøyland øyne gav NS kirken frihet. I Punkt 22 i Quislings redegjørelse om *Nasjonal Samling og Kirken* understreket han at NS ikke hadde som mål å starte en ny religion, at bisper og prester ikke skulle gå den ”antikristelige kapitalisme og antikristelige kommunismens ærende” og at ”Kristendommens grunnverdier vernes”.⁶⁵³ Dette punktet har tiltalt Frøyland.⁶⁵⁴ I 1942 gikk han ut og støttet frontkjemperne

⁶⁴⁴ Brevig, Hans Olaf og Ivo de Figueriedo: *Den norske fascismen*, side 200-201

⁶⁴⁵ Ibid.: S. 67

⁶⁴⁶ Emberland, Terje, *Religion og rase*, side 259-260

⁶⁴⁷ Brevig, Hans Olaf og Ivo de Figueriedo, *Den norske fascismen*, side 67

⁶⁴⁸ Gulbrand Lunde i talen *Til kamp mot bolsjevismen!* Nytorget i Oslo, 26. juni 1941

⁶⁴⁹ Dahl, Hans Fredrik, Hagtvedt, Bernt og Guri Hjeltnes: *Den norske nasjonalsosialismen- Nasjonal Samling 1933-1945*, side 71-72

⁶⁵⁰ Øybekk, Bjørnar Johnsen: *Lars Andreas Frøyland- En biografisk undersøkelse av mannen som ble NS – biskop i Oslo, med særlig vekt på okkupasjonsårene*, Avhandling i kirkehistorie ved det Teologiske Menighetsfakultet, høsten 2001

⁶⁵¹ Ibid.: S. 51

⁶⁵² Ibid.: S. 52

⁶⁵³ Ibid.: S. 57. Sitat hentet fra *Nasjonal Samling og Kirken* av Vidkun Quisling.

⁶⁵⁴ Ibid.: S. 57 og 72

og hans uttalelser om bolsjevismen og kommunismen understreker at dette må ha vært hovedgrunnen til at han valgte troskap mot NS.⁶⁵⁵ Men han utalte om jødeaksjonen at den var ”uriktig og uklok”.⁶⁵⁶

Partiets forhold til kristendommen var et internt stridstema. Deler av partiet, de mest radikale tilknyttet kretsen rundt tidsskiftet *Ragnarok*, ønsket et oppgjør med kristendommen og en tilbakeføring av den gamle hedenske religion i form av en nyhedensk vekkelse. De var sterkt påvirket av den tyske Glaubensbewegung.⁶⁵⁷ Men i denne kretsen kunne også tyskernes fremferd mot jødene vekke avsky.⁶⁵⁸ Den nyhedenske bevegelsen kom ikke til å vinne frem i NS og partiet fremsto som en forsvarer av kristendommen etter Quislings ønske.⁶⁵⁹ Denne nyhedenske orienteringen i deler av partiet og de antisemittiske ideene som kom til overflaten etter 1935, vakte reaksjoner hos en del prester, og partiet fikk protester fra prester som tok avstand fra rasisme og som hadde bånd til Israelsmisjonen.⁶⁶⁰

7.3 Prestene som gikk inn i NS- tjeneste

Enhver skal være lydige mot de myndigheter han har over seg. Det finnes ingen myndigheter som ikke er fra Gud, og de som er ved makten, er innsatt av Gud. Den som setter seg opp mot dem, står derfor imot Guds ordning, og de som gjør det, skal få sin dom.

Rom 13, 1-2

Som familie og stat er også folket en Guds ordning. Folk og nasjonalitet er Guds skapning og Guds gave. Den nasjonale oppdeling er villet av Gud.⁶⁶¹

Selv om det store flertallet av norsk teologer fulgte linjen til Kristent Samråd, så brøt et mindretall ut. Noen av disse hadde hatt sympatier med NS siden stiftelsen, andre hadde motiver som karriere, lydighet til øvrigheten eller politiske overbevisning. Vi skal i det følgende se nærmere på NS-presternes holdninger og betydning i Vestfold, hvem de var og hvordan de forholdt seg til jødeforfølgelsen som fant sted høsten 1942.

⁶⁵⁵ Øybekk, Bjørnar Johnsen: *Lars Andreas Frøyland- En biografisk undersøkelse av mannen som ble NS – biskop i Oslo, med særlig vekt på okkupasjonsårene*, Avhandling i kirkehistorie ved det Teologiske Menighetsfakultet, side 59-60

⁶⁵⁶ Austad, Torleiv: *Kirkelig Motstand- Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjon 1940-45 med innledninger og kommentarer*, side 226

⁶⁵⁷ Emberland, Terje: *Religion og rase*, side 15

⁶⁵⁸ Ibid.:S.160-161

⁶⁵⁹ Ibid.:S.255

⁶⁶⁰ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, Bind I*, side 630-631

⁶⁶¹ Sitat av Feyling, S: fra *Stat og kirke* utgitt i 1941, side 5. Gjengitt hos Karsrud, Ravn K, ” *Sin kirke forrådte de i dens nød..* ” *den geistlige minoritet 1942-1945 – en bakgrundsundersøkelse*, side 42

De politiske begivenhetene i Russland i 1917 og 1918 fikk også konsekvenser for den politiske kampen i Norge. Verdenskrigens slutt og revolusjonens gjennomslag i Russland radikaliserte deler av norsk arbeiderbevegelse. Dette skulle også prege utviklingen hos deler av det norske presteskapet. Utviklingen innen arbeiderbevegelsen førte også til motreaksjoner på høyre side i det norsk politisk landskap. NS var et uttrykk for en slik motreaksjon. Erfaringer fra områder der motsetningene mellom klassene var mest skjerpet, var for mange av prestene en avgjørende faktor når de sto overfor vanskelige valg i 1940-45.⁶⁶²

I Vestfold var antallet prester som gikk inn i NS forholdsvis lavt. Kun fire ifølge oversikten til Ravn K. Karsrud i hans spesialavhandling. Dette utgjorde 2,5 % av prestestillingene.⁶⁶³ Til sammenlikning var 4 % av befolkningen medlemmer av NS i perioden 1940-45.⁶⁶⁴ Han påpeker noen generelle trekk ved NS prestene. De var eldre enn gjennomsnittet (50 mot 42 år), de fleste hadde tilhørt den konservative fløyen, halvparten ble medlemmer i NS før krigen, og de fleste var bygdeprester. I tillegg er det et poeng at mange kjente hverandre fra mellomkrigstidens nasjonalkirkelige arbeid og at de delte kritikken mot den liberale teologi og arbeiderbevegelsens kamp. Han skriver videre at de var opptatt av en sosial antikapitalisme, med kritikk av liberalismen ” med sine interesser, sine konjunkturer og sin profit”.⁶⁶⁵ Oppgaven tar lite konkret opp Vestfold fylke, men vi får vite at i Finnmark og Buskerud fylke var andelen prester som gikk over til NS, høyere enn i andre fylker, spesielt i områder som var hardt rammet av arbeiderkonflikter i mellomkrigstiden. I Hammerfest, Sør-Varanger og rundt Randsfjorden sto arbeiderbevegelsen sterkt, og det var til dels langvarige og voldsomme konflikter der i perioder. Men det må tilføyes at den høye andelen NS-prester i Finnmark fylke også kan skyldes enn bevisst politikk fra myndighetens side om å bytte ut prester med sosialistiske sympatier med mer konservative representanter.⁶⁶⁶ Det virker derfor logisk at Karsruds slutninger der han trekker parallellen mellom lokale politiske forhold og NS medlemskap for prestestanden, har noe ved seg.

Prestene som valgte NS trakk en annen teologisk slutning enn biskop Berggrav og Kristent Samråd. De tolket skriften dit hen at prestene skulle lyde øvrigheten og begrunnet dette i bl.a.

⁶⁶² Karsrud, Ravn K: ” *Sin kirke forrådte de i dens nød..* ” *den geistlige minoritet 1942-1945 – en bakgrundsundersøkelse*, side 9, 17, 33 og 53

⁶⁶³ Ibid.: S. 16

⁶⁶⁴ Ibid.: S. 11

⁶⁶⁵ Ibid.: S. 37

⁶⁶⁶ Bergh, Trond og Knut Einar Eriksen: *Den hemmelige krigen - Overvåkingen i Norge 1914-1997-* Bind 1, side 28

Rom 13. 2. Videre hevder de at det ikke var grunn til motstand så lenge myndigheten stilte seg positive til kristendommen og ikke forbød spredning av evangeliet. Sistnevnte kunne gitt grunnlag for et brudd med utgangspunkt i Ap.gj 4, 1-9.⁶⁶⁷ Dette var også holdningen til kirkedepartementet og ekspedisjonssjef Sigmund Feyling, som mente de la forholdene til rette for kirkens arbeid.⁶⁶⁸

I Vestfold var det et lite antall prester som gikk inn i NS. Selv om arbeiderbevegelsen sto sterkt i byer som Larvik, Tønsberg og Sandefjord med noe industri, hadde borgerskapet sterk støtte og konfliktene ble ikke like omfattende som andre steder i landet. På sitt mest radikale, utfordret arbeiderbevegelsen kirkens rolle i samfunnslivet gjennom trusler om å fjerne kristendommen som fag i skolen i valget i 1918, noe som opprørte mange geistlige. For prestene i Vestfold som valgte å gå inn i NS, virker trusselen fra kommunismen å ha spilt en sentral rolle, og dette passer godt med det Karsrud konkluderer i sin oppgave.⁶⁶⁹ Men hva jødespørsmålet hadde av betydning, sier han lite om i oppgaven.

7.4 Den trofaste

En av Vestfolds sokneprester kom tidlig til å markere seg etter okkupasjonen var innledet gjennom den tidligere omtalte radiotale høsten 1940. Dette var Hoff's sokneprest Øivind Johan Hoem. Han var født i Nesseby kommune i Finnmark i 1887, der hans far Anton Hoem var folkeskolelærer. Hoem var ferdig utdannet cand. theol i 1918 og hadde tidligere vært sokneprest i Bindal og Nissedal. I tillegg var han ansatt som lærer i folkeskolen 1909-1910 og middelskolen 1913-1915. Under første verdenskrig var han i marinens mobiliseringstjeneste i 1915 og somrene 1914-1917 bestyrer og feltprest ved Sætermoen soldathjem.⁶⁷⁰ Hoem meldte seg inn i NS i 1933 og forble lojal også når de fleste prestene falt fra i 1934-35. Han så på NS som det partiet som best kunne ivareta de kristne verdiene. Han hadde sansen for at partiet satte fellesnyttens fremfor egennyttens. Hans bakgrunn fra Finnmark kan forklare hans NS-medlemskap. Gjennom oppveksten, med en far som var folkeskolelærer, må han ha fått god kjennskap til fornorskningspolitikken og myndighetenes uvilje mot radikale arbeiderpartifolk.

⁶⁶⁷ *Vestfold presse*: 4. juli 1942, *Til vår kirkes prester og menigheter*. Bygger på ekspedisjonssjef Sigmund Feylings artikkel i *Fritt Folk* gjengitt i *Kirkelig hvitebok* side 284-286. Se også Torleiv Austad: *Kirkelig Motstand*, side 157-158. Oppropet i *Vestfold presse* var et motsvar fra NS -prester på *Kristens Samråds og Kirkens Grunn* fra påsken 1942.

⁶⁶⁸ Feyling, Sigmund: *Kirkelig hvitebok*, side 284-286

⁶⁶⁹ Karsrud, Ravn K.: "Sin kirke forrådte de i dens nød.." *den geistlige minoritet 1942-1945 – en bakgrundsundersøkelse*, side 33

⁶⁷⁰ Eriksen, Alfred: *Norges Kirke og presteskap ved 900 årsjubileet*, side 211

Dette faller inn under observasjonene til Karsrud at prestene som valgte NS, ofte hadde bakgrunn fra områder med skarpe fronter mellom borgerskap og arbeidere.

Når nyordningen for alvor starter etter 25. september 1940, følger Kultur- og Folkeopplysningsdepartementet under Gulbrand Lunde opp med at taler med religiøse innslag i radioen, fra nå av skulle gjennomføres av naziprester. Det ble derfor bestemt at ved Gudstjenesten den 29. september, som egentlig skulle holdes av domsprost Jervell i Hamar, skulle sogneprest Hoem holde prekenen.⁶⁷¹ Vedtaket hadde kommet allerede opp den 20. september og det hadde blitt sendt over en protest til Rikskommissariatets Gruppe Rundfunk og dets leder Müller Franken som påpekte at dette brøt med et løfte fra 1. juni om at det ikke skulle gripes inn i religiøse forhold. Hoem holdt sin tale den 29. september. En tale hvis innhold vekket sorg og harme hos mange av de som lyttet på den.

Opptredenen i kirken 1940 signaliserte en gryende splittelse innad i kirken, og bidro til opprettelsen av Kristent Samråd.⁶⁷² Prekenen under navnet ” En olsokpreken i pakt med tiden” ble gjengitt i flere presseorganer. Her ble feiringen av Olav den Hellige sammenliknet med Quisling, den nye føreren på norsk jord- ”reist opp av Gud”. Videre oppfordret han folk til å takke og lovprise den nye administrasjonen. I etterkant av denne talen kom nye prester med tilsvarende støtteerklæringer.⁶⁷³ Denne talen ble ikke godt mottatt. Hoem fikk heller ingen god omtale etter krigen. Biskop Berggrav omtalte ham som en kjent tilhenger av Quisling og ” til alt hell (for oss) lot denne mann munnen løpe over”.⁶⁷⁴ Sogneprest H.C. Christie skrev at Hoem neppe kan regnes blant de store predikanter. Videre at ”hans Preken var nokså ubehjelpelig, men dens tendens tydelig”.⁶⁷⁵ Hoem hadde brennmerket seg selv, fra nå av var han en del av Quislings regime. Han fikk en skriftlig reprimande av biskop Berggrav, og til statsrådene Ragnar Schanke og Gulbrand Lunde skrev han at slike uttalelser betydde krig med kirken. Kirken skulle være med å bestemme hvem som skulle holde prekener i rikskringkastingen.⁶⁷⁶ Hoem sluttet å virke som prest i Hof i 1941 og flyttet til

⁶⁷¹ Carlsen, Ingvald S: *Kirkefronten i Norge*, side 29

⁶⁷² Heiene, Gunnar: *Eivind Berggrav- En biografi*, side 320

⁶⁷³ Ibid.: S. 319

⁶⁷⁴ Berggrav, Eivind: *Da kampen kom*, side 103

⁶⁷⁵ Christie, H.C: *Den Norske Kirke i Kamp*, side 40.

⁶⁷⁶ Ibid.: S. 40-41

Kongsberg.⁶⁷⁷ Han skrev i juli 1941 under oppropet til det norske folk om å stå sammen mot bolsjevismen.⁶⁷⁸

To prekener av Øivind Hoem gjengitt i en tekstsamling fra 1943 illustrerer hans politiske syn.⁶⁷⁹ Han betegner årene før krigen som ”en tid da syndens mørke ble stadig tettere, da vår tro ble sterkt truet og kristendommens plass i menneskehetens liv sterkt beskåret”.⁶⁸⁰ Men en ny tid hadde i følge Hoem ankommet:

No er krefter i bevegelse. Krefter som har avslørt og stanset de nedbrytende makter og er i ferd med å eliminere dem. Kirker åpnes der de var stengt, reises på de gamle tomter der de var brutt ned. Umoralen nevnes med sitt rette navn og bekjempes. Livsmot og arbeidsglede våkner. Bibelens ord at en arbeider er sin lønn verd, etterfølges. Det er vårbrudd. Men det fås ikke for intet: Europas beste ungdom gir sitt liv, men gjør det med begeistring.⁶⁸¹

I en annen preken omtaler han det som en ”grotid” som fortrenger ”ugresset”.⁶⁸² Det er den nasjonalsosialistiske kampen mot kommunismen ugudelighet og kapitalismens utbytting han sikter til. Hva han mente om jødernes rolle kommer ikke frem i hans tekster, men han påpekte at det var ”no eller aldri” som for ”jødene på Jesu tid”.⁶⁸³

7.5 Den lydige som mente det gode

I motsetning til Hoem som var et eksempel på en som hadde sterke politiske sympatier til NS, var det andre som av ulike grunner gikk inn. Karsrud trekker i sin oppgave frem at lønn neppe kan ha vært en sterk faktor, men karriere og lydighet til øvrigheten kan ha hatt en viss innflytelse.⁶⁸⁴ Soknepresten Arnt Lunde på Tjøme var i så fall et eksempel på en som begrunnet det teologisk. *Vestfold Presse* hadde på trykk en liten notis i 1940 der det sto følgende; ”Forleden dag ble det holdt et stilfullt møte for anledningen hvor sogneprest Arnt Lunde ble utnevnt til Tønsberg-hirdens prest”.⁶⁸⁵ Sokneprest Arnt Lunde meldte seg inn i NS først i 1940. Han meldte ut igjen i allerede i 1941, etter det han selv omtaler som skuffelse

⁶⁷⁷ Unneberg, Sigurd H: *Hof Bygdebok*, side 490

⁶⁷⁸ *Vestfold Presse*: 17. juli 1941: *Opprop til det norske folk*

⁶⁷⁹ Frøyland, Lars: *Kirkens røst i en skjebnetid*, side 42-45: Søndag etter jul, *Lovsangstonen over vårt liv*, Luk. 1, 68-75 og side 82-84, 5. søndag etter Kristi åpenbaring, *Av seg selv*, Mark. 4, 26-29, Prekener av prost Øivind Hoem

⁶⁸⁰ *Ibid.*: S. 43

⁶⁸¹ *Ibid.*: S. 43-44

⁶⁸² *Ibid.*: S. 84

⁶⁸³ *Ibid.*: S. 83

⁶⁸⁴ Karsrud, Ravn K: ” *Sin kirke forrådte de i dens nød..*” *den geistlige minoritet 1942-1945 – en bakgrundsundersøkelse*, side 52

⁶⁸⁵ *Vestfold Presse*: 13. november 1940: *Sogneprest Lunde er valgt til Tønsberg hirdens prest*. Se også *Tønsbergs Blad*: 13. november 1940: *Sogneprest Lunde, Tjøme, utnevnt til hirdprest for 2. sveit av Rikshirden*

over Quisling.⁶⁸⁶ Han var født i Stavanger i 1894, var ferdig utdannet cand. theol i 1922 og hadde tidligere arbeidet ved Bjørgvin Bispedømme og vært sokneprest i Fitjar i Hordaland.⁶⁸⁷ Han var i 1940 sokneprest på Tjøme og fra 1943 også sokneprest på Nøtterøy.⁶⁸⁸ I tillegg ble han innsatt i Sør-Jarlsberg og Larvik prosti. Dette illustrerer problemet NS fikk når 93 % av prester valgte å forholde seg til Den midlertidige kirkeledelse, mens kun 7 % (ca 60) ble lojale til de nye forordningene til Nasjonal Samling og Quisling.⁶⁸⁹

I juli 1946 presenterte *Tønsbergs Blad* rettsaken mot Lunde under overskriften; ”*Sogneprest Lunde mente det godt*”.⁶⁹⁰ Lunde fremsto som en representant for kirken som Nasjonal Samling ønsket seg. I rettsaken fremholdt Lunde at lojalitet til NS og de nye makthaverne var en plikt, slik han så det. Dette var det som i hans øyne best tjente kirken og som var årsaken til at han meldte seg inn igjen i 1941. Han begrunnet videre sin rolle som prest for Tønsberg-hirten fra november 1940, med at også hirdfolk trengte sjelesørgere, og at ”han som prest ville øve” en god innflytelse på hirten. Han sa videre at han ikke interesserte seg for politikk: ”Jeg har alltid vært et idealistisk anlagt menneske og basert mitt liv på å tjene andre. Jeg beklager at jeg står her i dag. Jeg forsøkte å hjelpe der det trengtes i pakt med Jesu selv.” Videre påpekte Lunde at han aldri hadde vært nazist og at ”jeg forkynte Guds ord uten å blande politikk inn. Prestestillingen er ikke bare et embete, men et kall fra Gud.” Han innrømmet nå etter at krigen var over, at han kanskje hadde vært litt naiv i troen på det gode i mennesket. På tross av dette skrev han under oppropet mot bolsjevismen i 1941, selv om han fikk NS-ekspedisjonssjef Feyling i Kirkedepartementet til å foreta et par endringer.

Han var også involvert i en episode der han rykket ut mot hjelpeprest Ludvigsen i Sandar som han beskrev som ”farlig jøssingprest”. Selv om han omtales som en av de som sviktet kirken, og i tillegg av et vitne omtales som en som har ”naive storhetstanker” om seg selv, så virker det som om hans forklaring ble akseptert. Som avisen skrev: ”Han svek kirken, folket og landet for kirkens, folkets og landets skyld”.⁶⁹¹ Ved at Lunde forble i sin stilling etter 1941, var han den type prest NS drømte om, en som forble lydige til myndighetene, og tolket enhver myndighet som innsatt av Gud, selv om denne brøt med Guds gode vilje.

⁶⁸⁶ *Tønsbergs Blad*: 3. juli 1946: *Sogneprest Lunde mente det godt*

⁶⁸⁷ Eriksen, Alfred; *Norges Kirke og presteskap ved 900 årsjubileet*, side 269

⁶⁸⁸ Christophersen, Egil: *Vestfold i Krig*, side 220

⁶⁸⁹ Carlsen, Ingvald: *Kirkefronten i Norge*, side 158 jfr. Austad, Torleiv, *Kirkelig Motstand*, side 188

⁶⁹⁰ *Tønsbergs Blad*: 3. juli 1946: *Sogneprest Lunde ”mente det godt”*

⁶⁹¹ Egil Christophersen: *Vestfold i Krig*, side 221

7.6 Feltpresten i Den Norske Legion

I juni 1942 fikk Horten ny sokneprest ved navnet Knut Jarle Geelmuyden (1895-1958). Geelmuyden hadde før han kom til byen vært sokneprest i Masfjorden i Hordaland. Han tok filologisk eksamen i 1924 og teologisk eksamen i 1927. Han ble i 1928 gift med Kari Petra Astrup, datter av malerkunstneren Nicolai Astrup, som døde 21. januar det året datteren giftet seg, og Engel Sunde.⁶⁹² Han var en sentral person innen NS ved oppstarten av partiet.⁶⁹³ I 1933 hadde han gitt ut en oversettelse av ” Den kalkede grav” som var et skrift som tok opp kampen mot gudløshetsbevegelsen, og en brosjyre med tittelen ” *Med Gud for folk og fedreland*”.⁶⁹⁴ Dette sier noe om en sterk nasjonal holdning knyttet til religiøse spørsmål, men denne type formuleringer var også vanlige i 20 og 30- årenes taler ved høytider som 17. mai, og dette var ikke ensbetydende med nasjonalsosialisme. Men det er et faktum at han i 1933-35 ledet prestefløyen i partiet NS, et parti som han i 1935 forlot sammen med en rekke andre prester, pga. den nye jødefientlige linjen.

Han var opptatt av kombinasjonen nasjonalisme, raseideologi og kristelige verdier. Han ivret for at NS skulle ha en egen gruppe for prester og i ”*Med Gud for folk og fedreland*” fremførte han sine synspunkter. De inneholdt en dyp skepsis mot den tyske trosbevegelse med sitt hedenske innslag. Han ville at NS skulle avstå fra det rasemessige og konsentrere seg om det kristelige og bytte ut solkorset med Olavskorset.⁶⁹⁵ I 1940 meldte han seg inn i partiet og ble visstnok den eneste ordinerte presten som deltok i felttoget på Østfronten.⁶⁹⁶ Hvorfor han valgte å melde seg inn igjen i 1940, er mer uklart, nå som jødespørsmålet kom til å stå stadig mer sentralt. Geir Christophersen trekker frem en mulig skuffelse over lav oppslutning, og tro på revansj, som en mulig forklaring.⁶⁹⁷ Det kan tyde på at Geelmuyden må ha betraktet trusselen fra Øst som en mye viktigere sak enn jødespørsmålet når han er villig til å bli feltprest i den Norske Legion og begi seg til Østfronten i tysk uniform. Han så kanskje muligheten til en løsning på det som i hans øyne var en stor trussel mot Norge og kirken. I et intervju fra august 1941 kommer det frem et intenst ønske om å bekjempe Sovjetunionen.⁶⁹⁸ Vi får vite at han straks takket ja til tilbudet og forlot sin kone og tre barn:

⁶⁹² Eriksen, Alfred: *Norges Kirke og presteskap ved 900 årsjubileet*, side 175

⁶⁹³ Emberland, Terje: *Rase og religion*, side 259

⁶⁹⁴ Ibid.

⁶⁹⁵ Larsen, Stein Uglevik: *Med Korset mot Hammeren, Krisen, Krigen og Kirken*; side 289

⁶⁹⁶ Egil Christophersen: *Vestfold i Krig*, side 220

⁶⁹⁷ Ibid.: S. 220

⁶⁹⁸ *Sandeffjords Blad*: 13. august 1941: *Feltpresten i den Norske Legion*

Jeg har intense lyttere som enhver prest kan misunne meg... Her er det bare idealister som brenner etter å komme av gårde... Det er signalet om kamp mot bolsjevismen som har brakt legionen på benene. Jeg ser bolsjevismen som noe satanisk som vil bryte i stykker, smuldre op, forgifte alt det som Herren har gitt oss som kjærte og hellig på denne jord. Og Gud har gitt oss sverdet for at vi skal bruke det.⁶⁹⁹

Intervjueren beskrev Geelmuyden på denne måten når han har uttalt dette: ”Sogneprestens rolige, tillitsvekkende og gode øine får en egen fasthet i det han uttaler disse ord”.⁷⁰⁰ Kampen mot bolsjevismen overskygger jødespørsmålet. I juni 1942 er han tilbake som prest i Horten. Han fikk en vanskelig tid som prest i byen, med få tilhørere under gudstjenestene.⁷⁰¹

7.7 Oppsummering

Vestfold hadde ikke mange NS prester. Av de tre omtalt her, valgte ingen som NS-biskop i Bjørgvin Dagfinn Zwiilmeyer å gå av i protest mot jødeforfølgelsene i 1942.⁷⁰² Deres holdning under krigen må sees i sammenheng med at de kom fra miljøer der frykten for kommunismens antiklerikalisme sto strekt.⁷⁰³

Av de tre prestene kommer to fra Hordaland og en fra Finnmark, fylker som har størst representasjon av NS prester, og størst valgoppslutningen om NS ved valgene i 1933 og 1936.⁷⁰⁴ Av de tre prestene undertegnet Øivind Johan Hoem og Dagfinn Zwiilmeyer det såkalte legionæroppropet i juli 1941,⁷⁰⁵ som ble undertegnet av 47 norske prester. Arnt Lunde står ikke oppført. Her går det frem at kampen mot ”bolsjevismen og den internasjonale gudløshetsbevegelsen” ville avgjøre om Norge skulle beholde sin kristne moral, tro og kultur.⁷⁰⁶ Det er altså en klar parallell mellom den borgerlige og kirkelige bekymring ovenfor norsk venstreside i 1920- og 30-årene og deres forståelse av det som fant sted i 1941. Argumentasjonen og retorikken var også sammenfallende. Jødene ble som dokumentert i kapittel 3 og 4 hyppig knyttet til bolsjevismen. For disse prestene var dette er reel trussel, som kunne ødelegge de verdiene som ble betraktet som grunnsteinene i det norske samfunnet. Dette er helt sentralt for de prestene som valgte NS, mer enn antisemittismen. Den kom eventuelt i tillegg. Dette føyer seg inn i konklusjonene i avhandlingene til Ravn. K. Karsrud

⁶⁹⁹ Sandeffjords Blad: 13. august 1941: *Feltpresten i den Norske Legion*

⁷⁰⁰ Ibid.

⁷⁰¹ Egil Christophersen: *Vestfold i Krig*, side 220

⁷⁰² Han gikk av våren 1943 i protest mot aksjonene i 1942. www.snl.no: Artikkel om Dagfinn Zwiilmeyer av Hallgeir Elstad, lest 12.mai 2010

⁷⁰³ Professor i Kirkehistorie Bernt T. Oftestad hevder at denne frykten spilte en stor rolle i en kronikk i *Aftenposten*: 5. november 2001; *Landssvikoppgjøret med NS-prestene*

⁷⁰⁴ Karsrud, Ravn K: ” *Sin kirke forrådde de i dens nød*” – *den geistlige minoritet 1942-45, en bakgrunnsstudie*, Spesialavhandling i kirkehistorie, side 27

⁷⁰⁵ *Vestfold Presse*: 17. juli 1941: *Opprop til det norske folk*

⁷⁰⁶ Ibid.

⁷⁰⁷og Bjørnar J. Øybekk⁷⁰⁸ der antikommunismen ser ut til å være gjennomgående som drivkraft bak NS medlemskapet.

To av NS-prestene i Vestfold ser altså ut til å ha hatt en ideologisk begrunnelse for sine valg. Arnt Lunde begrunner derimot sitt valg ut ifra en forståelse som ikke gav ham en annen mulighet enn å fortsette i sitt embete. Det ser ikke ut til at han har hatt noen større ideologisk begrunnelse for sitt valg, men tok en beslutning på bakgrunn av troen på at en kirkens tjener skal tjene den til enhver tid sittende statsmakt.

⁷⁰⁷ Karsrud, Ravn K: ” *Sin kirke forrådde de i dens nød*” – den geistlige minoritet 1942-45, en bakgrunnsstudie, Spesialavhandling i kirkehistorie Menighetsfakultetet i 1980

⁷⁰⁸ Øybekk, Bjørnar Johnsen: *Lars Andreas Frøyland- En biografisk undersøkelse av mannen som ble NS – biskop i Oslo, med særlig vekt på okkupasjonsårene*, Avhandling i kirkehistorie ved det Teologiske Menighetsfakultet, høsten 2001

Kapittel 8:

Jødene utraderes

8.1 Innledning

Den tyske okkupasjonen av Norge ble en katastrofe for den jødiske minoriteten. I starten merket ikke jødene så mye til endringene. En del hadde flyktet til Sverige våren 1940, men returnerte da kamphandlingene var avsluttet. Jødiske flyktninger måtte nå forholde seg til det tyske sikkerhetspoliti som de hadde forsøkt å unngå,⁷⁰⁹ og allerede i mai 1940 fikk noen jødiske familier radioen beslaglagt.⁷¹⁰ Dette var de første signalene om en ny tid. Men det var først etter den tyske invasjonen av Sovjetunionen i juni 1941 at den antijødiske propagandaen for alvor økte i media. Dessuten forekom det hyppigere arrestasjoner av jøder etter angrepet på Sovjetunionen. Men det er 1942 som for alltid vil stå som skjebneåret for jødene i Vestfold, da rammet holocaust denne lille religiøse minoriteten. I første halvdel av dette året hadde noen av familiene valgt å selge sine eiendommer. Avisen *Vestfold Presse* skrev i januar om jødiske forretninger i Frankrike som ble tatt over av ariere.⁷¹¹ Enkelte hadde kanskje ventet at en slik konfiskering også ville skje i Norge.

Dette kapittelet tar opp hvilke endringer okkupasjonen medførte for jødene frem til deportasjonen i 1942 og hvem som spilte en sentral rolle i jødeaksjonen i Vestfold. Var dette kun NS medlemmer og hvilke egne interesser hadde lokale aktører av at dette ble gjennomført?

Bjørn Westlie har tatt for seg boet til familien Plesansky i boken *Oppgjør*.⁷¹² Denne baserer seg på det arbeidet han gjorde som journalist i Dagens Næringsliv på 1990-tallet i forhold til Adelstens, tidligere Kjølners, overtagelse av Plesansky familiens forretning Tønsberg Ekviperings i 1942.⁷¹³ Dette ble fulgt opp i en rekke artikler i *Lokalavisen Tønsberg* av journalist og historiker Lasse Jahnsen.⁷¹⁴ Disse artiklene på midten av 1990-tallet var med på å sette i gang en prosess som førte til at den norske regjeringen nedsatte det såkalte ”Skarpnes-utvalget” i 1996 som skulle vurdere Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer

⁷⁰⁹ RA: S-1564: J-G Diverse, 1942-1950: L1046: *Fortegnelse over tyske jøder*: Navnene til de jødiske flyktningene i Vestfold finnes ikke på de tyske oversiktene fra 1942 som er bevart i riksarkivet.

⁷¹⁰ Mendelsohn, Oskar, *Jødernes historie i Norge*, bind 2, side 16-17

⁷¹¹ *Vestfold presse*: 10. januar 1942, ”1100 jødiske foretagender i Frankrike på nye hender”

⁷¹² Westlie, Bjørn: *Oppgjør*, side 16-18

⁷¹³ Ibid.

⁷¹⁴ Se *Lokalavisen Tønsberg* 14. juni 1995: ”Historien tok ikke slutt,” 14. februar 1996: ”Ikke hevn med rettferdighet” og 21. februar 1996: ”En svart flekk for byen.”

1945-1947 sitt arbeid og de erstatningene som ble utbetalt. Deres arbeid resulterte i offentlig utredning med tittelen ”*Inndragning av jødisk eiendom i Norge under den 2. verdenskrig*”.⁷¹⁵ Sentralt i dette arbeidet var historiker Bjarte Bruland som har arbeidet mye med det norske holocaust, nå faglig leder ved det jødiske museum i Oslo.⁷¹⁶

Kapittelet vil ikke vurdere i hvilken grad de overlevende i Vestfold fikk det de hadde krav på, men belyse aktørene som deltok i fordelingen og forvaltningen av boene etter at jøden var deportert, og i de fleste tilfeller drept.

8.2 Antisemittiske holdninger mot de lokale jødene før 1940

Vi har tidligere sett at vestfoldpressen i perioden 1918 til 1940 gav uttrykk for antisemittiske og antijudeiske holdninger, men at dette oftest var kommentarer knyttet til internasjonale forhold. Men det innebar at i disse årene kom antisemittiske holdninger til uttrykk i medier i en eller annen form, og uten at dette ble motsagt i vesentlig grad. Også i bybildet kunne disse holdningene komme til overflaten, som plakataksjonen i Tønsberg i 1938.⁷¹⁷ Dessuten forekom enkelte verbale antisemittiske kommentarer som var rettet direkte mot jødene i Vestfold.⁷¹⁸

Men selv om antisemittiske ideer ble spredt gjennom massemedia, så fantes det tross alt motkrefter. I en annonse i Tønsberg blad kan vi se at Tjøme Kino viste den tyske filmen *Jøden Süss* i 1936.⁷¹⁹ I motsetning til den tyske utgaven som ble ferdig i 1940, så var denne en kritikk av de antijødiske begivenhetene i Tyskland. Filmen er basert på en roman av Lion Feuchtwanger om den jødiske bankieren Joseph Süss Oppenheimer som fra 1698 til 1738 var Grev Karl Aleksander av Württembergs finansielle rådgiver.⁷²⁰ Etter grevens død ble Oppenheimer henrettet som en følge av anklager om økonomisk svindel. Den britiske utgaven fra 1934 var en komedie som angrep antisemittisme, lik boka til Feuchtwanger, som måtte flykte fra nazistenes regime. Derimot var den tyske filmatiserte versjonen fra 1940 med samme navn, antisemittisk propaganda, og gikk sammen med filmen *die Evige Jude* inn i historien som en av de mest antisemittiske filmene.

⁷¹⁵ NOU 1997:2 *Inndragning av jødisk eiendom i Norge under den 2. verdenskrig*, Justis- og Politidepartementet

⁷¹⁶ Bruland, Bjarte: *Det norske Holocaust: Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*, Oslo 2008

⁷¹⁷ Se kapittel 5

⁷¹⁸ Se kapittel 2

⁷¹⁹ *Tønsbergs Blad*: 09.oktober 1936, Annonse ”*Jøden Süss*”

⁷²⁰ Han er en av de mest kjente hoffjødene, dvs. jøder som bisto fyrstene i sentral- Europa i handel og finansielle spørsmål. www.sn1.no : artikkelen hoffjøde av Ottar Julsrud. Lest: 08. mai 2010

NS sto som tidligere nevnt fra 1935 frem som et parti med antisemittiske synspunkter. NS' økende fokus på jødespørsmålet fikk konsekvenser da partiet dreide fokuset fra den internasjonale jødedommen som pressen hadde omtalt i en årrekke, til å hevde at dette også var et problem for det norske samfunnet. Små kommentarer dukket opp i området, men det kan virke som om det fantes sterkere tendenser andre steder i landet.⁷²¹ Den politiske kampen mot nasjonalsosialismen ble i all hovedsak ført av arbeiderbevegelsen, og for NS var denne en trussel mot nasjonens enhet. Men de jødiske innbyggerne får stort sett være i fred. Dette snudde etter den tyske invasjonen i 1940.

Historikeren Egil Christophersen fikk gjennom sin kontakt med søstrene Gitel og Ruth Koklin et inntrykk av at det i Tønsbergområdet forekom lite antisemittisme.⁷²² Men de husket en episode der en mann hadde visket slibrigheter om Gitel sitt jødiske opphav. Dessuten fortalte forfatteren Kåre Holt at en kvinne hadde anklaget Charles Koklin for ikke å ville forsvare landet i 1940 siden han var jøde.⁷²³

8.3 En ny hverdag

Den 9. april 1940 våknet vi hjemme hos oss i Grønvoldsgate i Tønsberg ved at gode venner banket kraftig på døren og ropte: "Våkn opp, vet dere ikke at det er krig i landet?" Jeg husker at jeg tenkte idet jeg våknet: "Dette er en usedvanlig dårlig spøk".⁷²⁴

Krigen kom overraskende på folk i Norge, slik Charles Koklins beskrivelse illustrerer. I Vestfold rådet det stor usikkerhet om hva som skjedde i de første dagene. Oljeraffineriet ved Vallø utenfor Tønsberg ble bombet og det var kamper ved marinens flåtebase Karljohansvern i Horten. Fra fjorden kom fjerne drønn. Ingen av jødene i Vestfold flyktet over til Sverige i 1940. Årsakene til at jødene ble, selv om de må ha kjent til det som skjedde i Tyskland, kan skyldes en tro på at krigen ville bli kortvarig og at det som skjedde i Tyskland ikke ville skje her.

⁷²¹ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, bind 1*, side 636-637

⁷²² Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, s 174

⁷²³ Ibid.

⁷²⁴ Sitat av Charles Koklin i intervju med *Tønsbergs Blad* 6. mai 1970

I de kaotiske dagene i april kom de første antijødiske beskyldningene. Enkelte personer i Vestfold viste nå økt interesse for personer med jødisk identitet.⁷²⁵ Mediene og tyske myndigheter gjorde sitt for å øke trakasseringen, men det skjedde gradvis. Allerede i mai 1940 hadde jødene fått sine radioapparater beslaglagt, politiet fulgte med på hvem de pratet med og i løpet av sommeren ble jødiske forretninger merket. Tyske militære og deres enheter ble oppfordret til ikke å handle jødisk.⁷²⁶ En nyttig kilde til disse første tiltakene er skriftet *Hvem er Hvem i Jødeverdenen*, der også forretninger og personer i Vestfold ble omtalt.⁷²⁷ Mendelsohn påpeker at det var lokale variasjoner i hvordan jødene ble behandlet, noe som skyldes personlig engasjement fra lokale tyske offiserer og kommandanter.⁷²⁸

Etter at tyskerne fra den 25. september 1940 avløste administrasjonsrådet med sine kommissariske statsråder med mange NS medlemmer, økte også kontrollen med media. Antallet antisemittiske artikler økte, selv om dette ble ytterligere forsterket etter angrepet på Sovjetunionen.⁷²⁹

På Kaldnes mekaniske verksted, en av Tønsbergs største arbeidsplasser, var det ansatt personer med jødisk bakgrunn. Emil Koklin var lærling der, og den jødiske flyktingen Adolf Berkowitz jobbet der. Olaf Damsleth var administrerende direktør fra 1930. Han hadde bakgrunn fra Tyskland der han hadde hatt tolv års praksis som skipsingeniør. I 1940 meldte han seg inn i NS og stilte Kaldnes verk til disposisjon for tyskerne.⁷³⁰ I *Vestfold i Krig* av Egil Christophersen blir en episode angående en tsjekkosllovakisk og en jødisk flykting omtalt. I begge tilfellene skal Damsleth ha grepet inn for å få disse frigitt. De er ikke navngitt. Men i episoden tilknyttet den jødiske flyktingen skal den tyske arbeideren som truet med å få sendt ham i konsentrasjonsleir ha sluttet etter at tillitsmannen Bjarne Moe hadde meldt i fra til direktør Damsleth om dette.⁷³¹ Adolf Berkowitz kan være denne omtalte jødiske flyktingen, selv om han skal ha kommet fra Berlin. I Riksarkivets liste over utenlandske flyktinger er det

⁷²⁵ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, s. 173-174

⁷²⁶ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, Bind 2*, side 18

⁷²⁷ Sylten, Mikal: *Hvem er Hvem i Jødeverden; Fremmede forretninger i Norge*: Larvik (side 79) E. Sachnowitz herreekvip "Ekko" Nøtterøy; Moritz Geller (side 80) Sandefjord; Dressmagasinet, Abel Lahn Tønsberg;(side 80) "Ekko". I. Sachnowitz, manuf.; I Kocklins Trigotageforr.; Tønsberg Ekviperer, I. Plesansky. Benjamin, Julius og std.jur. Chr. Kocklin. Leopold og Markus Jaffe.

⁷²⁸ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge, bind 2*, side 25

⁷²⁹ Ibid.: S. 36

⁷³⁰ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side. 58

⁷³¹ Ibid.: S. 58-59

som nevnt ikke opplyst om jødiske flyktninger i Vestfold.⁷³² Heller ikke tsjekkosllovakiske flyktninger.

Trakasseriet mot jødene ble forsterket etter invasjonen av Sovjetunionen.⁷³³ Jødene ble nå stemplet som statsfiendtlige individer. Antisemittisk propaganda om jødernes utbytting av ”de ariske folk” fylte aviser, husvegger og telefonstolper. NS kunne fra nå av fritt gå til angrep på jødene. Den illegale avisen *Norske Nyheter* rapporterte i september 1941 om en episode der kjøpmann Abel Lahn i Sandefjord ble utsatt for særskilt sjikane og dårlig behandling da han sammen med tolv andre borgere ble beordret til å vaske bort demonstrative inskripsjoner som var malt på veien, og som hadde vakt tyskernes mishag.⁷³⁴ NS avisen *Vestfold presse* rapporterte også om denne hendelsen i Sandefjord der noen hadde tegnet ”mystiske tegn og tall” på veien. Videre het det at en rekke av byens kjente menn sørget personlig for å fjerne alle tegn. *Nordisk tidende* i New York rapporterte om en amper stemning mot tyske Gestapo-offiserer i forbindelse med denne episoden.⁷³⁵ Noen kunne også oppleve å bli spyttet på, som Gitel Koklin og Clara Berkowitz opplevde sommeren 1942.⁷³⁶ Dette kom frem i en landssvikssak etter krigen og er nevnt hos Egil Christophersen.⁷³⁷

I Larvik merket familien Sachnowitz den samme holdningsendringen. Etter okkupasjonen ble det stadig vanskeligere for familien, og de fikk som andre jøder en J for ”jøde” i sine legitimasjonskort. Den 27. august 1941 ble butikken deres Dressmagasinet utsatt for sjikane i form av den påmalte teksten ” Jødene er skyld i Krigen”.⁷³⁸ Dette var et argument som i stadig sterkere grad ble fremført i den NS-styrte pressen, spesielt etter angrepet på Sovjetunionen. Rutene på familiens Manufakturforretning i Prinsegata 8 ble i tillegg til tagging også knust, familien utsatt for telefonterror og møblene ble beslaglagt av tysk SS - Waffen og norske nazister.⁷³⁹ I mai 1942 ble huset beslaglagt og familien flyttet til gården sin på Gjein i Stokke.⁷⁴⁰ I Larvik hadde SD sitt regionale hovedkontor for Telemark og mesteparten av Vestfold, som allerede høsten 1940 hadde hatt en engelskfødt jødisk arbeider

⁷³² RA: S-1564: Hcd-E: *Jødeboer*: L 1033: Registerkort, flyktninger. Alfabetisk etter navn.

⁷³³ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, Bind 2, 1940-1985* side 39

⁷³⁴ *Ibid.*: S. 62

⁷³⁵ Olstad, Finn: *Sandefjords historie, bind 2*, side 147-148

⁷³⁶ Vestfold Arbeiderblad: 29. mars 1946: *Eva Hornvedt la for dagen spesielt hat mot jødene*

⁷³⁷ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side 174: Basert på brev fra Gitel Aasen til Egil Christophersen. Koklin.

⁷³⁸ Nyhus, Per: *Krigsåret i Larvik-distriktet*, side 153

⁷³⁹ Nyhus, Per: *Krigsåret i Larvik-distriktet*, side 45

⁷⁴⁰ Sachnowitz, Herman: *Det angår også deg*, side 9

fra Skien i arresten. De rettet senere sin oppmerksomhet mot familien.⁷⁴¹ SD i Larvik holdt til bare noen hundre meter unna familiens hus i Sveinsgate. I boka ”*Det angår også deg*” forteller Herman Sachnowitz om hvordan den tyske okkupasjonen hadde endret livene deres.⁷⁴² De hadde fått en J i passet og faren, Israel Sachnowitz og de to eldste brødrene hadde ikke sluppet unna forfølgelse. De ble stadig arrestert og satt inn i fengsel der de ble mishandlet. For at resten av familien ikke skulle rømme, satt en av dem inne til en hver tid.⁷⁴³ Gestapo advarte familien om at hvis noen flyktet, ville en i familien bli skutt.⁷⁴⁴ Familien ønsket å flykte til Sverige etter hvert som trakasseringen økte, men dette ble vanskeliggjort av disse tiltakene.⁷⁴⁵ Det sto folk klar til å hjelpe om de ville flykte.⁷⁴⁶ Familiens gård Gjein i Stokke ble aktivt brukt i den nazistiske propagandaen. Det ble sett som en grov skjensel å la jøder få ta over norsk jord, noe som var temaet i *Fritt folks* artikkel ”*Bonde vær på vakt*” samme år.⁷⁴⁷

Familien Koklin fikk også oppleve arrestasjoner og trakasseringer sommeren 1941. Charles Koklin merket høsten 1941 at jøder var uønsket i offentlige stillinger, da han ble oppsagt fra sin stilling i Tønsberg kommunerevisjon på ordre fra NS ordfører Eivind Bjerck i Tønsberg.⁷⁴⁸ Han begrunnet dette med at kommunen ikke kunne ha ansatt folk de ikke hadde tillit til. Hans sjef, statsautoriserte revisor Edvard Ryholt, protesterte mot oppsigelsen. Klagen gikk til Innenriksdepartementet som presset fylkesmann Bassøe til å fullføre oppsigelsen.⁷⁴⁹ Charles Koklin glemte aldri Ryholts sorg og raseri over dette vedtaket.⁷⁵⁰ Dette var foranledningen til at Charles Koklin fikk beskjed av venner om å dra fra Tønsberg. Via Oslo dro han i november 1941 til Sverige.⁷⁵¹ Benjamin Koklin må ha ant at nye tiltak ville komme mot jødene i Norge, og valgte å selge familiens forretning våren 1942.⁷⁵² Det er mulig han forberedte å flykte.⁷⁵³

⁷⁴¹ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, bind 2, side 19-20

⁷⁴² Sachnowitz, Herman: *Det angår også deg*, side 6-13

⁷⁴³ Nyhus, Per: *Krigsåret i Larvik-distriktet*, side 44

⁷⁴⁴ Artikkel om Herman Sachnowitz i *Østlandsposten* 8. mai 1995

⁷⁴⁵ I følge en venn av familien Sachnowitz

⁷⁴⁶ Sachnowitz, Herman: *Det angår også deg*, side 8

⁷⁴⁷ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, Bind 2, s 43. Med referanse til *Fritt Folk* nummer 122 i 1940.

⁷⁴⁸ Christopher, Egil: *Vestfold i krig*, side 171

⁷⁴⁹ Ibid.

⁷⁵⁰ *Tønsbergs blad*: 19. januar 1988: *Anton Jervell in memoriam*

⁷⁵¹ Ibid.

⁷⁵² Informasjon i epost fra Benjamin Rødner, sønnen til Ruth (Lillemor) som var søster av Charles Koklin, datert 3. mars 2010.

⁷⁵³ Ibid.

I flere deler av landet organiserte NS og tyske myndigheter aksjoner mot såkalte statsfiendtlige elementer i 1941,⁷⁵⁴ men statsløse jøder hadde blitt utsatt for arrestasjoner og deportasjon allerede sommeren og høsten 1940.⁷⁵⁵ Familien Koklin ble sommeren 1941 utsatt for en razzia av SS, de var på jakt etter kommunister, og mistenkte Charles Koklin for å være dette.⁷⁵⁶ Familien Sachnowitz måtte som nevnt flytte til Stokke siden huset og eiendelene i Larvik ble beslaglagt.⁷⁵⁷ Når de flyttet til Stokke ble de av NS-lagfører Kristian Hansen i kommunen angitt som statsfiendtlige elementer til partiets kretskontor i Tønsberg i 1942.⁷⁵⁸ Han mente at disse elementene burde "tas ut".⁷⁵⁹ Men tiltakende mot jødene var sporadiske og knyttet til distriktets tyske eller norsk antisemittiske sinnelag.⁷⁶⁰

NS spilte en viktig rolle i å få innført J i jødenes pass den 10. januar 1942 og gjeninnføringen av jødeparagrafen i grunnloven 12. mars 1942. Den 20. januar kom en kunngjøring som baserte seg på "Nürnberglovene" fra 1935.⁷⁶¹ Dette innvarslet at 1942 skulle bli skjebneåret for Norges jødiske befolkning under okkupasjonen. Også i retorikken til Vidkun Quisling og i den nazifiserte pressen økte angrepene på jødene. Allerede i mars 1941 hadde Quisling i en tale i Frankfurt am Main med tittelen "*Kampen mellom arier og jødemakt*" angrepet jødene, og hevdet at de hadde for stor innflytelse i Norge på områder som utdanning, i pressen og i politikken, og sto bak det liberalistiske og marxistiske uvesen i Europa.⁷⁶² Han avsluttet med å erklære at krigen var en anledning som måtte nyttes for "endelig en gang for alle gjøre slutt på dette fremmede orientalske".⁷⁶³ Partiets statistiske kontor arbeidet også med å kartlegge jødene og jødiske firmaer i samarbeid med Einsatzstab Wegener.⁷⁶⁴ Oskar Mendelsohn nevner et tilfelle fra Vestfold der han skriver at NS-myndigheten holdt et våkent øye med jødene, der en tillitsmann i NS som var ansatt hos en jøde, hadde mistet jobben. Etter dette krevde Einsatzstab Wegener i juli 1941 at det måtte komme en bestemmelse om at jøder ikke kunne gi "ariske" ansatte sparken.⁷⁶⁵

⁷⁵⁴ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, Bind 2*, side 57-58

⁷⁵⁵ Ibid.: S. 19-20

⁷⁵⁶ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side 175: Basert på opplysninger fra Charles Koklin

⁷⁵⁷ Ibid.: S. 174

⁷⁵⁸ Ibid.: S. 174-175

⁷⁵⁹ *Vestfold Arbeiderblad*: 14. april 1946: *Angav familien Sachnowitz som ble drept i Tyskland*. Angiveren Kristian Hansen fikk for øvrig en dom på 1 år fengsel: *Vestfold Arbeiderblad*: 10. mai 1946

⁷⁶⁰ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, side 59*

⁷⁶¹ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side 178

⁷⁶² Quisling, Vidkun: *For Norges frihet og selvstendighet*: Tale i Frankfurt am Main 28. mars 1941: *Kampen mellom arier og jødemakt side 104-120*

⁷⁶³ Ibid.: S. 120

⁷⁶⁴ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, bind 2*, side 53

⁷⁶⁵ Ibid.: S. 55

De arrestasjonene, avhørene og trakasseringene som hadde blitt gjennomført frem til da var en forsmak på noe større og langt mer alvorlig, deportasjonen fra Norge. Den første jøden som ble arrestert og ikke sluppet ut igjen, var Albert Friedrich Hammer som den 27. juli 1942 ble hentet i sitt hjem i Markveien 2. i Tønsberg.⁷⁶⁶ Han satt i fengsel i Larvik før han ble plassert på Grini den 19. september.⁷⁶⁷ Han hadde forlatt Dresden i 1939 og flyktet til Norge, som han må ha betraktet som et trygt sted. Han ble deportert med skipet "Monte Rosa" sammen med 20 andre jøder fra Grini den 19. november 1942. Mendelsohn påpeker at i følge *Norsk Fangeleksikon* over "Grinifangene" skulle han ha overlevd, med disse opplysningene er dessverre ikke riktig.⁷⁶⁸

8.3 Syng dere, barn, så lenge dere lever

Selv om den antisemittiske propagandaen mot jødene hadde økt i intensitet siden invasjonen av Sovjetunionen i 1941, kom likevel aksjonen i 1942 overraskende på de fleste. Mange jøder hadde blitt arrestert, men dette hadde oftest rammet flyktninger og vært av kortere varighet. Aksjonens var resolutt og hurtig gjennomført fra myndighetens side, noe som gjorde det vanskelig å komme jødene til unnsetning. Ingen ville vel egentlig tro på omfanget av det som skulle skje, utenom de som endelig så en løsning på det såkalte "jødeproblemet."

Hjemmefronten hadde dessuten fått få konkrete varsler om når denne aksjonen skulle finne sted.⁷⁶⁹ Historiker Berit Nøklebye skriver at rikskommissær Josef Terboven virket lite interessert i jødespørsmålet.⁷⁷⁰ Drapet på en norsk grensepolitimann i forbindelse med at noen jødiske flyktninger forsøkte å komme seg ut av Norge den 22. oktober 1942, førte til at aksjonen mot jødene fikk fart på seg. Det kom antagelig en ordre fra Berlin som ble iverksatt av SS-Hauptsturmführer Wilhelm Wagner, som hadde ansvaret for "jødespørsmålet" i Norge. Han gav ordren videre til Statspolitistjef Karl A. Martinsen.⁷⁷¹

Den 26. oktober 1942 gikk arrestordrene på alle jødiske menn over 15 med J i passet ut fra statspolitiets sjef Karl Mathisen som hadde fått det direkte ansvaret, til norske politimestere. Ordren var hjemlet i lov av 24. oktober 1942.⁷⁷² Deportasjonen ble organisert av det norske

⁷⁶⁶ Christophersen, Geir: *Vestfold i Krig*, side 177

⁷⁶⁷ Ottesen, Kristian (red): *Nordmenn i Fangenskap 1940-45*, side 270. Han fikk fangenummer 4555

⁷⁶⁸ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, bind 2, s. 125

⁷⁶⁹ *Ibid.*: S. 225

⁷⁷⁰ Nøkleby, Berit: *Krigsforbrytelser – Brudd på krigens lov i Norge 1940-45*, side 135

⁷⁷¹ *Ibid.*: S. 136

⁷⁷² Denne loven ble annonsert i avisene den 26. oktober 1942

statspolitiet etter tysk ordre. Men det var de lokale politikamrene som fikk ansvaret for å sette forordningene ut i livet. Familiene Koklin, Pleasansky, Jaffe, Lahn, Berkowitz, Bassches og Sachnowitz ble mål for denne første store aksjonen. Albert Friedrich Hammer var som tidligere nevnt allerede arrestert. I Tønsberg politidistrikt ble 13 mannlige jøder arrestert mandag den 26. oktober, og den 28. oktober ble ytterligere to. Vaktjournalene fra disse dagene viser saklig registrering av dette arbeidet, og hoteller i området ble varslet om at de hadde meldeplikt om flyktende jøder ankommer.⁷⁷³ Den 29. oktober ankom ytterligere seks jøder som settes i hjelpefengsel for en natt før overføringen til Berg interneringsleir.⁷⁷⁴ To av de politimennene som deltok ble intervjuet om denne aksjonen etter krigen av lokalhistoriker og lektor Tor Dyrehaug.⁷⁷⁵ De uttalte at de ringte på døren hos en familie i Tønsberg og fortalte at mennene skulle arresteres, så ventet de rolig utenfor med et håp om at de varslede ville forvinne bakveien. Dette skjedde ikke og de ble ført til arresten.⁷⁷⁶ Forfatteren Per Ole Johansen hevder at om en ser den norske jødeforfølgelsen under ett, er det grunn til anta at det var flere nordmenn som deltok enn antall jøder i Norge.⁷⁷⁷ Det betyr at flere enn 50 personer må ha vært direkte eller indirekte involvert i Vestfold.

Media var denne dagen preget av nyhetene om NS-statsråd Gulbrand Lundes død i en bilulykke dagen før, og det ble derfor flagget på halv stang, noe som gav en dobbel mening. Han hadde som fylkesordfører i Rogaland i 1935 advart mot at partiets antisemittiske program ”neppe skaffer oss medlemmer”.⁷⁷⁸ Gulbrand Lunde hadde besøkt Tønsberg året før og holdt en tale på Torget den 12. mai 1941. Et foto viser at det var mest tyske soldater og hirdmedlemmer i uniform som møtte opp utenfor byens gamle rådhus, men i avisene ble det omtalt som en enorm folkemasse.⁷⁷⁹

De arresterte jødiske mennene i Vestfold ble sammen med andre arresterte jøder fra Østlandet plassert i den nyopprettede fangeleiren på Berg utenfor Tønsberg. Den 28. oktober kom hovedinnrykket fra resten av landet. Til sammen var det 338 jøder som ble samlet her i påvente av deportasjonen ut av Norge. Dette var en leir opprettet av NS og underlagt Politidepartementet. Opprettelsen av Berg Interneringsleir kom som en følge av et ønske om å

⁷⁷³ Christophersen, Egil: *Vestfold i Krig*, side 179

⁷⁷⁴ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, bind 2, side 109

⁷⁷⁵ Dyrehaug, Tore: *Tønsberg Politikammers historie*, side 110

⁷⁷⁶ Ibid.

⁷⁷⁷ Johansen, Per Ole: *Rettsoppgjøret med statspolitiet*, side 51.

⁷⁷⁸ Dahl, Hans Fredrik, Hagvedt, Bernt og Guri Hjeltnes: *Den norske nasjonalsosialismen - Nasjonal Samling 1933-1945* side 42

⁷⁷⁹ Sørli og Dyrehaug: *Vestfold under krig og okkupasjon*, side 133

oppbevare såkalte jøssinger under NS` kontroll.⁷⁸⁰ Berg konsentrasjonsleir var underlagt Politidepartementet og vaktmannskapene var norske.⁷⁸¹ Leirens øverste ansvarlige var justisminister Sverre Riisnæs og sjefen for Politidepartementet Jonas Lie, men Eivind Wallestad var den øverste leder i leiren. Livet i leiren er skildret i boken ”*Quislings hønsegård*”.⁷⁸²

Kvinnene fikk daglig meldeplikt ved nærmeste politikammer eller lensmannskontor. De arresterte mennene for å forhindre at familiene flyktet før den store aksjonen 25. november, med de påfølgende deportasjonene til tyske konsentrasjonsleire i november 1942 til februar 1943. De fleste ble sendt til den tyske dødsleiren Auschwitz i Polen.

I Tønsberg hadde politiets ledelse tidlig stilt seg lojale til de nye makthaverne, og politimester Trygve Fehn og overbetjent Martin Dynge meldte seg inn i NS høsten 1940 som de første på kammeret. Begge meldte seg imidlertid ut høsten 1942, noe som medførte at Fehn straks ble avsatt og erstattet av fullmektig Bjørgum.⁷⁸³ Men denne utmeldelsen må ha funnet sted etter jødeaksjonen i oktober, da er rekke dokumenter i RA tilhørende de jødiske boene i Tønsberg var undertegnet politimester Fehn i oktober og november dette året.⁷⁸⁴ Et av disse er et brev til Statspolitistjef i Oslo den 14. november angående daglig meldeplikt for Betty Berkowitz er undertegnet politimester Trygve Fehn.⁷⁸⁵ Inntrykket er at frem til da utførte Fehn sitt arbeid i henhold til forordningene til de nye myndighetene i landet. Lov om meldeplikt for jøder i Norge trådte i kraft den 18. november og ble offentliggjort i avisene dagen etter.⁷⁸⁶ Loven hadde som hensikt å forhindre at resterende slektninger, dvs. kvinner, eldre og barn, skulle slippe ut av myndighetenes kontroll før aksjonens siste del i slutten av november. Men han hadde som nevnt varslet Charles Koklin i 1941 om at han måtte komme seg vekk.⁷⁸⁷ Dette kan tyde på at ordren og stillingen han befant seg i om høsten gav lite rom for slike initiativ.

⁷⁸⁰ Jøssing var en betegnelse på nordmenn som var lojale til Kongen og regjeringen i eksil. Ordet har sitt opphav fra hendelsen i Jøssingfjorden i februar 1940.

⁷⁸¹ Opplysninger fra <http://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/hendelse/deportasjoner/1628> Lest: 20. mars 2010

⁷⁸² Haave, Carl og Sverre J Herstad: *Quislings hønsegård- Berg interneringsleir*, Oslo, 1948. Se også Bugge, Svein: *Skyggen fra Quislings Hønsegård*, Larvik 2001

⁷⁸³ Dyrhaug, Tore: *Tønsberg Politikammers historie*, side 95-96

⁷⁸⁴ RA: S-1564: *Jødeboer*: L0991

⁷⁸⁵ Ibid. Brev datert 18. november

⁷⁸⁶ Se f. eks annonse som kunngjør loven i *Sandefjords Blad* 19. november 1942

⁷⁸⁷ Se kronikk i dagbladet av Lasse Jahnsen; ”*Adelsten må ta sitt ansvar*,” *Dagbladet* 19. juni 1997 <http://www.dagbladet.no/kronikker/970619-kro-1.html> lest 07.mai 2010

I Sandefjord forsøkte politiet å varsle familien Lahn. Sandefjord politikammer hadde lenge provosert NS og ble betraktet som NS-fiendtlig.⁷⁸⁸ Høsten 1942 fikk politiet i byen ordre om å holde oppsyn med jødene. Dette gav også noen i politiet mulighet til å kontakte familien Lahn for å opplyse om hva som kom til å skje og formidlet beskjed om at de kunne bistå familien i å flykte til Sverige. Men Abel Lahn kunne ikke se for seg at faren var overhengende. Han skal ha svart: ”Vi lever jo i Norge, ikke i Tyskland”.⁷⁸⁹ Denne overbevisningen kostet Abel og hans sønn Herman livet. I en annen kilde kan vi lese at Abel Lahn ble tilbudt en flyktningsbåt til Sverige.⁷⁹⁰ Konen, Cecilie og de to minste barna klarte å komme seg over til Sverige etter en rekke tilfældigheter at Abel og Herman var arrestert. De ble også arrestert, men reddet livet takket være Cecilies svenske statsborgerskap. Familiens herres ekviperingsbutikk fikk nye eiere.⁷⁹¹ Heidi Bjørvik Johannessen skriver i sin masteroppgave at NS sto svakere blant politiet i Sandefjord, enn i andre deler av landet, men dette fikk lite å si for gjennomføringen av aksjonen mot jødene i 1942.⁷⁹² Under krigen hadde Ole Holtan, ordføreren i Sandefjord, sendt et brev til NS` fylkesfører i Vestviken og som klaget over en rekke navngitte ansatte og ville ha disse byttet ut med mer lojale tjenestemenn. Ordrenekt i 1942 kunne ha medført alvorlige konsekvenser for den enkelte politimann,⁷⁹³ og da Lahn ikke etterkom advarselen, var det ingen som kunne hindre at Abel og Herman ble arrestert og sendt til Berg.

I Stokke holdt Israel Sachnowitz hus sammen med sin eldste datter og de fem sønnene.⁷⁹⁴ Natten til 26. oktober kom lensmann Gran i Stokke med ” sine hjelpere” for å arrestere familien. Familien hadde ant at noe var i gjære og hadde lørdag og søndag brent papirer som kunne irritere tyskerne.⁷⁹⁵ De ble fraktet i biler til Berg fangeleir utenfor Tønsberg. Familien

⁷⁸⁸ Olstad, Finn: *Sandefjords historie, bind 2*, side 124.

⁷⁸⁹ Olstad, Finn: *Sandefjords historie, bind 2*, side 125

⁷⁹⁰ Berg, Dyrhaug og Christensen, *Sandefjords historie- sett gjennom Sandefjord blads spalter 1861-1983*, bind 2, side 499

⁷⁹¹ Mappene til Lahn familien mangler i riksarkivets [S-1564 Justisdepartementet, Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer](#) i oversikten over Hcd - E. III. Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akershus. I serie J 1038 Serie J-G Diverse 65. Referansenr. J 1038. Jødeboer. Likvidasjonsstyret finnes en referanse til sak 680 i registerkortet for Abel Nils Lahn. I korrespondanse fra riksarkivet kommer det frem at alle mappene til Lahn er tomme så langt de kan se og at de ikke har ressurser til ytterlige søk. Detaljer rundt boene er derfor utelatt i oppgaven. Kåre Stang var også bostyrer for dette jødeboet.

⁷⁹² Johannessen, Heidi Bjørvik: *Sivil motstand i Sandefjord under Okkupasjonen 1940-1945*, side 40-41. Masteroppgave 2007.

⁷⁹³ Jfr. Rettergangen mot politifullmektig Gunnar Eilifsen som ble dømt til døden og henrettet etter ordrenekt i august 1943. Førte til at Josef Terboven igangsatte ”aktion Polarkreis” som skulle knekke motstanden innen politiet. www.sn1.no : Gunnar Eilifsen av *Redaksjonen for politiske og historiske fag*: Lest 07. mai 2010

⁷⁹⁴ Sachnowitz, Herman: *Det angår også deg*, side 9

⁷⁹⁵ Ibid.

skal ha fått tilbud om hjelp til å flykte til Sverige, men faren hadde avslått da han nektet å tro at det ville bli nødvendig.⁷⁹⁶

Berg interneringsleir ble opprettet i juli 1942 etter NS sitt ønske om å opprette en leir for ”arbeidssky og negative elementer i Tønsbergsdistriktet,” slik Tønsbergs NS-ordfører og kommende leirsjef ved Berg, Eivind Wallestad uttrykte det.⁷⁹⁷ Når jødene ankom leiren i oktober 1942 var den ennå ikke ferdig. De ansatte, med Kjølner, Wallstad og Lindseth i spissen, gav uttrykk for at oppholdet på Berg ikke skulle bli av det hyggelige slaget. Trusler om at enhver som ikke fulgte ordre ville bli skutt, ble ofte hørt i leiren.⁷⁹⁸ Av rundt 350 jøder som ble sendt til Berg, ble 280 sendt videre til tyske konsentrasjonsleire.⁷⁹⁹ Bare syv overlevde.⁸⁰⁰ Rundt 80 jøder satt på Berg til mai 1945. Dette var jøder som var gift med ”ariske” kvinner som ikke lot seg presse til å ta ut skillsmisse.⁸⁰¹ Noen dager før freden i 1945 ble det gjort en avtale om at de jødiske fangene skulle sendes til Sverige. Det kom busser til leiren midt på natten. Eivind Wallestad var beruset og skal ha ropt ut: ”Skyt jødepakket ned. Det er de som er skyld i krigen. Jeg tar det fulle ansvaret. Vi er ferdige selv og vi tar de andre med oss”.⁸⁰² Dette ble forhindret av en av de andre fangevokterne. Den 3. mai 1945 ankom Røde kors sine busser Sverige.⁸⁰³

I regi av overlege Anton Jervell ved Tønsberg sykehus, som også var formann for Tønsberg Krets av Røde kors, ble det satt i gang en lynaksjon i Tønsberg.⁸⁰⁴ Gjennom dette arbeidet var det mulig for naboer og andre å få sendt med pakker til noen av fangene på Berg gjennom kjenninger som hadde med transport av mat eller materialer på Berg å gjøre.⁸⁰⁵ Anton Jervell var også i stand til å redde unna jøder over til Sverige. I et minneord over Jervell fortalte Charles Koklin om hvordan hans tante som var på besøk i Tønsberg, fru Gitel Scharff fra Hønefoss, ble gjemt på fylkessykehuset. Her ble hun gjemt under hele krigen. I tillegg reddet

⁷⁹⁶ Christensen, Nils Steen og Olav Hagelund: *Stokke Bygdebok, bind 3*, side 437-438

⁷⁹⁷ Bugge, Svein: *I Quislings hønsegård*, side 24

⁷⁹⁸ Ibid.: S.30

⁷⁹⁹ Ibid.: S. 34

⁸⁰⁰ Ibid.: S.180

⁸⁰¹ Den tyske flyktningen Ernst Aberle, som var bosatt i Lillehammer fra 1939 til han ble sent på Berg i 1942, gir en god beskrivelse av oppholdet sitt der i boken *Vi må ikke glemme*. Han var gift arisk, se side 44-58 og 64-67

⁸⁰² *Tønsbergs Blad*: 19. juni 1945: ”Skyt jødepakket ned”

⁸⁰³ Ibid.

⁸⁰⁴ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år; bind 2 1940-1985*, Universitetsforlaget, 1987: s 106.

⁸⁰⁵ *Vestfold Arbeiderblad*: 24. oktober 1959: *Da jødene ble utryddet i Tønsbergs - distriktet*

han søsteren Gitel Asen og Moritz Geller.⁸⁰⁶ Han arbeidet aktivt for å bedre vilkårene for jødene i leiren frem til den 21. november 1942, da han mistet tilgangen til leiren. Han fikk overført senger, tepper, klær og mat til fangene, noe som bedret forholdene noe.⁸⁰⁷

Den 25 og 26. november ble de jødiske kvinnene og barna arrestert. Kvinnene ble samlet i Bredtvedt fengsel utenfor Oslo. På Berg sto leirsjefen Major Eivind Wallestad opp grytidlig morgenen den 27. november og i lyset fra en bil sorterte han ut de jødene som var gift med ariske kvinner. De resterende ble jaget ned til jernbanen der de ble stuet inn i vogner før toget startet sin ferd mot Oslo og havneområdet Vippetangen.⁸⁰⁸ Fremme i Oslo på Vippetangens utstikker 1, møtte de nylig arresterte kvinnene og barna sine ektemenn, fedre og eldre brødre. De fleste jødene fra Vestfold fulgte med denne transporten på Donau til Tyskland. Mange gikk rett i gasskammeret i Auschwitz, men Herman Sachnowitz overlevde og fikk senere fortelle sin historie.⁸⁰⁹

De siste jødene fra Vestfold, Rita Rebekka og Frida Sachnowitz, ble deportert med skipet ”Gotenland” 24. februar 1943. I Larvik hadde klassekameratene til Frida Sachnowitz fått merke beslutsomheten i jødeaksjonen. Thorleiv Kronen, som arbeidet som lektor ved Larvik høyere skole, fortalte at to uniformerte menn rev opp døren til klasserommet og forlangte med høy røst å få henne utlevert. Han husket videre at hun skjelvende og forvirret fulgte med. I denne timen hadde de undervisning i norsk litteratur og gjennomgikk Henrik Wergelands dikt: ”*Nu sist reis meg forestår*”.⁸¹⁰ Øivinn Wang, som hadde den samme læreren som Frida Sachnowitz, Torleiv Kornen, da han var elev ved Larvik høyere skole i 1950, ble fortalt dette i en historietime av sin lærer åtte år etter at Frida ble drept i Auschwitz:

Midt i timen sto plutselig to norske politimenn i døren. «Hvem er Frida Sachnowitz», spurte de. «Det er meg», svarte en mørk blek pike, og rakk hånden i været. Og på en brysk måte ble denne 19-årige gymnasiast hentet ut av klasserommet, - mens de andre bare kunne sitte og måpe. Hva ville hende med Frida, tenkte de. De så henne aldri mer.⁸¹¹

⁸⁰⁶ *Tønsbergs Blad*: 19. januar 1988: ”Anton Jervell in memoriam”

⁸⁰⁷ Bugge, Svein: *Skyggene av Quislings Hønsegård*, side 31-32

⁸⁰⁸ Quislings Hønsegård: *Berg Interneringsleir*, side 30

⁸⁰⁹ Sachnowitz, Herman: *Det angår også deg*, Oslo 1976

⁸¹⁰ Nyhus, Per: *Krigsår i Larvik-distriktet*, side 44.

⁸¹¹ *Østlandsposten*: 6.november 2010, *Et tragisk Minne* av Øystein Wang;
<http://www.op.no/kommentarer/article3903056.ece> : Lest 4. mars 2010

Frida ble den 24. februar 1943 deportert sammen med nærmere 160 andre med skipet Gotenland.⁸¹² De skulle ha blitt sendt med Donau. I mellomtiden ble hun holdt på Bredtvedt, der hun var lærer for et antall elever i en klasse som den senere psykiater og humanist Leo Eitinger hadde satt sammen. Det var han som overhørte transportføreren SS-Untersturmführer Klaus Grossmann fra Wagners kontor svare med ordene som er overskriften for dette kapittelet ” Syng dere, barn, så lenge dere lever.” Svaret fikk Frida når hun spurte offiseren om hun kunne synge. Grossmann hadde også ansvaret for den første transporten av jødene med ”Donau”.⁸¹³ Dette var siste gangen Herman hørte sin søster synge.⁸¹⁴

På Nøtterøy iverksatte det lokale politikammeret under ledelse av Alf Jahre sin del av aksjonen. Han har fylt ut informasjonsskjemaene mer detaljert enn tilfellet er i Tønsberg. Max Bassches ble arrestert og sendt til Berg. Konen Marie fikk daglig meldeplikt. I januar 1943 var familien Gloppedal fordruftet fra eiendommen sin på Foynland. Fru Sara Gloppedal og hennes foreldre, Moritz og Frida Geller, var jøder.⁸¹⁵ I et dokument fra politiet i Tønsberg kommer det frem hva som gjorde det mulig for familien å slippe unna den første deportasjonen, noe som gav dem verdifull tid.⁸¹⁶ Moritz og Frida Geller ble ikke arrestert på grunn av sykdom.⁸¹⁷ Sara Gloppedal ble derimot arrestert den 25. november og sendt til Oslo, men hun ble løslatt dagen etter fordi hun var gift med en norsk borger som ikke var jøde. Den 5. desember utstette lege Dr. L Thielemann en ny legeerklæring på Frida Geller p.g.a. problemer etter en kreftoperasjon i 1938. Det kommer frem at de har flyktet før den 20. januar 1943. Frida Herchel Geller og Clara Sossy Gloppedal hadde i november fått daglig meldeplikt ved Nøtterøy Lensmannskontor.⁸¹⁸ I hvilken grad de har overholdt meldeplikten fremkommer ikke i Riksarkivets papirer, men det kan virke som at de har vært borte en tid før noen tok bryderiet å ta turen til eiendommen for å sjekke om de fortsatt bodde der.

8.4 De som flyktet

Et mindre antall jøder fra Vestfold klarte å unngå arrestasjonene i oktober og november 1942. Selv om de fleste av jødene i Vestfold ble deportert, så overlevde noen ved hjelp av nettverk

⁸¹² *Østlandsposten*: 15. juni 1985. *Frida Sachnowitz til minne*

⁸¹³ Nøkleby. Berit: *Krigsforbrytelser – Brudd på krigens lov i Norge 1940-45*, side 137: Klaus Grossmann begikk selvmord i mai 1945. Hans sjef Wilhelm Wagner fikk 20 års tvangsarbeid. Retten mente at han ikke kunne ha stoppet aksjonen mot jødene uten fare for at det kunne ”ha kostet ham livet”.

⁸¹⁴ Sachnowitz, Herman: *Det angår også deg*, side 18

⁸¹⁵ RA: S-1564:*Jødeboer*: L0995: I et notat av Stang går det frem at de må ha flyktet før 20.november 1942

⁸¹⁶ Ibid.: Brev datert 7. desember 1942 fra Tønsberg Politikammer til Statspolitiet

⁸¹⁷ Ibid.: jf legeerklæringen vedlagt. H. Kolstad Læge, datert 26. november 1942

⁸¹⁸ Ibid.: Brev datert 27. oktober 1942 av Alf Jahre til Statspolitiet

som fikk flyktninger over til Sverige. Mange var involvert i forsøket på å redde flest mulig jøder over til Sverige i 1942.⁸¹⁹ Et mindre antall jøder fra Vestfold kom seg over til Sverige. Det er ikke kjent om noen flyktet med båt til Sverige.⁸²⁰ Denne trafikken var dårlig organisert i 1942. Så de som flyktet må ha reist via Oslo eller Horten-Moss, med eller uten hjelp av de organiserte flyktningstransportene.

De få som flyktet, overlevde krigen og kunne vende tilbake til Norge i 1945 – om de ønsket. En av disse var Charles Koklin. Han hadde vært aktiv i arbeidet for tyske flyktninger som hadde søkt seg til Norge etter Hitlers maktovertagelse og følte høsten 1941 at tiden var inne for å forlate Norge. Ifølge en kronikk i Dagbladet av Lasse Jahnsen ble han varslet av politimester Trygve Fehn i Tønsberg om at det var på tide å komme seg vekk.⁸²¹ Han flyktet via Hamar gjennom skogene østover inn i Värmland og Sverige. Han opphold seg i Stockholm til krigens slutt, der hans tanker gikk til Norge og familien.⁸²² Selv på det tidspunktet da han forlot Norge var det få som så for seg den tragedie som ventet rett rundt hjørnet. Under tiden vokste mistanken og usikkerheten. Han uttalte dette i et intervju mange år etter krigen:

Høsten 1942 ble mine foreldre og brødre arrestert og sendt til Auschwitz. Jeg visste ikke den gang hva dette navn sto for i all sin uhygge. Jeg trodde, som så mange andre, at det var en konsentrasjonsleir, hvorfra fangene skulle vende tilbake etter krigens slutt. Jeg hadde så menn ingen illusjoner om nazistiske metoder. Helt fra maktovertagelsen hadde jeg fulgt utviklingen i Tyskland og var fullt klar over hva nazismen representerte av brutalitet, råhet, umenneskelighet. Men det finnes grenser for hva normale mennesker kan forestille seg. Først mot krigens slutt gikk sannheten opp for meg i hele sin gru. Auschwitz, den beryktede konsentrasjonsleiren, var en dødsleir, hvorfra det ikke var meningen at noen fanger skulle komme levende tilbake.⁸²³

Når Charles Koklin returnerte til Norge etter frigjøringen var familien utslettet i Auschwitz og deres eiendeler, som ble beslaglagt av NS-styret og solgt til innbyggere i Tønsberg, var enten gjemt bort i ulike hjem eller på lageret til Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer i Tønsberg.

⁸¹⁹ Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken 1, Flyktninger til Sverige 1940-1943*, side 203

⁸²⁰ Johannessen, Heidi Bjørvik: *Sivil motstand i Sandefjord under okkupasjonen 1940-1945, med hovedvekt på flyktningstransporten til Sverige*, masteroppgave i historie, side 74. Der påpekes det at den organiserte flyktningstransporten tok til i 1944.

⁸²¹ *Dagbladet* 19. juli 1997: *Adelsten må ta sitt ansvar*: <http://www.dagbladet.no/kronikker/970619-kro-1.html>: Lest 03.mai 2010.

⁸²² *Tønsbergs blad*: 6.mai 1970: *Vi har de døde med oss* av Charles Koklin

⁸²³ *Ibid.*

Lokalhistoriker Egil Christophersen har beskrevet hvordan familiene Gloppedal og Geller flyktet sammen med Gitel Aasen til Sverige ved hjelp av hjemmefronten.⁸²⁴ Gloppedal og Geller fikk verdifull tid takket være ekteskapet mellom en jøde og ikke-jøde og legeerklæringene. De reiste med ferge til Moss, så til Oslo. Der fikk de en dekkleilighet, før de ble sendt videre. De fulgte en rute som til slutt førte dem gjennom skogen over grensen.⁸²⁵ De som hjalp jødene med å flykte utførte en farlig jobb. Selv om rutene var forbehold Milorg, Siv.org og XU, ble det gjort en betydelig innsats i 1942 for å få så mange jødiske flyktninger ut som mulig. Dette arbeidet er godt skildret av historiker Ragnar Ulstein,⁸²⁶ men ingen av jødene fra Vestfolds flukt er beskrevet av ham. Mange jøder kom seg til Sverige på denne måten og et stort antall nordmenn hjalp til med flukten. Det regnes med at en gjennomsnittlig flukt involverte mellom 9 og 15 personer.⁸²⁷ Cecilie Lahn og hennes to døtre reddet livet som følge av at hun var født i Sverige og noe flaks. De hadde kommet for sent til avgangen til Donau og ble plassert på Bredtvedt utenfor Oslo. Dette skaffet Cecilie tid slik at hun kunne få svenske pass og kunne reise til Sverige i mars 1943.⁸²⁸ Bernhard Plesansky og Charles Koklin kom seg også over til Sverige. Bernhard ble plassert på en skole i Oslo etter ønske fra faren, men måtte senere flykte når det ble utrygt høsten 1942. Charles Koklin ble involvert i en motstandsgruppe som måtte flykte over til Sverige. Han hadde flyktet høsten 1941.⁸²⁹

Motstandsbevegelsen hjalp et betydelig antall jøder over til Sverige, selv om de noen ganger måtte vike for hjemmefrontsfolk som måtte flykte. Som en militær organisasjon satte de ofte de militære målene foran de sivile. Hjemmefrontens oppdrag hadde høyest prioritet, som er vanlig i en militær organisasjon.

8.5 De jødiske boene skifter eiere under Likvidasjonsstyret for inndratte jødiske formuer

Den 26. oktober 1942 ble lov om inndragelse av jødernes eiendeler trykt i norske aviser.⁸³⁰ I forskift den 20. november kom det frem at ”alle som var i besittelse av formusegjenstander av enhver art som tilhørte jøder” skulle melde dette inn for Likvidasjonsstyret.⁸³¹ Når ordrene om å sette i gang jødeaksjonen ble sendt til politikamrene mandag 26. oktober klokken 6, ble

⁸²⁴ Christophersen, Egil: *Vestfold i Krig*, side 185

⁸²⁵ Ibid.

⁸²⁶ Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken - Flyktninger til Sverige 1940-45*, Oslo 1974

⁸²⁷ Levin, Irene: *Flukten - Jødernes flukt til Sverige under annen verdenskrig*, side 29

⁸²⁸ Christophersen, Egil: *Vestfold i Krig*, side 173

⁸²⁹ Intervju med Charles Koklin i *Tønsbergs blad* 6.mai 1970

⁸³⁰ Mendelsohn, Oskar: *Jødene i Norge gjennom 300 år, bind 2*, side 90

⁸³¹ Ibid.: S. 92

også deres formuer beslaglagt og bankkonti sperret fortløpende i etterkant av arrestasjonene. Politimester Trygve Fehn i Tønsberg fulgte sine overordnede ordrer, men noen klarte å gjemme unna eiendeler, som Rosa Plesansky, som gav bort eiendeler til naboer og venner.⁸³² Etter arrestasjonene av jødene ble deres eiendommer beslaglagt av lokale NS-folk. I Tønsberg overdro fangevokter ved Berg Kretsfengsel og NS medlem, Alf Kjølner, Plesanskys eiendom til sin bror Emil Kjølner som drev en konkurrerende butikk i byen. Deres bror Per Kjølner, som hadde grunnlagt forretningen, var på dette tidspunktet soldat på Østfronten.⁸³³ De jødiske hjem, forretninger og eiendeler ble beslaglagt og solgt av NS-styret. Det ble annonsert i lokale aviser, og det var innbyggere i nærområdet som anskaffet seg innholdet i boene. Enkelte gravde jødiske eiendeler ned i hagene til krigen var over. Det var mange som var med på dette, slik det fremgår av rettsoppgjøret som ble fulgt av avisene etter krigen. Da Bernhard Prydal, tidligere Plesansky og sønn av Isak Plesansky, returnerte til Tønsberg i norsk flygeruniform i 1945, fant han ut at familiens eiendommer var overtatt av andre. Det var lite vilje til å levere disse tilbake fra lokale myndigheter, han vendte derfor Norge ryggen og dro til England.⁸³⁴ Dette er bare en av flere familiers tragiske historie i Vestfold, men denne ble dokumentert og presentert for et større publikum av journalist Bjørn Westlie.⁸³⁵

Telegrammet om å beslaglegge de jødiske eiendommene hadde kommet fra det nyopprettede Likvidasjonsstyret for inndratte jødiske formuer, underlagt Finansdepartementet, med adresse Karl Johans gate 15 i Oslo. Opprettelsen hadde blitt bekjentgjort tre dager før i *Fritt folk*.⁸³⁶ Da året var omme hadde tyske og NS sikret seg all jødisk eiendom og forvaltet dette gjennom lokale bostyrer som var underlagt kontoret i Oslo. NS sentralt ønsket i utgangspunktet å la parti medlemmer og tidligere soldater i Waffen - SS få ansvaret for dette, men det ble endelig besluttet at jurister skulle ta seg av dette.⁸³⁷ Eiendeler ble beslaglagt og i de fleste tilfeller solgt til inntekt til statskassen, mens NS hadde gitt etter på et område. Gull, sølv og smykker måtte derfor overleveres til det tyske sikkerhetspoliti. Moritz Gelders brevveksling med Tilbakeføringskontoret etter krigen angående et gullur, viser at slike gjenstander vanskelig lot seg spore opp etter krigens slutt.⁸³⁸ Venner som tok vare på jødiske eiendeler ble truet med

⁸³² Ibid.: S. 202

⁸³³ Kronikk i Dagbladet av Lasse Jahnsen 03.mars.1996: *Overlevde Holocaust- uten fremtid i Norge*: <http://www.dagbladet.no/kronikker/960303-kro-1.html> Lest 10. mai 2010. Se også Per Kjølners artikkel i *Tønsbergs Blad* 17. oktober 1942: *Fra Tønsberg til Kaukasusfjellene*.

⁸³⁴ *Lokalavisen Tønsberg*: 14. februar 1996: - *Ikke hevn med rettferdighet*

⁸³⁵ Westlie, Bjørn: *Oppgjør*, side 17-19

⁸³⁶ Ottesen, Olav: *Sjakalenes marked*, side 53

⁸³⁷ Mendelsohn, Oskar: *Jødene i Norge gjennom 300 år*, Bind 2, side 91

⁸³⁸ RA: S-1564: *Jødeboer*: L 0095

fengsel eller bøter. Inntektene av salg av eiendom og eiendeler skulle i all hovedsak komme staten til gode, eller disponeres for personer som var lojale mot det nye styret. Kjøperen fikk ofte en ”god” pris. Taksten ble fastsatt av partikolleger, og i mange tilfeller gikk gjenstandene til under denne taksten: ”De beslaglagte verdiene ble lavt taksert, slik at medlemmer av Statspolitiet og kjente NS-størrelser kunne skaffe seg gjenstandene billig, og de som var igjen, ble solgt til Frontkjemperkontoret.”⁸³⁹ I andre tilfeller ble gjenstander fjernet fra boene uten at bostyrene fikk betaling, noe korrespondansen i mappene til de jødiske boene vitnesbyrd om. Dette gjaldt også i Tønsberg. De ansvarlige for jødeboene tok seg godt betalt, og enkelte var så freidige at de vakte reaksjoner i egne rekker, som da bobestyrere i Vestfold forlangte 50 000 kroner i salær etter arresterte jøder i Vestfold.⁸⁴⁰ Vi skal nedenfor se nærmere på hvordan dette arbeidet ble utført i Vestfold på bakgrunn av de papirene etter Likvidasjonsstyrets virksomhet som er bevart i RA.

I Vestfold ble de jødiske boene forvaltet av bobestyrer under ledelse av advokat Kaare Stang. Han var medlem av NS og hadde høsten 1942 stilt seg disponibel for å delta i den norske legion på Østfronten. Han hadde tidligere vært frivillig under Vinterkrigen 1939-1940, og er et eksempel på en som må ha satt kampen mot bolsjevismen i første rekke.⁸⁴¹ Før han flyttet til sine nye kontorer i Stoltenbergs gate 12, i 1943, holdt han til i Storgata 26. i Tønsberg.⁸⁴² Han var jurist av utdanning og arbeidet som fylkesprisinspektør før han ble oppnevnt til bobestyrer.⁸⁴³ Den pliktoppfyllende statstjenestemannen Kaare Stang er et godt eksempel for å kunne illustrere omfanget av holocaust sin økonomiske side. Hans arbeid for å drive inn verdiene av jødeboene, med livspoliser og utestående fordringer, er et vitnesbyrd om NS' og byråkratiets delaktighet i utryddelsen av jødene i Norge. Han kan ikke ha hatt noen illusjon om at de menneskene, hvis bo han forvaltet, ville komme tilbake når han etterlyste dokumentasjon på deres dødsfall for å kunne ta ut livspolisene til inntekt for staten. Selv etter at de var døde, dekket boene indirekte omkostninger til staten i form av strøm- og vedlikeholdsutgifter som var et resultat av de nye ”eiernes” virksomhet.

⁸³⁹ Mendelsohn, Oskar: *Jødene i Norge gjennom 300 år*, Bind 2, side 202

⁸⁴⁰ Ottersen, Olav: *Sjakalenes marked*, side 63. Han nevner her tre bostyrere uten navn eller referanse til hvor han har disse opplysningene fra. I mappene tilhørende jødeboene i Vestfold er det kun Kaare Stang som står oppnevnt som bostyrer. Med bostyrene hadde flere medlemmer, noe dokumentene i RA vitner om.

⁸⁴¹ *Tønsbergs Blad*: 27. august 1942: ”Kraftig manifestasjon i Tønsberg mot bolsjevismen.”

⁸⁴² Telefonkatalogen Tønsberg og Omeng 1943-1944

⁸⁴³ RA: S-1564: Serie J-G Diverse 1942-1950: L1032: Notat datert 13. februar 1943.

Etter krigen er det Advokat O.H. Fuhr som blir oppnevnt til verge etter lov om forsvunnede og andre fraværende personer av 12/10-1857. Gjennom hans korrespondanse blir opplysningen om boenes skjebne noe mer helhetlig.

8.6 Likvidasjonsstyret og et utvalg av jødiske bo

I det følgende skal det presenteres ulike jødiske bo som illustrerer Likvidasjonsstyrets arbeid og utfordringer. I Vestfold, som i resten av landet, ble jødernes eiendom beslaglagt og solgt videre etter at familiene var ryddet av veien. Flere av familiene i Vestfold drev forretninger, noe som gjorde at enkelte av boene var omfattende.

Journalist og forfatter Bjørn Westli skrev, som tidligere nevnt, om kjeden Adelstens eiendommer i Tønsberg.⁸⁴⁴ Firmaet het tidligere Emil Kjølner AS og hadde i 1942 forsynt seg av kleslageret til Tønsberg Ekviperings som var eid av Isak Plesansky. Disse to var før deportasjonen konkurrenter. Emil Kjølner sin sønn Alf, var leirkommandant ved Berg Interneringsleir, der de mannlige medlemmene av familien Plesansky ble plassert den 25. oktober 1942 sammen med flere andre jøder fra byen:

Alf Kjølner var intendant for leiren i starten og de siste trekvart år. Som flere av de andre av befalet hadde han vunnet sine sporer som frontkjemper. Han var en forfengelig type, men hadde tilløp til en viss dannelselse og sto for så vidt i en særklasse.⁸⁴⁵

Han ble etter krigen dømt til 10 års straffearbeid i Høyesterett.⁸⁴⁶ Isak Plesanskys leilighet i Adlers gate 25 i Tønsberg ble overtatt av dr. Carl L. Låhne og bankboksen tømt.⁸⁴⁷ Sølv og gull ble sent til det tyske sikkerhetspolitiet i Larvik.⁸⁴⁸ Som en midlertidig løsning ble ekspeditør Asbjørn Olsen, som hadde arbeidet for Plesansky siden 1934, bestyrer av forretningen for 400 kr. pr mnd. Sammen med revisor Jens Jensen telte de opp varebeholdningen. Isaks kone Rosa fikk daglig meldeplikt på politikammeret av politimester Trygve Fehn.⁸⁴⁹ Tønsberg Ekviperings varebeholdning ble av Isak i selvangivelsen for 1941 oppgitt til 38 694 kroner og omsetningen for samme år beregnet til 76 903 kroner. I januar 1943 ble varebeholdningen anslått til 28 532 kroner. Varebeholdning ble via Alf Kjølner solgt til Emil Kjølner: ”Varene blev tatt op 3/2 1943 av Kaare Stang og Alf Kjølner: Dagen efter kl

⁸⁴⁴ Westlie, Bjørn: *Oppgjør – I skyggen av Holocaust*, Oslo, 2002

⁸⁴⁵ Haave, C og Herstad S: *Quislings hønsegård- Berg interneringsleir*, Oslo, 1948; s 22

⁸⁴⁶

⁸⁴⁷ RA: S-1564:Hcd-E:Jødeboer:L 1004: Notat 6. november 1942 av Martin Dybwad politibetjent som åpnet bankboks i Den norske Creditbanks Filial.

⁸⁴⁸ Ibid: Notat Adv. Stang 10. februar 1942 til Likvidasjonsstyret for inndratte formuer. Gardeveien 2c 4 V. akker.

⁸⁴⁹ Ibid: Ifølge Trygve Fehn, politimester, i et brev til Statspolitistjefen i Oslo den 14. nov 1942

9 morgen blev alle varene kjørt ned til Emil Kjølnner (varer av alle slag; dresser, kapper, vinterfrakker, strømper, skjorter, vintertøy, meget skotøy, slips etc.)⁸⁵⁰ I 1947 ble Emil Kjølnner ilagt en bot på 5000 kroner for kjøpet av varebeholdningen for 6 356,62 kroner i 1943.⁸⁵¹ Alf Kjølnner hadde tidligere sikret seg et pengeskap fra Tønsberg Ekviperings, til bruk ved Berg Interneringsleir.⁸⁵² Også en del annet utstyr gikk til Berg i perioden november 1942 til januar 1943.⁸⁵³ Regnemaskin gikk til Ortskommandantur Tønsberg.⁸⁵⁴

Forretningslokalene i Møllegata 12, ble i 1943-44 leid ut til bl.a. Fylkesmuseet, Frelsesarmeen, Tønsberg kolonihaver og ”dyrevennen” til basarer og lignende, og gav på denne måten noen inntekter til boet, som igjen dekket utgifter til kreditorer som Tønsberg elektrisitetsverk. I *Tønsbergs Blad* sto det annonser 24. og 31. desember 1942 med ønske om en god Jul og godt Nytt år fra Tønsberg Ekviperings til avisens lesere.⁸⁵⁵ På dette tidspunktet var flere av familiens medlemmer drept og forretningen overtatt av likvidasjonsstyret. *Tønsbergs Blad* fikk dekket annonseutgiftene av bostyret.⁸⁵⁶ Utstyr fra boene ble solgt rimelig, men dette hindret ikke en herr Gundersen fra Horten klagde på prisen på et spisestuemøblement.

Papirene til Tilbakeføringskontoret omtaler i tillegg seks personer til som hadde kjøpt eiendeler eller på annen måte fått andeler av boet. En av disse personene hadde under avhør på Fjell Interneringsleir navngitt andre personer som delaktige.⁸⁵⁷

Noen gjenstander ble reddet unna. Rosa hadde overlevert til Jens Larsen en del smykker. Dette ble via Asbjørn Olsen gitt til Bernhard den 28. juni 1945. Dette besto av to gull armbånd, en damering med perle og to ringer med diamant.⁸⁵⁸

Etter krigen forsøkte Bernhard Plesansky, familiens eneste overlevende, å få erstatning. Dette gikk ikke selskapet Emil Kjølnner AS med på.⁸⁵⁹ Bernhard flyttet til England og byttet

⁸⁵⁰ Ibid. Et notat datert 5. juni 1945 av Asbjørn Olsen som hadde arbeidet som butikkbetjent i Tønsberg Ekviperings siden 1934

⁸⁵¹ *Vestfold Arbeiderblad*: 2. januar 1947: ”Emil Kjølnner solgte varer fra likvidasjonsstyret i sin forretning”

⁸⁵² RA: S-1564:Hcd-E:Jødeboer:L 1004Notat datert 10. februar 1943 av Adv Stang

⁸⁵³ Ibid: Notat 14. jan 1943 gjort av Adv. Stang med henvisning til v/Alf Kjølnner

⁸⁵⁴ Ibid: Kvitteing fra Ortskommandatur Tønsberg

⁸⁵⁵ Se annonser i *Tønsbergs Blad*

⁸⁵⁶ RA: S-1564:Hcd-E:Jødeboer:L 1004: Regning datert 19. juni 1943 fra Tønsberg Blad på 17 kroner

⁸⁵⁷ Ibid: Brev datert 1. oktober 1945 til Othilia Johansen av Tilbakeføringskontoret

⁸⁵⁸ Ibid: Notat datert 28. juni 1945 Tilbakeføringskontoret

⁸⁵⁹ Westlie, Bjørn: *Oppgjør*, side 18

etternavnet til Prydal. Feilaktig hevdes det av Bjørn Westlie at det kun var en jødisk familie med forretning i Tønsberg som ble deportert.⁸⁶⁰ Det var tre familier og tre forretninger som ble berørt.

Adolf Berkowitz ble arrestert under aksjonen i oktober. Fire dager etter arrestasjonen ble det foretatt en taksering av verdiene i boet.⁸⁶¹ Hans kone Betty fikk fortsatt bo i leiligheten i Harbitz gate 16, men ble pålagt daglig meldeplikt av politimester Trygve Fehn frem til arrestasjonen i november.⁸⁶² Innboet ble etter at ekteparet var deportert, solgt for 755,38 kroner, selv om den antatte verdien var satt til 2000. Et brev til adv. Stang fra Det Gjensidige Forsikringsselskapet viser at han den 20. mars 1943 forsøkte å heve polise nr 180513 som var tegnet i 1939 med en verdi på 3000, 00. Da var ekteparet drept. Det ser ikke ut til at forsikringsselskapet aksepterte dokumentasjonen.⁸⁶³ Av de 755, 38 kronene var det lite igjen i bostyret når utgifter som statsskatt 1942/43 på 165,65 og bobestyrersalær på 200 kroner til Stang var trukket fra.⁸⁶⁴ Også rasjoneringskortene fra vinmonopolet sikret bostyret seg. Leiligheten overtas av en Odd Østby Larsen den i februar 1943.⁸⁶⁵ Han var ansatt ved folkeskolen og manglet hus. Når adv Stang sender avslutningsregnskapet for boet i januar 1944, så er det vedlagt en tekst der han gir uttrykk for alt arbeidet dette har pålagt ham:

Vanskeligheter med lager og aksjonslokaler har volt meget arbeid og bryderi med disse boer, forsinket avviklingen og medført at utgifter til transport etc. er blitt relativt høye. Alt som er igjen er 22, 51 kroner. Etter at transport, salær, husleie, strø, gass, kjøring.⁸⁶⁶

Korrespondansen mellom Stang og Likvidasjonsstyret for jødeboene i Oslo viser at må ha vært et problem at verdiene fra en del jødebo i mange tilfeller forsvant i løpet av 1942-44.⁸⁶⁷ Bare mappen for Adolf Berkowitz` bo inneholder i overkant av 70 ulike korrespondanser angående dette temaet.

⁸⁶⁰ Westlie, Bjørn: *Oppgjør*, side . 17

⁸⁶¹ RA: S-1564:Hcd-E:Jødeboer:L 0991: Brev datert 30. økt 1942 undertegnet Politikonstabel Eivind Odd Luthen. Auksjonariusassistent Borg, Klostergaten 1, var vitne og takstmann. Det ble bl.a. notert en kikkert, et askebege, noe sengetøy, en porselensfigur, en primus og 7 laken. Dette ble gjort den 26. oktober.

⁸⁶² Ibid: Brev 14.nov 1942 til herr Statspolitistjef i Oslo fra Politimester Trygve Fehn.

”Adolf Berkowitz ble den 26. oktober d.å. anholdt og transportert til Berg interneringsleir i Sem. Hustruen Betty Berkowitz er pålagt daglig meldeplikt på politikameret her.” Polsk notert med blyant på ark.

⁸⁶³ Ibid: Brev til Adv. Stang datert 23. mars 1943 fra Det Gjensidige Forsikringsselskap

⁸⁶⁴ Ibid: Et brev datert den 22. september 1943 lyder; ” I anledning forespørsel datert den 4. desember opplyses, at jeg antar boet vil utbringe ca. 300 kr, Heil og Sæl Kaare Stang”

⁸⁶⁵ RA S-1564:Hcd-E: *Jødeboer*: L 1004: Brev til lærer Odd Østby Larsen 1. februar 1943 fra Adv; ”Det er fra boets side intet til hinder for at leiligheten, som boet har i Harbitz gate 16 bortleies til Dem av gårdens eier”

⁸⁶⁶ Ibid: Notat av Adv. Stang 24. januar 1944.

⁸⁶⁷ Ibid: Brev til Adv. Stang fra Likvidasjonsstyret avd. Tyske Jødeboer datert 7. januar 1944 der han purres angående boet til Adolf Berkowitz.

Mappene etter familien Jaffe inneholder ikke like mye korrespondanse som i tilfellene Berkowitz og Plesansky. Leopold Jaffe i Saksils gate 5. hadde 1,15 i kontanter og 713,66 i banken ved arrestasjonen og i tillegg noen poliser til en verdi av 6 813 kroner.⁸⁶⁸ Av papirene fremkommer det at hans eiendeler ble solgt til R. Olaussen, F. Svendsen og F. Gulliksen i 1943. I et brev etter freden skriver R. Olaussen at hun kjøpte et speil fra soverommet, en madrasedivan i spisestuen, en stol, et service, bolle og seks asjetter.⁸⁶⁹ Hun kjøpte innbo for til sammen 265 kroner. I en artikkel fra *Vestfold Arbeiderblad* kan vi lese at Foyen Gulliksen hadde kjøpt opp hele boet til Leopold Jaffe for 2800 kroner:” Han fikk alt han trengte til et hus for denne summen, fra Radio og portierer til salongmøblement og middagsservise”.⁸⁷⁰

Benjamin Koklins jødebomappe over Grønvolds gate 7, i Tønsberg inneholder en utførlig liste over inventar fra salong, spisestue, kjøkken, soveværelset, gutteværelset og loftet som ble opptegnet i oktober 1942.⁸⁷¹ I tillegg et brev til Tønsberg Politikammer i 1946 som referer til Landssvikssak mot busseier Nils Svendsen fra hans advokat Arthur Wiik, der det bes om en utskrift av løøsregjenstander som Svendsen urettmessig har tilegnet seg fra Koklins bo.⁸⁷²

Boet etter ekteparet Jørgen Nicolai Gloppedal og Clara Sossy Gloppedal medførte en del bryderi for bostyret. Familien flyktet til Sverige høsten 1942 for å unngå arrestasjonene. Sammen med dem dro også Claras foreldre, ekteparet Moritz og Geller, som bodde i en leilighet i samme hus.⁸⁷³ I tilfellet Gloppedal var det en del usikkerhet rundt boet siden Jørgen var arier og huset sto i hans navn.⁸⁷⁴ Da det likevel viste seg at familien hadde forsvunnet, ble lensmannen på Nøtterøy H. Tunstad instruert om at det skulle behandles som et jødebo, da fru Gloppedal var jøde i henhold til rundskriv fra Statspolitiet av 28. november 1942.⁸⁷⁵ Lensmannen gjennomførte i februar 1943 en registrerings og beslagleggingsliste på Søndre Foyen i Nøtterøy kommune, av eiendeler tilhørende Jørgen og Clara Gloppedal og sønnen

⁸⁶⁸ RA: S-1564:Hcd-E:*Jødeboer*:L 1000: Dokument fra Tilbakeføringskontoret datert 1946

⁸⁶⁹ Ibid: Brev til Tilbakeføringskontoret fra Ragna Olaussen den 9. juli 1945

⁸⁷⁰ *Vestfold Arbeiderblad*: 01.oktober 1945

⁸⁷¹ RA: S-1564:Hcd-E: *Jødeboer*: L 1002: Oversikt datert 28. oktober 1942

⁸⁷² Ibid: Brev til Tønsberg Politikammer den 9. februar 1946 fra advokat Arthur Wiik

⁸⁷³ RA: S-1564: Hcd-E: *Jødeboer*: L 1004: Brev datert den 1. mars 1943 fra Politimesteren Erland Rygh til Statspolitiet om at Jørgen Gloppedal antagelige har rømt (forlatt landet ulovlig) sammen med sine svigerforeldre, jøden Moritz Orschudesch Geller og hustru.

⁸⁷⁴ Ibid: Udatert Adv Stang påpeker også i et annet skriv at mesteparten av verdiene tilskives familien Geller.

⁸⁷⁵ Ibid: Brev datert 12. februar 1943 fra Statspolitiet til Likvidasjonsstyret. Svar til Statspolitiet fra Likvidasjonsstyret 20. februar 1943

Kjell Møllerup som forsvant ved juletider.⁸⁷⁶ Listen over innbo er omfattende og inkluderte en Ford V8 1938 modell. Verdien av løsøre og verdipapirer ble satt til 59 858 kroner.⁸⁷⁷ I tillegg kom eiendommens verdi som ble anslått til 25 000. Moritz Geller hadde kjøpt gården for 13 000 kroner i 1940. Han solgte videre til Jørgen i 1942 for samme beløp.⁸⁷⁸ Eiendommen, innboet og bilen ble ettertraktet, noe korrespondansen i boets mappe vitner om. Det som tilhørte ekteparet Geller ble overført Likvidasjonsstyret allerede 16. november med hjemmel i nevnte lovbestemmelse.⁸⁷⁹ Begge boene hadde blitt registret i 1942 på bakgrunn av bestemmelsen av 28. oktober 1942, men salget våren 1942 hadde ført til usikkerhet om deler av boet.

Huset hadde stått tomt inntil registreringen vinteren i 1943. Huset hadde vannskader etter et frostsprengt rør og eiendeler hadde forsvunnet.⁸⁸⁰ Lensmannen omtalte i rapporten at tre personer, Arne Sjølund, Tønsberg, Fru Olaussen, Banebakken og Nils R. Svendsen, Toppen, hadde tatt seg inn i huset med tillatelse fra Tønsberg politikammer. Dette på bakgrunn av at de var medlemmer av likvidasjonsstyret for jødiske formuer. Svendsen skal også ha tatt seg til rette med en vedbeholdning og poteter. Veden måtte han tilbakelevere.

Eiendommen sto tom en god stund, men det var mange interesserte kjøpere. I mai ble det klart at staten ikke hadde interesse av å ta over eiendommen. Navnene som går igjen i overtakelse av boet sommeren dette året er knyttet til ansatte ved Berg Interneringsleir og NS medlemmer. Det var en betjent ved Berg Interneringsleir, Leif Lindseth, som overtok boligen. Den 13. juli 1943 gikk ekspedisjonssjef i Departementet for arbeidstjenesten Ivar Elstad med på at Lindseth fikk kjøpe eiendommen til 12 000 kroner, dvs. 13 000 kroner under takst. Dette skjedde etter anbefaling fra advokat Stang: ”Lindseth er en flink og bra mann, nevenyttig, arbeidsom og utmerket i alle dele. Og han er en god NS mann, som deltar aktivt i partiarbeidet. Jeg anbefaler at han får kjøpe eiendommen. Heil og sæl”.⁸⁸¹ Leif Lindseth

⁸⁷⁶ Ibid: Brev datert 12. februar 1943 til Statspolitiet i Oslo fra lensmann H. Tunstad

⁸⁷⁷ Ibid: Brev datert 1. mars til alle banker om å overdra alle verdipapirer og bankinnskudd til bostyret

⁸⁷⁸ Unneberg, Sigurd: *Nøtterøy Gårds- og slektshistorie, Bind 1*, side 331.

⁸⁷⁹ Ibid: Avskrift undertegnet A. Hütner

⁸⁸⁰ Ibid: Brev datert 50. april 1943 til Herr Politimester i Tønsberg der Stang anmelder et sykkeltyveri på vegne av boet. Sykkelen har blitt stjålet fra boets uthus med huset har stått tomt. Sykkeltveri var for øvrig utbredt i distriktet under krigen.

⁸⁸¹ RA: S-1564: Hcd-E: *Jødeboer*: L 1004: Brev datert Tønsberg 20. mai 1943 til Likvidasjonsstyret i Oslo fra Adv. Stang

flyttet inn i huset i august 1943 sammen med en betjent og kollega fra Berg, Bjarne Hansen.⁸⁸²

Innboet ble også fordelt blant NS medlemmer. Et brev fra 1944 omtaler noen stoler som skal til Unterstürmfürer Rolf Ugelstad.⁸⁸³ Ordføreren på Nøtterøy Olaf Fired kjøpte en komfyr som han ikke ville betale før han fikk pannene som skulle vært levert. I 1944 foregikk det intens brevveksling over en båt og en pram som kommunen ønsket å disponere. Båten ble disponert av betjent Leif Lindseth. Politimajor E. Wallstad ved Berg Interneringsleir ser ut til å ha forsøkt å få med seg et kjøleskap, men måtte ut med 600 kroner. Han betalte ikke dette beløpet.⁸⁸⁴

Av de jødeboene Stang forvaltet, var det kun Gloppedals som hadde noe utestående høsten 1944. I et brev til Likvidasjonsstyret fremkommer det at ”betjent Leif Lindseth har 1 klesrulle, div verktøy, 1 støvsuger, 1 kyllingbur og 1 høvelbenk til verdi av 227 kroner. Major Wallstad har fortsatt 1 kjøleskap”.⁸⁸⁵ Nå var verdien av kjøleskapet satt til 400 kroner, ikke de opprinnelig 1000. Et brev illustrerer på en god måte hva som skjedde med jødeboet Gloppedal:

I boet Gloppedal må anmerkes at innbo og løsøre taksert for kr. 13152 ved salg kun utbrakte kr 6 763. Bostyrer adv Stang får gjøre rede for dette forhold. En bil, Ford V-8, opprinnelig taksert til kr. 7000 og senere til 4000 er solgt til regimentsfører P. Dahlen etter ordre fra Høyesterettsdommer Egil Reichborn Kjennerud. Bl. Papirene kan ikke finnes noe som angår kjøpesummens størrelse. Det sees imidlertid at kr 500 er innbetalt til Adv Stang og 500 til lik. Etter opplysninger fra Høyesterettsdommer Egil Reichborn Kjennerud skal bilen være solgt til Regiment med å samtykke til sum av kr 1000.⁸⁸⁶

Eksemplene viser hvordan det var mulig for personer med sentrale posisjoner i bostyret og NS å tilrane seg verdier fra boene. Det er verdt merke seg at det var mulig for forsikringsselskaper ikke å betale ut livspoliser, noe selskapet IDUN ikke gjorde.⁸⁸⁷

Max og Marie Bassches hjem på Knarberg innehold 16,44 i kontanter beslaglagt av statspolitiet og 426,50 kroner ved salg av løsøre.⁸⁸⁸ Nøtterøy lensmannskontor ved lensmann Alf Jahre hadde ansvaret for arrestasjonen: ”Ifølge ordre fra Statspolitijefen om pågripelse av

⁸⁸² Ibid: Notat datert 30. august 1943 undertegnet Kaare Stang

⁸⁸³ Ibid: Brev datert 8. juni 1944 fra Adv Stang til Kristian Karlsen

⁸⁸⁴ Ibid: Brev datert 27. november 1944 fra Adv. Stang til Major Wallstad angående kjøleskapet

⁸⁸⁵ Ibid: Melding til Likvidasjonsstyret 24. nov 1944

⁸⁸⁶ Ibid: Udatert og uten signering. Merket 151. Antageligvis fra Likvidasjonsstyret

⁸⁸⁷ RA: S-1564: Hcd-E: *Jødeboer*: L 1004 Brev datert 14. november 1944 far livsforsikringsselskapet IDUN der de ikke har blitt utbetalt siden Likvidasjonsstyret ikke kan fremlegge bevis for og personene er i live ellet ikke.

⁸⁸⁸ RA: S-1564: Hcd-E: *Jødeboer*: L 1004: Brev datert 26. juli 1946 far tilbakeføringskontoret for inndratte formuer Vestfoldavdelingen, Tønsberg signert høyesterettsadvokat O.B.Fuhr

alle mannlige personer over 15 år som er i besittelse av legitimasjonskort stemplet J, pågrep jeg mandag den 26. oktober kl. 6 følgende personer på deres bopel; 1. Max Bassches”⁸⁸⁹

Han skrev videre at ekteparet Bassches kom til Norge i 1939 for å reise videre til sin datter i Amerika. De hadde hatt forretning i Berlin, og alt han eide ble beslaglagt i Tyskland. De kom til Norge uten midler og hadde solgt et lommeur for å overleve. Det fremkommet at Max arbeidet en del på bondegårdene i området. Intet i leiligheten var av større verdi, noterte Alf Jahre.⁸⁹⁰

Boet etter familien Sachnowitz var omfattende. Familien hadde i tillegg til foretningene i Larvik og Tønsberg, også et gårdsbruk på Gjein i Stokke kommune. Gården var i 1942 registrert i Rita (Rebekka) Sachnowitz navn. Likvidasjonsstyrets jobb var i tillegg til å sikre seg verdiene, også å finne ut hva som var fordringer før og etter beslag for å få det eksakte beløpet som skulle erstattes. Dette var ting som regninger til Stokke elektrisitetsverk, skadeverk fra løse kuer,⁸⁹¹ regningen hos Gallis Landhandleri, skatt for 1942/43, husleie for Ekko, underholdningsbidrag til lensmannen i Stokke på 1570 kroner eller utestående skolepenger for Frida. Fra bostyrets overtakelse av gården var det diskusjon om Gjein gårds lønnsomhet. I et brev fra NS kretsfører Sør-Vestfold i 1943 angående videre bruk av gården og fremtidig drift blir det påstått at ” gården har imidlertid vanligvis vært drevet med underskudd, og jeg er redd for at det også vil bli tilfelle for en eventuell kjøper”.⁸⁹² Videre klages det over tilstranden på gården og at taksten var for høy. Det minnes om at frontkjempere har førsteprioritet og at den må selges bønder, ikke spekulanter. Det siste var en del av NS` politikk ovenfor den norske bonden.⁸⁹³

Gjein Gård besto i 1942 av en eldre hovedbygning med syv rom, Nyere sidebygning med seks rom, uthus, sauefjøs, uthusbygning, vognskjul og stabbur. Våren 1943 ble verdien satt til 85 000 for eiendommen som besto av 300 mål innmark og 450 mål skog derav 100 mål kulturbeite. Besetning og redskap ble vurdert til 41 630.

⁸⁸⁹ Ibid: Brev datert 27. oktober 1942 til Statspolitiet fra lensmann Alf Jahre

⁸⁹⁰ Ibid: Brev datert 27. oktober 1942 til Statspolitiet fra lensmann Alf Jahre

⁸⁹¹ RA: S-1564:Hcd-E:Jødeboer:L 1005: Brev til Kaare Stang fra Rikardt Hasås Teien 19. desember 1942

⁸⁹² Ibid: Brev fra NS kretsfører Sør-Vestfold til herr. A. Schöning Olsen den 6. april 1943

⁸⁹³ RA: S-1564: Hcd-E: Jødeboer: L 1004: Brev 6. april 1943 fra Kretsfører Olsen til fylkesfører Thore Tjersland.

Korrespondansen fra Ivar Elstad til Departement for arbeidstjenesten og idrett fra sommeren 1943 inneholder forespørsel om gården skal overtas av Arbeidstjenesten.⁸⁹⁴ Departementet bekreftet at gården tas i bruk av AT og Ungdomstjenesten ved Norsk Landtjeneste. AT skulle legge ned innsats ved drenering og kultivering m.m. for å ”vilde bringe eiendommen i hevd således som en eiendom der tilhører staten bør være”.⁸⁹⁵ Samme år begynte NSUF å ta av boet for å dekke gårdens driftsunderskudd og renter til hypotekbanken, og overtok årets avling og 100 favner ved. Ingenting tyder på at de betalte noen leie for gården⁸⁹⁶ Gården ble offisielt overdratt til NSUF den 15. sept 1943.⁸⁹⁷

I perioden fra deportasjonen til NSUFs overtakelse var det naboen Alf Wangsnes som drev gården mot 100 kroner pr uke. Han sendte en regning på graving av 150 meter grøft til 2 kroner pr. meter. Her gikk ikke bostyrer Stang med på å dekke hele beløpet. Delvis pga at dette ikke var blitt drøftet på forhånd og at grøften kom begge eiendommene til gode.⁸⁹⁸ 26.juni 1943. Gården ble beskrevet som ramponert i en artikkel i *Vestfold Arbeiderblad* etter krigen.⁸⁹⁹ I den samme artikkelen fremgår det at Wangsnes også skal ha vært involvert i den videre driften og det skal til enhver tid ha oppholdt seg en 12-15 medlemmer av NSUF der, som ”lærte det han mente var gårdsdrift.”⁹⁰⁰

Det går ikke frem av papirene hvem som overtok forretningene eller hvem som kjøpte opp varebeholdningene. Varebeholdningen til Ekko i Tønsberg ble solgt for 3144,79. Ekko i Larvik solgt for 8842, 33. Til sammenlikning kan nevnes at varebeholdningen til Ekko i Tønsberg pr. 26/10 1942 oppgitt til 29 404, 52.⁹⁰¹ Det var, som ved de andre boene, et misforhold over verdiene oppgitt i selvangivelser for 1941, likvidasjonsstyrenes takster og hva som kom inn etter at det var auksjonert bort.

I mai 1945 var det usikkerhet rundt hvem av de deporterte nordmennene som hadde overlevd. I et brev fra Ordfører Oscar Andersen i mai 1945 til kontoret for tilbakeføring av jødisk formue, der han kom med en forespørsel om kommunen kunne disponere

⁸⁹⁴ Ibid: Brev fra Ivar Elstad Til departementet for arbeidstjeneste og idrett den 18. juni 1943.

⁸⁹⁵ Ibid: Brev 305 datert juni 1943: Fra Ivar Elstad til departement for arbeidstjeneste og idrett

⁸⁹⁶ Ibid: Brev datert 28. august 1943 fra Ivar Elstad til Kaare Stang

⁸⁹⁷ Ibid: Iflg. brev fra O.B.Fuhr til tilbakeføringskontoret den 25. sept 1945

⁸⁹⁸ Ibid: Brev datert 26. juni 1943 fra Kaare Stang til Alf Wangsnes

⁸⁹⁹ *Vestfold Arbeiderblad*: 20. november 1945: *På Gjein Gård i Stokke lærte gutter i NSUF ”nazibruk”*,

⁹⁰⁰ Ibid.

⁹⁰¹ RA: S-1564: Hcd-E: *Jødeboer*: L 1004: Brev datert 29. juli 1946 til Tilbakeføringskontoret i Oslo fra Tønsberg Stifterett

Sachnowitzfamiliens hus i Sveingate 15 for husløse, stilles følgende spørsmål: ” En tillater seg å forespørre om kontoret har oversikt og kan gi opplysninger om noen av familien Sachnowitz i Larvik er i live etter tyskernes utryddelseskrig”.⁹⁰² Men alle var ikke døde. Herman Sachnowitz kom tilbake til hjembyen 5. juli 1945. Han fikk en god mottakelse og ble hyllet av en stor menneskemasse da han ankom jernbanestasjonen. Larvik Ungdomsmusikkorps holdt en velkomstmiddag på Grand Hotel. I talen som han holdt sa han blant annet dette: ”Det er akkurat som jeg reiste i går - men samtidig for hundreder av år siden. Alle disse lange, vonde årene har jeg lengtet tilbake til Larvik. Det var Prinsegata med musikkorpset jeg liksom alltid så for meg, når jeg lengtet som sterkest”.⁹⁰³ Han drev familiens forretning Ekko videre etter krigen. Han omtales i nekrologene etter sin død i 1978 som en larvikspatriot som var dus med alle.⁹⁰⁴ Herman fortsatte også som musiker i Larvik Storband som trompetspiller og første formann i Larviks avdelingen av Musikkens venner,⁹⁰⁵ og vendte tilbake til huset i Sveinsgate 15 der familien hadde bodd før deportasjonen. Et hus som hadde vært fylt med musikk og glede. I haven sto frukttrærne, et for hvert barn hadde faren Israel plantet.⁹⁰⁶ Nå var det bare Herman igjen.

For familien Lahns vedkommende er det større usikkerhet rundt hva som skjedde med familiens eiendeler. Riksarkivets mapper for Lahn familien er ikke med i oversikten over jødeboene på Østlandet i 1942, men Nils Abel Lahn på adressen Storgata 16 i Sandefjord er med i registreringsarkivet. Adv Stang er oppnevnt som bostyrer for sak nr. 680.⁹⁰⁷ I en oversikt over forretninger i Sandefjord i 1949 er det ikke registrert ny virksomhet på den tidligere nevnte adressen Storgaten 11.⁹⁰⁸ Men tre av familiens medlemmer overlevde, da moren Cecilie hadde svensk statsborgerskap, så noe må har tilfalt disse i ettertid. Det fremkommer av Mendelsohn at de bo der eierne var svenske gav Likvidasjonsstyret for jødiske formuer vanskeligheter. Det lykkes det svenske konsulatet å frigi i alt seks jødebo i 1943.⁹⁰⁹

⁹⁰² Ibid: Brev fra Ordfører Oscar Andersen til Tilbakeføringskontoret datert 29. mai 1945.

⁹⁰³ *Østlandsposten*: 8. mai 1995: *Tur-retur helvete for Herman Sachnowitz*

⁹⁰⁴ Se bl.a. *Østlandsposten* 6. mars 1978: *Herman Sachnowitz er død*

⁹⁰⁵ Nyhus, Per: *Krigsåret i Larvik-distriktet*, side 44.

⁹⁰⁶ *Aftenposten* 4. september 1976

⁹⁰⁷ RA: S-1564: Serie J-G Diverse, 1942-1950: L 1038

⁹⁰⁸ Johs, Sætherskar: *Det Norske Næringsliv, Vestfold Fylkesleksikon*, side 519-573

⁹⁰⁹ Mendelsohn, Oskar: *Jødene i Norge gjennom 300 år – Bind 2*, side 203

8.6 Gift arisk

Jødene har ikke noe i Europa å gjøre, de er et internasjonalt ødeleggende element. Det er jødene selv som skaper jødeproblemet, som skaper antisemittismen, og det er ikke vanskelig å forstå hvorfor. I disse dager har det vært mange tragedier i Norge. Vi har den tragedie at jøder, menn og kvinner har giftet seg med norske. Deres barn blir halvjøder og deres barn kvartjøder.⁹¹⁰

I Berg interneringsleir satt det frem mot krigens et antall jødiske menn som var gift med ariske kvinner. Så lenge tyske eller norske myndigheter ikke klarte å presse gjennom en skilsmisse, var disse trygge. Disse ekteskapene omtalte NS fører Vidkun Quisling som ”tragedier”.⁹¹¹ I Vestfold var det tre blandingsekteskap – Gloppedal, Aasen og Hammer. I tillegg kom Guro Nordahl-Olsen. Hun opplevde at lensmannen i Botne ville stemple J legitimasjonspapirene hennes siden moren var jøde.⁹¹² Takket være en telefon fra sin venn, Olaf Bang som var politimester i Holmestrand ble dette unngått. Hennes mor reddet livet siden stefaren hennes Egil Hoel var en av de første norske offiserene som hadde meldt seg inn i NS. Han brukte sine kontakter i NS til å redde henne.⁹¹³ Familien Gloppedal valgte å flykte. De hadde sikret de seg boet midlertidig ved å overlate det til Jørgen våren 1942. Det er mulig at ekteparet Geller vurderte dette som en bedre løsning for å sikre seg mot at eiendommen og innbo tilfalt myndighetene. Gitel Koklin, som fikk etternavnet Aasen etter å ha giftet seg med Kristian Aasen,⁹¹⁴ kom antagelig unna takket være at hun fikk kontakt med Gloppedal på sykehuset i Tønsberg.⁹¹⁵ Den tyske flyktningen Albert Wilhelm Friedrich Israel Hammer ble deportert.

Korrespondansen mellom bostyrer Stang og Albert Hammers kone Ellinor viser hvordan hun måtte kjempe for å beholde eiendeler etter at mannen var blitt arrestert av det tyske sikkerhetspoliti i juli 1942. På nyåret 1943 startet Advokat Stang arbeidet med å ta beslag av det som hadde tilhørt Hammer. Siden han var gift med Ellinor som ikke var jøde, så søkte hun om å få ta over store deler av boet.⁹¹⁶ Adv. Stang sendte på bakgrunn av dette en søknad til likvidasjonsstyret for inndratte jødiske formuer Oslo:

Vedlagt sender jeg søknad fra Fru Ellinor Hammer, gift med jøde Albert Hammer, om å få beholde innbo i det felles hjem og to bankbøker. Hennes mann deltok i hele den første verdenskrig i en hel rekke

⁹¹⁰ Vidkun Quisling i tale under stevne i Trondheim gjengitt i *Fellesavisen Sandefjord Blad og Vestfold* 8. desember 1942

⁹¹¹ Vidkun Quisling i tale under stevne i Trondheim gjengitt i *Fellesavisen Sandefjord Blad og Vestfold* 8. desember 1942

⁹¹² Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side 176-177

⁹¹³ Ibid.: S. 185

⁹¹⁴ Ibid.: S.176

⁹¹⁵ Ibid.: S. 184

⁹¹⁶ RA: S-1564: Hcd-E: *Jødeboer*: L 0998: Brev datert 13. mars 1943 fra Ellinor Hammer til Adv. Stang.

kamper. Etter Auszug aus der Krieg-Rangliste fra Reicharkivzweigstelle, Stuttgart, datert 26/4-1934, har han Ritter Kreuz 2.kl. des Friedrichsorden m.s. Jernkoret 1.og2. kl. og Verwundetenabzeichen. Det innbo som er, er for stor del innbrakt i hjemmet av hustruen og mp betraktes som hennes personlige eiendom. Det er ikke mer enn nødvendig til familiens behov. Jeg tillater meg å anbefale at fru hammer får beholde innboet og de to i hennes skrivelse nevnte bankbøker”.⁹¹⁷

Det ser ut til at denne anbefalingen ikke var nok. I april måtte hun selv formulere et brev til Oslo der hun søkte om å få boet frigitt. Hun hadde tidligere fått avskrift på særeie fra Tyskland i forbindelse med registreringen holdt 22. mars 1943 over deres bo: ”Jeg er av arisk avstamning, f 24/4 1897 i Dresden. Foreldre: Karl Boehme og Hustru Else Boehme. Skilsmissebegjæring er innsendt av meg til myndighetene i Tyskland høsten 1942 ”.⁹¹⁸

Om hun ble presset til dette eller innså hun at dette var eneste mulighet til å sikre seg verdiene i boet, sier ikke brevene noe om. Kanskje innså hun at ektemannen aldri ville komme tilbake. Hennes brev førte til at Höhere SS-und Polizeiführer frigav hennes eiendeler.⁹¹⁹ En del av det registrerte løsøre var hennes personlige eiendeler. Hun opplyste at det andre løsøret var kjøpt for hennes penger.⁹²⁰ I mai 1943 kan Ellinor Hammer få tilbake resten av boet:

Jeg har mottatt meddelelsen om, at Deres eiendeler kan frigis. Deres bankbok og det løsøre, som er registrert, kan derfor disponeres fritt av Dem. Jeg tillater meg å be dem møte på mitt kontor, Stoltenberg gaten 12, 2 etasje- et av Tannlege Gregers tidligere kontorer, og medbringe Hammers bankbok. Hvis det passer lørdag fk. Kl. 10.⁹²¹

Hun fikk senere beholde mannens andel av boet, verdsatt til 1 360, ved å betale 680 kroner.⁹²² Kemneren i Tønsberg sendte henne et krav på byskatt for 1942/43 pålydende 811 kroner for mannen. På dette tidspunktet var han antagelige ikke lenger i live.⁹²³

Stang avsluttet denne saken 29. oktober 1943. Stang mottok en sjekk på 200 kroner i desember 1943 som salær.⁹²⁴ Mesteparten av Stangs korrespondanse i de ulike bostyrene er knyttet til å få dekket egne utgifter, som salærene for hver sak.

⁹¹⁷ RA: S-1564: Hcd-E: *Jødeboer*: L 0998: Brev datert 15.mars 1943 fra Adv Stang til Likvidasjonsstyret for inndratte jødiske formuer Oslo

⁹¹⁸ Ibid: Brev datert 10. april 1943 til Likvidasjonsstyret for inndratte jødiske formuer i Oslo fra Ellinor Hammer i Tønsberg

⁹¹⁹ Ibid: Brev datert 10. mai 1943 til Adv. Stang fra Höhere SS-und Polizeiführer

⁹²⁰ Ibid: Brev udatert, Tysk jødebo nummer 42

⁹²¹ Ibid: Brev datert 20. mai 1943 til Ellinor Hammer fra Advokat Stang

⁹²² Ibid: Brev datert 14.okt 1943 til Ellinor Hammer fra Advokat Stang

⁹²³ Ibid: Brev datert 21.juni 1943 til Ellinor Hammer fra Kemneren i Tønsberg

⁹²⁴ Ibid: Brev datert 14. desember 1943 til Kaare Stang fra Likvidasjonsstyret for tyske jødebo

Av dokumentene fra oppgjøret med Likvidasjonsstyrets fellesmasse går det frem at Fru Hammer i 1947 ble tilkjennegitt 781,46 kroner. Hun bodde da fortsatt i Markveien 2. Det som ble betalt i byskatt og statskatt på 1198,00 kroner for 42/43 ble ikke tilbakebetalt.

8.7 Tilbakeføringskontorets arbeid 1945-47

Etter krigen ble det opprettet et tilbakeføringskontor i Tønsberg under ledelse av sorenskriver Hagemann. Kontoret var underlagt hovedkontoret i Oslo. Sorenskriverens oppgave var å lede arbeidet med å få kartlagt eiendeler fra de arresterte og henrettede. I noen tilfeller var det lite igjen av familiene som boene hadde tilhørt. I *Tønsbergs Blad* kan vi følge enkelte av sakene mot personer som hadde kjøpt eiendeler og eiendom av likvidasjonsstyrene som ble administrert av NS- myndighetene. Det har blitt påstått at en stor del av eiendelene ikke ble levert tilbake, og journalist Bjørn Westlie hevder at erstatningene til gjenlevende familiemedlemmer var små i forhold til verdien av det likvidasjonsstyrene beslagla.

Som et eksempel på vanskelighetene ved å fastsette størrelsen på tilbakebetalingen av verdier tilhørende jødiske bo, skal vi se på forholdet rundt Gjein Gård i Stokke. Etter at Sachnowitz familien var blitt fordrevet, ble gården etter hvert overtatt av NSUF. Organisasjonen benyttet stedet som en slags leirskole. Som det kom frem i gjennomgangen av boet til Sachnowitz, så var det stor diskusjon rundt verdien av gården når den var under Likvidasjonsstyrets kontroll. Gården fremstilles som i dårlig stand og taksten ble forsøkt redusert, slik det fremkom i et brev fra 1943. Siden partiorganisasjonen hadde kastet sine øyne på stedet som et mulig egnet sted for NSUF, så ønsker de også å redusere verdien. Tilbakeføringskontoret som gikk gjennom sakspapirene for å fastsette hvor mye Herman skulle få tilbakeført, brukte i utgangspunktet disse takstene. Dette førte til protester fra advokat Knut Leinæs som ledet erstatningssaken på vegne av Herman.⁹²⁵ Herman hadde startet opp prosessen vedrørende oppgjøret etter Gjein Gård samt boene til Rita, Elias og Israel Sachnowitz i 1945.⁹²⁶ En omfattende jobb: ”De forskjellige medlemmer av familien hadde Gjein gård, Stokke, som blev overtatt av hirden, eiendommen Sveinsgate 15, Larvik, manufakturforretningen Ekko i Larvik og Ekko i Tønsberg”.⁹²⁷

⁹²⁵ RA: S-1564: Hcd-E: *Jødeboer*: L 1005: Brev datert 4. desember 1946 der det fremkommer at erstatningskrav fra Herman Sachnowitz rettet til Tilbakeføringskontoret i Oslo føres av Advokat Knut Leinæs

⁹²⁶ RA: S-1564: Hcd-E: *Jødeboer*: L 1005: Brev datert 4. des. 1945 med erstatningskrav fra Herman Sachnowitz rettet til Tilbakeføringskontoret i Oslo

⁹²⁷ Ibid: Brev datert 4. sept 1946; fra Advokat Ahlbert Hysing til Tilbakeføringskontoret i Oslo

Høsten 1945 fikk Herman tilbake farens bil, en Buick 1936 modell⁹²⁸ I tre brev fra adv. Leinæs til Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer kommer det frem at gården forfalt når NSUF hadde ansvaret og kun utgifter ble bokført. Verdien måtte på dette grunnlag settes høyere enn Likvidasjonsstyret hadde besluttet. Tilbakeføringskontoret forsøkte i det lengste å holde verdien nede. Der det var gunstig for staten, kan det se ut til at NS medlemmers vurderinger hadde gyldighet, også etter krigen. Adv. Leinæs fremla bevis for at gården i årene før beslaget ble drevet med overskudd på tross av en fast ansatt og høye lønninger. Bostyrer Kaare Stang hadde derimot kun ført opp en avkastning på 661 kroner i årene 1942 til 1945. Av inntektene kan nevnes Fru Lian og Fru Hüttners ferieopphold i oktober 1943 som gav 190 kroner i inntekt til boet. Mens utgiftene for samme periode utgjorde 24 372, 10. Av utgifter som var ført på boet kan nevnes strøm og telefon i 1943, leie av traktor, regninger i dagligvareforretninger, husleie for Ekko i 1944 og diverse drosjeregninger.

I brevene fra 1947 fremkommer det et at uenighetene om oppgjøret for Gjein gård vedvarte. Det var et gjenstående underskudd på 3 251, 95 som skapte strid. Opprinnelig hadde Tilbakeføringskontoret forsøkt å trekke 23 710 kroner fra kravet på 46 000 kroner for gården. Det gjenstående beløpet mente Tilbakeføringskontoret skulle dekkes av boet siden dette knyttet til ”investeringer” på gården, selv om det er gjort etter deportasjonen.⁹²⁹ Hva som ble det endelige utfallet sier brevene ingenting om, men den siste korrespondansen tyder på at Tilbakeføringskontoret står fast på at de 3 251,95 ørene skal trekkes fra.⁹³⁰ Utgiftene som var trukket fra boet etter Sveinsgate 15. ble lagt til boet igjen etter at det fremkom at huset hadde fungert som bordell under krigen.⁹³¹ Dette forholdet lot seg vanskelig bortforklare.⁹³²

Boet til Moritz Orchudesch Geller er interessant da det illustrer de vanskeligheter overlevende kunne ha med byråkratiet i Tilbakeføringskontoret. Han la ned en del ressurser i forsøket på å få tilbake alle verdiene.⁹³³ Når Lensmann Alf Jahre iverksatte aksjonen mot jødene på Nøtterøy i oktober 1942, fikk ekteparet Geller være inntil videre p.g.a. sykemeldingene.

⁹²⁸ Ibid: Brev datert 18. sept 1945 fra Finans- og Tolldepartementet der det bes om at en bil skal tilbakeleveres Herman Z 181, Buick 1936 mod. Svar på henvendelse til samme departement den 28. mai 1945. Tidligere eier Israel Sachnowitz

⁹²⁹ Ibid: Brev datert 15. januar, 13.mars og 15. april 1947 fra Advokat Knut Læines til Tilbakeføringskontoret i Oslo

⁹³⁰ Ibid: Brev dater 15. april 1947 fra Per Helweg i Tilbakeføringskontoret i Oslo til Advokat Knut Leinæs

⁹³¹ RA: S-1564: Hcd-E: *Jødeboer*: L 1005: Brev datert 15. april 1947 fra Advokat Knut Læines til Tilbakeføringskontoret i Oslo

⁹³² Ibid: I Brev datert 15. april 1947 fra Per Helweg til Knut Leinæs fremkommer det at oppgjøret er klarlagt. Utgiftene for Sveingate skal ikke dekkes av boet.

⁹³³ RA: S-1564: Hcd-E: *Jødeboer*: L 0995: Brev til Kaare Stang far Likvidasjonsstyret 14. desember 1942

Når familien flyktet, etterlot de seg mesteparten av eiendelene. Etter krigen var det en omfattende korrespondanse knyttet til verdipapirer og et gullur tilhørende ekteparet Geller.⁹³⁴ Datteren fru Gloppedal fikk se protokollen over kjøperne og etterlyste eiendelene. Det ble også rettet et krav mot to av bostyrets medlemmer N. Svendsen og A. Sjølund i 1946, som hadde fått 3000 kroner i salær fra boet, i tillegg til de salærene bostyrer Stang skulle ha. Alle satt på det tidspunktet fengslet på Sem utenfor Tønsberg som medlemmer av NS. Den 19. mai 1948 rettet Moritz Geller et siste brev til Tilbakeføringskontoret: ”Behag å meddele meg om det kan ventes ytterligere utdeling av dividende av de under okkupasjonen beslaglagte formuer”.⁹³⁵ Han fikk som svar: ”Likvidasjonsstyrets fellesmasse er oppgjort med 68 % til alle loddeiere, og noen ytterligere dividendeutbetaling blir der således ikke”.⁹³⁶ Mer enn de 68 % var det altså ikke mulig å få tilbakeført.

De gjenlevende fikk kun 68 % av verdiene fra 1942 utbetalt av Tilbakeføringskontoret. Dette etter at stats- og byskatt for 1942/43 var trukket fra. Skatt til en stat som medvirket til deres slektningers død i samme periode. Tilbakeføringskontoret tok utgangspunkt i Likvidasjonsstyrets verdianslag fra 1942. Som en gjennomgang av mappene viser er det åpenbart at de faktiske verdiene i en del tilfeller har vært høyere.⁹³⁷ Enkeltpersoner i NS hadde en egeninteresse i å få satt en lav takst. Som eksemplet fra oppgjøret for Gjein Gård viste, så kunne allikevel vurderingene til Likvidasjonsstyret for inndratte jødiske formuer bli lagt til grunn for oppgjøret etter krigen. En gjennomgang av dokumentasjonen av gårdens drift illustrerer dessuten hvordan det var mulig å gjøre penger i et beslaglagt bo. Med et par unntak, er det kun ført utgifter. Gården har overhodet ikke gitt noen registrert avkastning i løpet av årene 1942 til 1945, til tross for at det var en av områdets største gårder.⁹³⁸

8.7 Oppsummering

Okkupasjonen medførte at jødernes hverdag ble vanskeligere. Selv om forholdene varierte lokalt, er det tydelig at de antisemittiske ideene i økende grad ble satt ut i praktisk politikk. Det forekom arrestasjoner og trakasseringer. Aksjonen i 1942 var svært effektiv. Selv om en del ansatte i politietaten i Vestfold varslet jøder de kjente, så handlet de resolutt når ordren ble iverksatt. Forfatter og journalist Jahn Otto Johansen påpeker at arrestasjonen var svært

⁹³⁴ Ibid: Kvittering fra Statspolitiet 19. november 1942

⁹³⁵ Ibid: Brev datert 19.mai 1948 fra Moritz Geller til Tilbakeføringskontoret

⁹³⁶ Ibid: Brev datert 25. mai 1948 fra Kåre Høyland, Tilbakeføringskontoret til Moritz Geller

⁹³⁷ Dette var noe av kritikken som mindretallet i Skarpsnes-utvalget påpekte. At den norske staten hadde lagt beslag i midler som hadde blitt frastjålet de jødiske familiene: Se Westlie, Bjørn: *Oppgjør*, side 114

⁹³⁸ Vestfold Arbeiderblad: *På Gjein Gård i Stokke lærte gutter i NSUF "nazibruk"*, 20. november 1945

effektive pga det forarbeidet som var gjort. Og at dette ble utført av funksjonærer, politimestere og lensmenn som ikke var NS medlemmer.⁹³⁹ Dette omfattende registreringsarbeidet, sammen med at mange av jødene hadde problemer med å se rekkevidden av det som var i gang, medførte en katastrofe for den jødiske minoriteten i fylket. Den skjebne som ventet var for uvirkelig til å kunne oppfattes av de fleste rasjonelt tenkende mennesker.

Herman Sachnowitz var den eneste som kom tilbake og tok opp forretningsvirksomheten i Vestfold. I Tønsberg forsvant de jødiske familiene, da Plesanskyfamiliens eneste overlevende valgte å flytte til England. De som hadde flyktet bosatte seg i andre deler av landet eller ble boende i utlandet.

Gjennomgangen av dokumentene fra Likvidasjonsstyret for jødeboene og Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer viser at de jødiske boene ble tatt over av personer i nærmiljøet, som i noen tilfeller var tidligere konkurrenter eller naboer. De gir et bilde av offentlige tjenestemenn som gikk detaljert til verks for å sikre seg boenes verdier, og som bl.a. fikk ut livspoliser til de deporterte jødene. De må ha vist hva som ble deres skjebne når de i begynnelsen av 1943 arbeidet for å frembringe dokumentasjon som bekreftet at det var grunnlag for å utbetale beløpene til boene. Arbeidet ble utført til minste detalj. Avvikene i forholdet mellom likningene og inntektene ved auksjonene kan ha ulike årsaker. En er at enkelte ville ha egen økonomisk vinning. Men det at gjenstandene gikk for mindre enn hva de var verd under auksjoner, kan også indikere at mange var tilbakeholdne med å by på gjenstander fra boene, noe som gav fordeler til de som ønsket å kjøpe.

Gjennom Berg interneringsleir spilte Vestfold en nøkkelrolle i den norske delen av holocaust frem til krigens avslutning i 1945. Sentrale aktører i jødeaksjonen i fylket fortsatte her sitt terrorregime mot et antall jøder som lyktes i å overleve, dette pga. deres ektefellers standhaftighet. Jødeaksjonen ble administrert av NS etter påtrykk fra de tyske myndighetene. Det er verdt å legge merke til at i aksjonen mot jødene i Vestfold var det lokale nordmenn, mange uten medlemskap i NS, som sørget for at forordningene ble gjennomført. Uten deres deltagelse måtte de tyske myndighetene ha brukt egne ressurser for å gjennomføre holocaust i Norge.

⁹³⁹ Johansen, Jahn Otto: *Det hendte også her*, side 57

Kapittel 9:

De illegale avisene og jødeforfølgelsen i Norge

9.1 Innledning

I Norge ble det trykket en rekke illegale aviser under krigen, og Vestfold var intet unntak. Ved hjelp av Hans Luihn,⁹⁴⁰ Petter Hansson⁹⁴¹ og Egil Christophersen⁹⁴² sine arbeidere på området, har det vært mulig å identifisere ni ulike illegale aviser som var aktive i Vestfold høsten 1942. Ifølge Hans Luihn må vi regne med at de fleste nordmenn hadde tilgang til alternative nyhetskilder under okkupasjonen, enten i form av illegale aviser eller nyheter fra en radio som var gjemt unna.⁹⁴³ Dette betyr at om den illegale pressen omtalte jødeforfølgelsen, så ville de fleste ha lest eller hørt om denne. Denne undersøkelsen skal se nærmere på i hvilken grad avisene i Vestfold omtalte jødernes situasjon i perioden september 1942 til desember 1942. Dette kan også gi oss informasjon om hva befolkningen visste, hadde grunn til å anta, og om de dermed kunne handle når arrestasjonene ble igangsatt i oktober 1942. De fleste avisene var rene nyhetssammendrag av det som ble kringkastet fra London. De som kommenterte, var gjerne de kommunistiske knyttet til NKP eller Sam.org. Dette skyldes nok også at disse i større grad følte en viss ideologisk distanse fra regjeringen i London. Det er to av avisene som skiller seg ut i Vestfold. Dette er *Budstikka* og *Jøssingposten*. Her er det i større grad lokale nyheter med spark til lokale nazister. I *Budstikka* får bl.a. et av Tønsbergs fremtredende NS medlemmer gjennomgå i noe som ligger i grenseland til sladder om privatliv.⁹⁴⁴ Beklageligvis har det ikke vært mulig å oppdrive mange eksemplarer av disse i Nasjonalbibliotekets krigstrykkssamling fra høsten 1942.

⁹⁴⁰ Luihn, Hans: *Den frie hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen 1940-45- en fortellende bibliografi*, Oslo, 1999

⁹⁴¹ Hansson, Petter M: *Illegale aviser i Vestfold 1940–1945*, Prosjektet «Norge under okkupasjonen»

⁹⁴² Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, Sandefjord, 1989

⁹⁴³ Luihn, Hans: *Den frie hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen 1940-45- en fortellende bibliografi*, side 202

⁹⁴⁴ *Budstikka*: 22. oktober 1942

9.2 De illegale avisene i fylket

Her er en liten liste over avisene i 1942, med utgiversted som det er oppgitt hos Luihn:⁹⁴⁵

Den frie avis, Sandefjord

Nyhetene i dag, Tønsberg,

Ukenytt, Tønsberg

Antinazisten

Frimodige ytringer, Tønsberg

Jøssingposten

Nyheten i uka

Verg ditt land

London Nytt

Everybodys weekly, Tønsberg

De fleste avisene trykkes i Tønsberg, og det er flest aviser fra denne byen som er bevart i Nasjonalbibliotekets krigstrykksamling. Mange av de som skrev i de illegale avisene, jobbet også i den delen av pressen som ble kontrollert av myndighetene. Noen ganger ble avisene trykket i samme bygning av de samme personene, men med ulikt ideologisk budskap.

9.3 Jødeforfølgelsen i de illegale avisene

Etter krigen har det blitt debattert hvor mye som var kjent om forfølgelsen av jødene, og om de allierte kunne de ha grepet inn for å lindre lidelsene, f. eks ved å bombe jernbanelinjene inn til Auschwitz. Historiker Oskar Mendelsohn påviste i sitt arbeid flere eksempler på at illegale aviser i Norge omtalte jødeforfølgelsen etter 24. oktober 1942, og at det etter dette ble rapportert fra denne delen av krigen.⁹⁴⁶ Men det er lite om den illegale presse før dette. Også Egil Christophersen konkluderer med at en gjennomgang av *Nyhetene i dag* vinteren, våren og sommeren 1942 innholdt en del informasjon om jødeforfølgelsen.⁹⁴⁷ Det er ikke et spørsmål om hva folk visste, men mer hva som ble trodd på i en tid med mye propaganda, skriver han.⁹⁴⁸ Denne oppgaven tar ikke del i den diskusjonen, men presenterer noen utdrag fra det som ble trykket i illegale aviser høsten 1942, og en må anta at mange norske jøder også

⁹⁴⁵ Luihn, Hans: *Den frie hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen 1940-45- en fortellende bibliografi*, Oslo, 1999

⁹⁴⁶ Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge, bind 2*, side 131-133

⁹⁴⁷ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side 189

⁹⁴⁸ Ibid.

hadde tilgang på disse avisene. De første arrestasjonene i oktober 1942 omtales ikke, med unntak av en konferanse om jødeforfølgelsen i England.⁹⁴⁹ Det er først med aksjonen mot jødene i november, da kvinner og barn, arresteres at dette omtales i den illegale pressen. Nå blir det klart for de fleste at dette er noe mer enn de tidligere kortvarige arrestasjonene. Når nyheten om at jødene deporteres når redaksjonene i den illegale pressen, ble det omtalt med sterke ord. I desember øker dessuten oppmerksomheten mot hva som skjer med jødene i Europa, og spesielt Polen der det i følge kilder gjengitt i *Nyhetene i dag* har blitt drept 1 million jøder.⁹⁵⁰ Den 8. desember 1942 skrev avisen at nazistene plan om å utrydde jødene ble diskutert i London, videre at det kun er to hundre jøder igjen i Norge, 145 av disse på Bredtvedt.⁹⁵¹ I en rekke utgivelser mot slutten av 1942 skrives det om protester fra alliert side mot nazistenes politikk ovenfor jødene.⁹⁵² I *Ukenytt* kommenteres også jødeforfølgelsen. Avisen trykker en advarsel til halv- og kvartjøder og frimurere. I tillegg omtales ”klappjakten” på jødene i november.⁹⁵³ Ansvar for overgrepene mot ”vergeløse kvinner og barn” legges på Quisling og hans medløpere. I tillegg formidlet avisen at de sterke reaksjonene i befolkningen mot jødeforfølgelsen har vekket engstelse i NS.⁹⁵⁴ *Ukens nytt* skrev også om jødeforfølgelsen. Her rettes også anklagen mot Quisling og hans medløpere som har forfulgt ”ulykkelige mennesker”:

Der er et sørgelig faktum at vort folk som har vert ansett for å være en kulturnasjon, på grunn av de nazistiske bødleres umenneskelige grusomheter og forfølgelser mot jødene skal bli stilt i klasse med ville barbarer.⁹⁵⁵

Antallet illegale aviser økte i løpet av okkupasjonsårene, og noen av de ovenstående endret navn, som *Nyhetene i dag* som ble til *Den konfidensielle*. Sistnevnte brakte nyheten om arrestasjonene i november og gasskamrene i Polen i desember 1942.⁹⁵⁶ Alle utgivelsene er ikke bevart i samlingen til Nasjonalbiblioteket.

Nyhetene i dag var den avisen som hadde størst opplag i Tønsberg-distriktet, og ble lest av mange.⁹⁵⁷ Høsten 1942 skrives det om aksjonen mot jødene i Frankrike, og hvilke

⁹⁴⁹ *Nyhetene i dag*: 30.oktober 1942

⁹⁵⁰ *Nyheten i dag* ;11. november 1942

⁹⁵¹ *Nyhetene i dag*: 8. desember 1942

⁹⁵² Se *Nyhetene i dag* :25.november, 11.desember, 15. desember, 16.desember, 18. desember og 22. desember

⁹⁵³ *Ukenytt*: 2. desember 1942

⁹⁵⁴ Ibid.

⁹⁵⁵ *Ukens nytt*: 20. januar 1943

⁹⁵⁶ *Den Konfidensielle*: 27. november 1942 og 22.desember 1942

⁹⁵⁷ Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, side 189

konsekvenser det har å sette seg i mot jødeforfølgelsen.⁹⁵⁸ Dette kan ha gitt lederne en ide om hva som ville skje om nordmenn satte seg opp i mot aksjonen mot jødene. I Frankrike førte det til arrestasjoner når noen protesterte.

9.3 Oppsummering

Gjennomgangen av de illegale avisene viser at informasjon om jødernes skjebne i Frankrike var tilgjengelig. Denne informasjonen sa også noe om hva de som protesterte kunne vente seg fra tysk side. Videre er det mye som tyder på at arrestasjonene i Norge kom uventet på motstandsbevegelsen og at den var for svak til å gripe inn.⁹⁵⁹ Jødeforfølgelsen i Norge omtales først i den illegale pressen i Vestfold etter at kvinnene er arrestert og majoriteten har blitt deportert med Donau. Når mennene blir arrestert, så antar mange at dette er som ved tidligere aksjoner, kun av kortere varighet. Først når kvinnene og barna arresteres går det opp for mange hva som er i ferd med å skje. I samme periode økte fokuset på jødernes situasjon, spesielt i Polen.

Videre så fremgår det at mye av ansvaret legges hos NS, mens den vanlige norske tjenestemann frikjennes. Et annet viktig moment kom også frem. Dette var ennå tidlig i krigen, motstandsbevegelsen var svak og det ble oppfordret til tålmodighet. Det skulle komme en tid da man ville stå sterkere rustet. Dessverre hjalp ikke dette de norske jødene. Da var de enten flyktet til Sverige eller hadde endt sine liv.

⁹⁵⁸ *Nyhetene i dag*: 10. oktober 1942

⁹⁵⁹ *London Nytt* 13. oktober 1942: *Mørke tider*. Her advares folk mot å gjøre noe overilt i etterkant av henrettelsene av motstandfolk i Trondheim kort tid før jødeaksjonen. Dette fordi hjemmefronten er for svak til å ta opp kampen. De må vente til dette rette øyeblikk er budskapet.

Kapittel 10:

Konklusjon

Oppgavens hovedproblemstilling var å undersøke hvordan de antisemittiske og antijudeiske holdningene i befolkningen og i kirken kom til uttrykk i avisene i perioden 1918 til 1942?

En gjennomgang av avisene i Vestfold i mellomkrigstiden viser at det fantes utbredte stereotypiske holdninger til jødene av antisemittisk og antijudeisk karakter. Jødene ble omtalt som ansvarlige for Jesu Kristi død, som fiender av den kristne tro gjennom dyrking av det materialistiske, som utspekulerte og illojale politikere, som ansvarlige for revolusjoner, kriger og kommunisme og som grådige kapitalister. Der kristendommens åndelighet måtte vike for materialisme og liberalisme ”spøkte” det jødiske i bakgrunnen. Men dette betydde ikke at pogromene og jødeforfølgelsen ble forsvart. Overgrep fordømmes, men jødene fremmedart ble ofte nevnt sammen med denne fordømmelsen. Omvendelse til kristendommen ble av en del teologer beskrevet som løsningen for det jødiske folk. Omtalen av jødene i lokalpressen hadde oftest en internasjonal kontekst. Lokalt beskrives ikke jødene som et problem.

For de borgerlige avisene i Vestfold er Terje Emberlands betraktninger om økende skepsis til den tyske nasjonalsosialismens politikk ovenfor jødene beskrivende.⁹⁶⁰ De lange knivers natt i 1934 gav regimet illegitimitet, Nürnberglovene vakte bekymring og krystallnatten var et absolutt vendepunkt.⁹⁶¹ Men dette endret ikke på den manglende viljen til å åpne opp landets grenser for jødiske flyktninger.

Den antisemittiske propagandaen som kom på trykk i perioden 1940-43 var ikke av fremmed karakter. Ordlyden og innholdet tilsvarte ideer, spesielt fra perioden 1918-1933. Så selv om nazistenes overgrep mot jødene ble fordømt, og Adolf Hitlers regime etter 1934 fikk mindre sympati, så viser den skeptiske holdningen til jødiske flyktninger at det var antisemittiske holdninger i deler av befolkningen. En uttalt holdning var at landet ikke måtte ta imot flere jøder om Norge skulle unngå å få et ”jødeproblem” som f. eks. Tyskland.

⁹⁶⁰ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Lorenz, Einhart: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 418

⁹⁶¹ Ibid.

Utfordringen ligger i å bedømme hvor allmenn denne oppfatningen har vært og i hvilken grad det har påvirket jødene som lever i Vestfold. Så leserne for seg den lokale jødiske handelsmann når de leste om de bolsjevikiske jødene i fra Øst? Kildene viser at de levde i byene, drev sine forretninger med gode resultater, barna gikk på skolene, de deltok i lokale lag og foreninger og enkeltpersoner har satt fotavtrykk i folks minner. Det berettes også at enkelte valgte å boikotte de forretningene som overtok de jødiske boene, også etter krigen.⁹⁶² Dette kan tyde på at mange har akseptert jødene, men som begivenhetene høsten 1942 viste, ikke alle. Noen stor oppslutning om antisemittiske organisasjoner ble det dessuten aldri i Norge før 1940, heller ikke i Vestfold.

Kirken i Vestfold var i høy grad lojal til Kristent Samråd i 1942. Men antijudeiske holdninger ble presentert fra kirkelig hold i mellomkrigstiden der jødene betraktes som falne i Guds øyne, og omvendelse til Kristus var den eneste løsningen for jødene, redningen og frelsen. I de borgerlige avisene kom det på trykk en rekke artikler som drøftet jødernes rolle i sammenheng med ideer som truet kristendommens moral og levevei. Noen av prestene tok riktignok avstand fra jødeforfølgelsen, men ”*Hebreerbrevet*” kom for sent til å spille en rolle. Det er ingen indikasjoner på at noen av Vestfolds prester grep direkte inn for å forhindre deportasjonen eller bidra til flukt, ut over å lese opp brevet for menighetene.

Selv om familiene stort sett ikke opplevde antisemittisme i noen stor grad i hverdagen, var det nok å lese lokalavisene for å se at det jødiske og andre minoriteter som sigøynere ikke hadde allmenn aksept innenfor det norske samfunnet. Det jødiske ble oppfattet som fremmedartet, og til dels truende. Men en gjennomgang av avisene i perioden viser at de jødiske forretningene Ekko og Tønsberg Ekvipering i Tønsberg, Dresmagasinet i Sandefjord og Larvik Manufakturforretning i Larvik har vært profilerte med hyppige annonser i avisene. Dette tyder på en god kundekrets, som går på tvers av den mer negative holdningen til jødisk forretningsdrift som ble uttrykt i deler av perioden.⁹⁶³

Historiker Terje Emberland stiller spørsmålet om aksjonene i 1942 lot seg gjennomføre på en effektiv måte p.g.a. de holdningene som allerede lå latent i befolkningen,⁹⁶⁴ at det lå en latent antisemittisme i det norske samfunnet som gjorde at jødene ble overlatt til sin egen skjebne.

⁹⁶² Flere eldre mennesker undertegnede har hatt samtale med hevder dette.

⁹⁶³ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Lorenz, Einhart: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 414

⁹⁶⁴ Ibid.: S. 420

Dette er noe av konklusjonen til den amerikanske historikeren Daniel Jonah Goldhagen som hevdet at antisemittiske holdninger var så utbredt i den tyske befolkningen at den lett lot seg mobilisere til å delta i folkemord.⁹⁶⁵ Den politiske filosofen Hannah Arendt har i sine studier påvist at det er en kort vei fra denne holdningen til brutaliteten, der den enkelte ”begår sine forbrytelser under omstendigheter som gjør det så godt som umulig for vedkommende å vite eller føle at han selv gjør noe galt”.⁹⁶⁶ Mye av retorikken om ”jøde-bolsjevikene” i perioden 1941-42 har fellestrekk med omtalen av jøder i pressen i Vestfold på 1920-tallet. De antisemittiske holdningene må ha bidratt til å lette arbeidet når deportasjonene skulle gjennomføres i 1942. Selv om jødene ble akseptert av de fleste, ble de allikevel oppfattet som noe fremmedartet. Sammen med ideene om jødernes rolle internasjonalt, så kan dette ha ført til at få har våget å gripe inn eller å motsi propagandaen. Når NS kunne mobilisere gode støttespillere lokalt, så kan antisemittiske holdninger til jødene som hadde utviklet seg over tid ha forhindret moralske betenkeligheter. Sympatien til jødernes drøm om Palestina hadde oppslutning, men den var ofte motivert i et ønske om at jødene skulle emigrere fra Norge og Europa til en egen nasjonalstat. Deportasjonen satte fart på denne ”emigrasjonen”.

Veien fra antisemittisme uttrykt i skrift, til jødeforfølgelse var kort, med fatale resultater. Spørsmålet er i hvor stor grad mennesker bryr seg når noen de ser på som mindreverdige eller truende, blir truet. Da er det kanskje enklest å vende ryggen til. Samtidig skal en være forsiktig med å dømme nå som vi vet hva som ble resultatet. I 1942 var Norge et okkupert land med nasjonale støttespillere i kraft av NS. Dette fikk også betydning for jødens skjebne, noe Oskar Mendelsohn påpeker.⁹⁶⁷ Om jødene skulle hjelpes, måtte dette skje i det skjulte. Vestfolds byer var små og oversiktlige i forhold til Trondheim og Oslo. Politimester Trygve Fehn rolle er beskrivende. Han var medlem av NS, han varslet Charles Koklin om at han burde flykte men når aksjonen settes i gang i oktober 1942, utførte han de ordrene han fikk. Historien om de to politimennene i Tønsberg, politiet i Sandefjord og lensmannen i Stokke vitner om at tjenestemenn forsøkte å gi noen en mulighet til å rømme. En redningsaksjon ville vært vanskeligere å skjule, og fluktrutene ut av området lett å kontrollere. Det var de som ville hjelpe, som vi så med politiet i Sandefjord, men det er også eksempler på at det var mulig å være mindre ivrig i tjenesten, det kunne gitt jødene et handlingsrom. Mange synes det som

⁹⁶⁵ Goldhagen, Daniel Jonah, *Hitlers Willing Executioners - Ordinary Germans and the Holocaust*, London 1996

⁹⁶⁶ Arendt, Hannah, *Eichmann i Jerusalem*, side 285

⁹⁶⁷ Whyller, Egil A, og Terje Gudbrandson, *Jødene og jødedommen*, side 79

skjedde var forferdelig, mens andre var likegyldige eller endatil var glad for å bli kvitt ”jødeproblemet”. Noen tjente penger, mens andre mistet gode venner og naboer.

Mine funn viser at det var en utbredt antisemittisme i deler av vestfoldpressen, men at den som påpekt av historiker Terje Emberland, var av skriftlig karakter.⁹⁶⁸ Den var også tydeligst i perioden 1918 til 1933. Det var først og fremst i avisene jødene ble omtalt i negative formuleringer, og det er få eksempler på antisemittiske handlinger og artikler i pressen som var rettet direkte mot jødene i Vestfold. Ovenfor den antisemittismen som media uttrykte forholdt jødene seg tause, og dette bekrefter påstanden i *Norsk Innvandringshistorie* om at de valgte å holde enn lav profil.⁹⁶⁹ Men mellomkrigstidens antisemittisme har fellestrekk med de holdninger og beskyldninger som ble rettet mot jødene i 1940-42. Den skepsis som deler av befolkningen har hatt mot jødene førte til at enkelte stilte seg til rådighet når de skulle deporteres. Denne delen av befolkningen har delt synspunktene om at jødene, utgjorde et problem for det norske samfunnet. Det var nordmenn som gjorde jobben for de tyske myndigheter. Og da ikke bare medlemmer av NS. Synne Corell understreker i sin nylig avsluttede doktoravhandling at dette har vært ”kamouflert” i norsk historieskriving.⁹⁷⁰ Hun skrev i sin masteravhandling om norske myndigheters behandling av overlevende jøder etter 1945, noe som avdekket en manglende vilje til å ta imot jødiske flyktninger, også etter holocaust var kjent.⁹⁷¹

Terje Emberland stiller spørsmålet om en latent antisemittisme i Norge gjorde det enklere for NS og det nasjonale og lokale byråkrati å utføre ordren fra de tyske myndigheter.⁹⁷² I Vestfold er tyskerne nesten fraværende i kildene. Antisemittismen som er dokumentert i denne oppgaven, er skrevet av nordmenn og overgrepene utført av nordmenn. Innen kirken og blant befolkningen var det en viss motstand, men det er verd å merke seg at de som flyktet fra fylket gjorde dette på eget initiativ. Men vi skal ikke glemme de som faktisk varselet noen av de jødiske familiene, men som ikke ble trodd. Det som skulle skje var for ubegripelig for et sivilisert menneske.

⁹⁶⁸ Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Lorenz, Einhart: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 401

⁹⁶⁹ Knut Kjeldstadli (red): *Norsk innvandringshistorie*, bind 2, side 412

⁹⁷⁰ Aftenposten Nett: 12. mai 2010: *Nordmenns rolle i deportasjonen av Jødene blir kamouflert*:

<http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/article3647363.ece> Lest 13. mai 2010

⁹⁷¹ Corell, Synne: *”vårt lille plaster på krigens sår”. Norges mottak av jødiske ”displaced persons” og arbeidere mellom 1946 og 1950*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 2000

⁹⁷² Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, side 419-420

De antisemittiske og antijudeiske holdningene i befolkningen og i kirken som kom til uttrykk i avisene i perioden 1918 til 1942 kan ha vært med på å legge grunnlaget for at nazistene kunne gjennomføre sitt program mot den jødiske minoriteten, den største katastrofe som har rammet en gruppe mennesker i Norge i moderne tid. Videre viser undersøkelsen at de negative holdningene til jødene var til sted også etter holocaust. På tross av de lidelser de hadde vært utsatt for, måtte gjenlevende kjempe mot byråkratiet for å få tilbake eiendelene sine. Et byråkrati som ofte la Likvidasjonsstyrets beregninger til grunn for erstatningene. I Tønsberg og Sandefjord var de jødiske forretningene og familiene borte, og de som hadde vært med på å fjerne jødene og deres eiendommer, fikk i enkelte tilfeller drive videre innen næringslivet.

Det å utslette jødiske familier hadde ikke like stor alvorlighetsgrad som det å arrestere eller angi norske motstandsfolk, forelske seg i tyske soldater eller bli frontkjemper. Det var ikke forbrytelsene mot jødene som veide tyngst i rettsoppgjøret. Det tok flere år før antallet medlemmer av Det mosaiske Trossamfunnet igjen økte i fylket. Antisemittismen døde dessverre ikke med holocaust, og er stadig et spøkelse som hjemsøker vårt land.⁹⁷³

⁹⁷³ Johansen, Jahn Otto: *Anti-semittismens spøkelse*, Oslo 1985

Kilder:

Aviser i mellomkrigstiden

Tønsbergs Blad (Høyre)

Sandefjords Blad (Høyre)

Fellesavisen Sandefjord Blad og Vestfold (Høyre + Venstre)

Nybrott (Arbeiderpartiet)

Vestfold Arbeiderblad (Arbeiderpartiet)

Larvik og Jarlsberg Amtstidende (Høyre)

Bygdenes Blad (Bondepartiet)

Vestfold presse (Venstre, 1940-42 Nasjonal Samling)

Vestfold (Venstre)

Østlandsposten (Venstre)

Tunsbergereen (Venstre)

Aviser etter 1945:

Tønsbergs Blad

Vestfold Arbeiderblad

Sandefjord Blad

Østlandsposten

Lokalavisa Tønsberg

Dag og Tid

Aftenposten

Dagbladet

Illegale aviser utgitt i Vestfold 1941-43:

Den frie avis

Nyhetene i dag

Ukenytt

Antinazisten

Frimodige ytringer

Jøssingposten

Nyheten i uka
Verg ditt land
London Nytt
Everybodys weekly

Arkiver:

Riksarkivet: S-1564 Justisdepartementet, Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer:

Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akershus

Nasjonalbiblioteket: Krigstrykk – se liste over illegale aviser

Landesarchiv Baden- Württemberg: Hauptstattarchiv Stuttgart: Personal Akten M 430/3:

Personalia for A.F. Hammer fra militærtjenesten

Mikrofilmarkivene ved Tønsberg og Nøtterøy Bibliotek, Sandefjord Bibliotek og Larvik

Bibliotek

Nettressurser:

Aftenposten: <http://www.aftenposten.no>

Dagbladet: <http://www.dagbladet.no>

De hvite busser: <http://www.hvitebusser.no>

Det jødiske Museum i Trondheim: <http://www.jodiskemusum.no>

Jødisk Museum i Oslo: <http://www.jodiskmuseumoslo.no>

NOU 1997:22. Inndragning av jødisk eiendom i Norge under 2. verdenskrig:

<http://www.regjeringen.no/nb/dep/jd/dok/nouer/1997/nou-1997-22.html?id=141043>

Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter: <http://www.hlsenteret.no/>

Store Norske Leksikon: <http://www.snø.no>

Østlandsposten: <http://www.op.no>

Litteraturliste:

Aberle, Ernst: *Vi må ikke glemme*, Oslo 1980

Andersen, Thor: *Nedre Langgate*, Tønsberg 2005

Antonisen, Kristine Værnes: *Noen hovedtrekk ved antisemittismen i Norge 1814-1945- Med særlig vekt på kirkens holdning*, Oslo 1979

Ardent, Hanna *Eichmann i Jerusalem*, Oslo 2000

Austad, Torleiv *Kirkens grunn: Analyse av en kirkelig bekjennelse fra okkupasjonstiden 1940-45*, Oslo 1975

Austad, Torleiv: *Kirkelig Motstand- Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjon 1940-45 med innledninger og kommentarer*, Kristiansand 2005

Berg, Knut og Arne Hoffstad: *Sandefjords historie- sett gjennom Sandefjords blads spalter 1861-1983, bind 1 – 1861-1940 og bind 2 1940-1983*, Sandefjord 1983

Berggrav, Eivind: *Da kampen kom- Noen blad fra Startåret*, Oslo 1946.

Bergh, Trond og Knut Einar Eriksen: *Den hemmelige krigen- Overvåkingen i Norge 1914-1997- Bind 1: Overvåkningssystemet bygges opp 1914-1955*, Oslo 1998

Bollaj, Reidar: *Norges prester og andre teologiske kandidater*, Oslo 1949

Brevig, Olaf Hans og Ivo de Figueiredo: *Den norske Fascismen- Nasjonal Samling 1933-1940*, Oslo 2002

Bruland, Bjarte: *Det norske Holocaust: Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*, Oslo 2008

Bugge, Svein: *Skyggen fra Quislings Hønsegård*, Larvik 2001

Burleigh, Michael: *the Third Reich- A new history*, New York 2000

Carlsen, Ingvald B: *Kirkefronten i Norge*, Oslo 1945

Christensen, Nils Steen og Olav Hagelund: *Stokke Bygdebok, bind 2 og bind 3*, Stokke 1983

Christie, H.C: *Den norske kirke i kamp*, Oslo 1945

Christophersen, Egil: *Vestfold i krig*, Sandefjord 1989

Christophersen, Egil: *Nøtterøy 1914-1940, Bind 1, Krig og kriser – vekst og fornyelse*, Nøtterøy 2009

Corell, Synne: *"vårt lille plaster på krigens sår". Norges mottak av jødiske "displaced persons" og arbeidere mellom 1946 og 1950*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 2000

Dahl, Hans Fredrik, Hagtvedt, Bernt og Guri Hjeltnes: *Den norske nasjonalsosialismen- Nasjonal Samling 1933-1945*, Oslo 1982

Daidsen, Øyvind: *Tønsberg Blad - Historie og Forhistorie, Bind 2*, Tønsberg 1970

Dittmann, Erling og Thorleif Moe: *Med gutteøyne under fjellet*, Tønsberg 1988

Dyrhaug, Tore, *Tønsberg Politikammers historie*, Tønsberg 1996

Emberland, Terje: *Religion og Rase. Nyhedenskap og Nazismen i Norge 1933-1945*, Oslo 2003

Eriksen, Alfred: *Norges Kirke og presteskap ved 900 årsjubileet*, Oslo 1930

Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon og Einhart Lorenz: *Jødehat – antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Oslo 2005

Feyling, Sigmund: *Kirkelig hvitbok*, Oslo 1942

Fjellbu, Arne og Håkon Pharo: *Guds ord i krigstid, En prekensamling*, Trondheim 1946

Foskum, Kristin: *Nationen og antisemittismen: en undersøkelse av avisa Nationens holdning ovenfor jøder i perioden 1926-1938*, Oslo 2005

Foss, Øivind: *Antijudaisme, kirke og misjon*, Oslo 1994

Foss, Øivind: *Kampen mod de mindreværdige, Aushwitz, videnskapens og kirkens forræderi*, Aarhus 2006

Foss, Øivind: *Statskirkens forræderi- og vårt eget*, Bergen 1967

Frøyland, Lars: *Kirkens røst i en skjebnetid*, Oslo 1943

Furre, Berge: *Norsk Historie 1905-1940*, Oslo 1972

Fure, Odd-Bjørn: *Norsk utenrikspolitikk historie- Bind 3. Mellomkrigstid 1920-1940*, Oslo 1996

Goldhagen, Daniel Jonah: *Hitlers Willing Executioners - Ordinary Germans and the Holocaust*, London 1996

Gotaas, Thor: *På loffen - Landstrykere og vagabonder langs norske landeveier*, Oslo 2001

Hals, Harald: *Handel i Tønsberg gjennom 100 år*, Tønsberg 1949

Hansson, Petter M.: *Illegale aviser i Vestfold 1940–1945*, Prosjektet «Norge under okkupasjonen»

Heiene, Gunnar: *Eivind Berggrav- en biografi*, Oslo 1992

Heradstveit, Daniel og Tore Bjørgo: *Politisk kommunikasjon. Introduksjon til semiotikk og retorikk*, Oslo 1992

Høeg, Tom Arbo: *Norske aviser 1763-1969 : en bibliografi*, Oslo, 1973

Haave, C og S, Herstad: *Quislings Hønsegård. Berg interneringsleir*, Oslo 1948

Johannessen, Heidi Bjørvik: *Sivil motstand i Sandefjord under okkupasjonen 1940-1945, med hovedvekt på flyktningstransporten til Sverige*, masteroppgave i historie, Oslo 2007

Johansen, Jahn Otto: *Det hendte også her*, Oslo 1984

Johansen, Jahn Otto: *Anti-semittismens spøkelse*, Oslo 1985

Johansen, Oscar Albert: *Larviks historie bind 3*, Oslo 1963

Johansen, Oscar Albert: *Tønsbergs Historie III 2, Tidsrummet 1880 – 1940*, Oslo 1954

Johansen, Per Ole: *Oss selv nærmest - Norge og jødene 1914-1943*, Drammen 1984

Johansen, Per Ole: ” *Samfunnets pansrede neven*”- *Statspolitiet og overvåkingen 1918-1941*, Oslo 1989

Johansen, Per Ole (red): *På siden av rettsoppgjøret*, Oslo 2006

Karsrud, Ravn K: ” *Sin kirke forrådte de i dens nød*” – *den geistlige minoritet 1942-45, en bakgrunnsstudie*, Spesialavhandling i kirkehistorie Menighetsfakultetet i 1980

Kjeldstadli, Knut: *Fortida er ikke hva den en gang var - En innføring i historiefaget*, Oslo 1992

Kjeldstadli, Knut (red.): *Norsk innvandringshistorie, Bind 2, I nasjonalstatens tid 1814-1940*, Oslo 2003

- Kjørven, Einar: *Den norske israelsmisjonens syn på jødene i tidsrommet 1918- 1942*, hovedfagsoppgave i historie ved Universitetet i Oslo våren 2004
- Lange, Even: *Aschehougs Norges Historie, Bind 11, Samling om felles mål 1935-70*, Oslo 2005
- Langeland, A. St. og Gunnar Christie Wasberg: *Larviks historie, 3 bind, 1885-1940*, Larvik 1963.
- Levin, Irene: *Flukten- Jødernes flukt til Sverige under annen verdenskrig*, Oslo 2007
- Lie, Jonas: *Politi og sikkerhet, Nasjonal nyreising bind 1*, Stenersen forlag, Oslo 1942
- Lind, Ole: *Sandefjord Kommunale Handelsgymnasium og handelskole 1904-1954*, Sandefjord 1954
- Luihn, Hans: *Den frie hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen 1940-45- en fortellende bibliografi*, Oslo 1999
- Lyng, John: *Forræderiets epoke*, Oslo 1948
- Melsom, Odd: *Fra Kirke- og Kulturkampen under okkupasjonen - supplement til okkupasjonshistorien*, Oslo 1980
- Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, bind 1, før 1940* Oslo 1987
- Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år; bind 2, 1940-1985*, Oslo 1987
- Mykland, Knut: *Norges Historie, Bind 13, Klassekamp og fellesskap 1920-1945*, Bærum 1991
- Nichols, C. S: *Konflikter og Allianser*, Oslo 1992
- Nyhus, Per: *Krigsåret i Larvik-distriktet*, Larvik 1990

- Nøkleby, Berit: *Krigsforbrytelser – Brudd på krigens lov i Norge 1940-45*, Oslo 2004
- Olstad, Finn: *Sandefjords historie- bind 2 En vanlig småby?* Sandefjord 1997
- Ottersen, Olav: *Sjakalenes marked - Plyndringen av Europas kunstskatter*, Oslo 1979
- Ottesen, Kristian: *I slik en natt- deportasjonen av jødene fra Norge*, Oslo, 1994
- Ottesen, Kristian (red): *Nordmenn i fangeskap 1940-1945*, Oslo 1995
- Quisling, Vidkun: *For Norges frihet og selvstendighet*, Oslo 1941
- Sachnowitz, Herman: *Det angår også deg*, Oslo 1976. Fortalt av Arnold Jacoby.
- Skarsaune, Oskar og Inger Margrethe Gaarder: *Vår eldre bror- Fragmenter av jødedom og jødisk liv i Norge*, Oslo 1992
- Sylten, Mikal: *Hvem er Hvem i Jødeverden ; Fremmede forretninger i Norge*. 2 utgave, Oslo 1941
- Sætherskar, Johannes: *Det norske næringsliv- Vestfold fylkesoversikt*, Bergen 1949
- Sørli, Rune og Tore Dyrhaug: *Vestfold under krig og okkupasjon*, Tønsberg 1984
- Sørli, Rune: *Litt om krigen og freden på Nøtterøy*, Nøtterøy 1995
- Tollnes, Ivar: *Avis og Avisfolk i Vestfold- En kulturhistorie i Vestfold*, Oslo 1992
- Haave, Carl og Sverre J. Herstad: *Quislings høsegård- Berg interneringsleir*, Oslo 1948
- Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken - Flyktninger til Sverige 1940-45*, Oslo 1974
- Unneberg, Sigurd: *Hof Bygdebok, Gårds- og slektshistorie, Bind 1, Annen del*, Gjøvik 1964

Unneberg, Sigurd: *Nøtterøy Gårds- og slektshistorie, bind 2*, Gjøvik 1971

Wasberg, Gunnar Christie: *Handel i Vestfold, Fra istid til kunnskapsalder*, Oslo 1987

Westlie, Bjørn, *Oppgjør – I skyggen av Holocaust*, Oslo, 2002

Westlie, Bjørn: *Fars krig*, Oslo 2009

Wisløff, Carl F: *Norsk Kirkehistorie: bind 3*, Oslo 1971

Whyller, Egil A, og Terje Gudbrandson: *Jødene og jødedommen, Fra Det gamle Testamente til Midt-Østen konflikten*, Drammen 1977

Øybekk, Bjørnar Johnsen: *Lars Andreas Frøyland- En biografisk undersøkelse av mannen som ble NS – biskop i Oslo, med særlig vekt på okkupasjonsårene*, Avhandling i kirkehistorie ved det Teologiske Menighetsfakultet, høsten 2001